स्व. श्रेयक स्मारक ग्रंथमाळा

ફિરંગી વહેપારીઓ

ના. જી. જોશી

॥ ૐ ॥

वर्ष ४ थुं पुस्तक १२ मुं

ફિરંગી વેપારીઓ

(ઇતિહાસ)

અનુવાદકઃ—

દેવજી ગોરધનદાસ ભીમજી

પોરબંદર અને મુંબઇ.

પ્રકાશકઃ—

લાભશંકર જીવરાજ જોશી

વ્યવસ્થાપકઃ—" સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા "

ખાડિયા, દેસાઇની પોળ

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૧] [ઈ૦ સ૦ ૧૯૨૫

છૂટક મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

આવૃત્તિ ૧ લી] [પ્રત ૧૧૦૦

મુંબઈમાં મળવાનું સ્થળઃ—
ઠક્કર જોશી એન્ડ કું૦
તુળસીદાસ સુરજીનો માળો. પહેલે માળ.
વહગાદી — માંડવી.
મુંબઈ નં. ૩.

મુદ્રણસ્થાનઃ આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ,—અમદાવાદ
મુદ્રકઃ પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાએ આ પુસ્તકથી 'ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા' ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. આવા બારીક સમયમાં સુહૃદયી ગ્રાહક-બન્ધુઓએ પોતાના નામ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રાખી જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તે બદલ સર્વનો આભાર માનું છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તક (સિરાજદ્દૌલા, મીરકાસિમ વગેરે ગ્રંથોના લેખક) બંગાળાના એક સંશોધક મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુત્ મહાશય અક્ષયકુમાર મૈત્રેયના 'ફિરંગી વણિક' નામના મૂળ બંગાળી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. જેની અંદર ભારતવર્ષના વાણિજ્યની પાયમાલી, વાસ્કો-ડા-ગામાનું ભારતવર્ષમાં પ્રથમ આગમન ને કલીકોટની ખૂનરેજી, વગેરે બનાવોની માહીતી આપનાર આ અમૂલ્ય ગ્રંથ-ઇતિહાસ છે. આવા અમૂલ્ય પુસ્તકનો લાભ લેવા કયો દેશપ્રેમી આતુર ન બને ? દરેકને વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે.

આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવા મારા મિત્ર ભાઇ દેવજી ગોરધનદાસે પુરતો યત્ન કર્યો છે તેમ છતાં કોઇ કોઇ સ્થળે ભાષાદોષ દૃષ્ટિગોચર થાય તો વાચકવર્ગ અમારા દરેક પુસ્તકની માફક આમાં પણ દરગુજર કરશે. યોગ્ય સૂચના થતાં બીજી વખત તે ઉપર પુરતું લક્ષ્ય આપવામાં આવશે.

આ સ્થળે મૂળ લેખક મહાશય અક્ષયકુમાર મૈત્રેયના ઋણમાંથી મુક્ત થતાં મને અનહદ આનંદ થાય છે. તે સાથે મગરૂરી ઉપજે

છે કે આવા અમૂલ્ય ગ્રંથોનું ભાષાંતર ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી શકવા હું ભાગ્યશાળી નીવડયો.

ભાઇ દેવજી ગોરધનદાસે જે મહેનત લઇ પ્રસ્તુત પુસ્તક મને યોગ્ય સમયે તૈયાર કરી મારા કાર્યમાં મદદગાર થઇ શક્યા છે, તે બદલ તેમનો આભારી છું—દશમું પુસ્તક મોટું હોવાથી ગ્રાહકોને બારમું પુસ્તક પહેલું આપવામાં આવે છે. અગીઆરમું પણ છપાય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક પછી માળાના ચોથા વર્ષનું ૨ જું પુસ્તક ૧૮૫૭ નો બળવો ભાગ ૩ જો ગ્રાહકોને સમર્પિત કરવામાં આવશે. જેમાં બળવાની સંપૂર્ણ હકીકતો પૂર્ણ થાય છે. બીજાં પુસ્તકોની ચુંટણી ચાલૂ જ છે. અસ્તુ.

અક્ષય તૃતીયા.
રવિવાર તા. ૨૬-૪-૨૫
મુંબાઇ, નં. ૩.

વિનીત.
લાભશંકર જીવરાજ જોશી.

પ્રસ્તાવના

"ફિરંગી વેપારીઓ" માં જે ઐતિહાસિક તથ્ય સંકલિત થયું છે, તે આજે આપણા દેશની યુનીવર્સિટીનાં કોઇ પણ પાઠ્ય પુસ્તકમાં મળી આવતું નથી. પરંતુ તે આધુનિક સભ્યસમાજની આશ્ચર્યજનક ભાગ્ય પરિવર્તનની પ્રધાન કથા છે. જેમ કૌતુહલપૂર્ણ છે તેમ ભારતવાસીઓ માટે તો શિક્ષાપ્રદ પણ છે

આ ઇતિહાસ મુસલમાન લેખકો તો લખી ગયા છે. "ગુલામ-હુશેન સલેમી" નામના પ્રસિદ્ધ લેખક "રિયાઝ-ઉસ-સલાતિન"માં ફારસી ભાષામાં ભારતવર્ષ માટે ઘણું લખી ગયો છે; તેમાં હિંદના વેપાર અને 'ફિરંગી વેપારીઓ' માટે ઘણું નવું જાણવાનું મળી આવે છે.

વાણિજ્યમાં જ લક્ષ્મીનો વાસ છે, તે પ્રાચીન ભારતશાસ્ત્રોનું વાક્ય છે. હજી પણ તે સૂત્ર પ્રચલિતજ છે. પરંતુ તેની સમુચિત મર્યાદા રક્ષા ક્રમે ક્રમે અન્તર્હિત થઇ ગઇ છે. વાણિજ્યમાં વિશ્વાસ પ્રાધાન્ય છે પરંતુ તે પણ ધીમે ધીમે છાયારૂપે થતો જાય છે. આ સર્વ કારણો ભારતવાણિજ્યના ગૌરવનાં મુખ્ય કારણો હતાં. ભારતવર્ષના જનસમાજના અસદ્‌ગુણે અસદ્‌ભાવે પીડા પામ્યા છે તે આ 'ફિરંગી વેપારીઓ' વાંચ્યાથી સમજાશે.

•વાસ્કો-ડા-ગામાએ આટલાંટિક માર્ગે ભારતવર્ષ શોધી કાઢયું તે યશોગાન ઈતિહાસમાં આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેણે જે ઉપાયો લીધા હતા તથા શાંતિપ્રિય ભારતમાં જે આગ સળગાવી એશિયામાં

જે ત્રાસ વતાવી ગયો હતો તે વાંચી "ફિરંગી વેપારીઓ" ઉપર ઘૃણાજ પેદા થશે.

ભારતવર્ષ નહોત તો—ભારતવાણિજ્ય તો કયાંથી જ હોત ? તેમ યુરોપ આ નવજીવન કેમ પ્રાપ્ત કરી શકત ? ભારતવર્ષમાં 'ફિરંગી વેપારીઓએ' આવી વેપાર વણજથી સમૃદ્ધ બની યુરોપને જાગૃત કર્યું હતું. પરોક્ષભાવે ભારતવર્ષેજ યુરોપને યુગાન્તરમાં પેંચાવા સહાય કરી છે, જાગૃત કર્યા છે. આ ઇતિહાસ કાંઇક આવો ખ્યાલ આપી વાંચકને નવું શિખવશે તો લખનાર કૃતકૃત્ય માનશે.

હું લેખક કે વિદ્વાન હોવાનો દાવો કરતો નથી, તેમ તે મારો વ્યવસાય પણ નથી, પરંતુ મને સાહિત્ય સેવાની જે હાંશ છે તે જો આ 'ફિરંગી વેપારીઓ' કાંઇક આદરપાત્ર થશે તો મારી મહેનત સફળ માનીશ.

મારા આ પ્રથમ પ્રયત્નો છે, તેમાં અનેક દોષો જણાશે, પરંતુ આશા છે કે વાંચક દોષો તરફ નહિ જોતાં ઉદ્દેશને લક્ષી દરગુજર કરશે.

વસંત પંચમી.
પોરબંદર ૧૯૮૯.

લી. સાહિત્યસેવક
ઠક્કર દેવજી ગોરધનદાસ ભીમજી.
મુંબઈ અને પોરબંદર

અનુક્રમણિકા.

પ્ર. ૧૦-૧૧-૧૯. ફુલ પૃષ્ઠ ૧૩૫૦ ચાલુ વર્ષ ૪ થું.

"ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા"

શરૂઆતમાં પ્રવેશક ફી. રૂ. ૧) } (ઐતિહાસિક પુસ્તકો.) { લવાજમ રૂ. ૫-૪-૦

ઇતિહાસમાં જ ખરેખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે.

વર્ષ ૧ લું:—

૧ રાજા રામકૃષ્ણ:—જેમાં મીરજાફરના સમયનો હૃદયભેદક ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૦ રૂ. ૩।

૨ સિરાજદ્દૌલા—જેમાં જગપ્રસિદ્ધ કાળી કોટડીના બનાવને કલ્પનામય બનાવ ગણાવેલો છે. પૃ. ૫૦૦ રૂ. ૩-૮-૦

૩ હિન્દના હીરા—હિન્દના ચાલુ સમયના મહાન પુરૂષોના ટૂંકા સચિત્ર જીવન ચરિત્રો. પૃ. ૨૨૫ રૂ. ૧-૪-૦

વર્ષ ૨ જું:—

૧ વજીરનંદિની ગુલબેગમ—(ખલાસ થવા આવી છે) અફગાનિસ્થાનની ઐતિહાસિક નવલકથા. મૂ. રૂ. ૨-૮-૦

૨ મીર કાસિમ—(ખલાસ થઇ જવા આવી છે) નવાબ સિરાજદ્દૌલા પછીનો ઇતિહાસ મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

૩ બળવો ભા. ૧ (ખલાસ થઇ જવા આવી છે) ક્યા દુર્ગુણે આપણને સદાને માટે પરવશ બનાવ્યા. તે આ ઇતિહાસ વાંચવાથી સમજાશે. પૃ. ૬૨૫ મૂ. રૂ. ૪-૦-૦

વર્ષ ૩ જું:—

૧ **રમાસુંદરી**—દરેકને ખાસ વાંચવાની ભલામણ છે. સૌરાષ્ટ્ર તથા બીજાં માસિકોએ આ પુસ્તકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. કિ. રૂ. ૨–૮–૦

૨ **૧૮૫૭ નો બળવો ભા. ૨**—મીરત, કાનપુર વિગેરેની ખૂનરેજીના બનાવોથી ભરપૂર.

૩ **નારાયણી**—(ઐતિહાસિક) રૂ. ૨–૦–૦ વધારામા પતિવ્રતા ગાન્ધારી આર્યરમણી ને બંગ શિક્ષક કલકત્તાનું સુંદર બાઇન્ડીંગ–ગ્રાહકને પોણી કિંમતે.

વર્ષ ૪ થું:—

૧ **ફિરંગિ વેપારીઓ**—(ઇતિહાસ) ભારતવર્ષના વાણિજ્યની પાયમાલી, કલીકોટમાં ખૂનરેજી વિગેરેની માહીતી આપનાર.

૨ **૧૮૫૭ નો બળવો ભા. ૩**—(સમાપ્ત) આ ત્રીજા ભાગમાં બળવાની સંપૂર્ણ હકીકતો પૂર્ણ થાય છે.

૩ **કુટીલ કારભારી**—સામાજિક સ્વદેશભક્તિનો ઉપદેશ આપતી નવલકથા.

પાછલાં વર્ષનાં સૅટ ખલાસ થઇ જવા આવ્યા છે. ૧૯૨૨–૨૩ ના સૅટના રૂ. ૬–૪–૦ લેવામાં આવે છે. પ્રવેશિક ફી. રૂ. ૧) જાુદી.

લખો:—

ઠક્કર જોશી એન્ડ કું૦
તુળસીદાસ સુરજીનો માળો
વડગાદી–માંડવી.
મુંબાઇ નં. ૩

લાભશંકર જીવરાજ જોશી.
દેસાઇની પોળ,–ખાડિયા.–**અમદાવાદ.**

૧૨૫૬૭

સંગ્રહ કરવા યોગ્ય

અમૂલ્ય

ઐતહાસિક પુસ્તકો

"ઇતિહાસમાં જ ખરેખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે."

(નેપોલિયન)

આજની દુનિયામાં જેઓ પોતાનું સ્થાન સાચવી રહ્યા છે, તેમને ઉપરનું વાક્ય વેદવાક્ય સમ લાગે છે. સંસારમાં જેનું સ્થાન સુરક્ષિત નથી તેને મરણશરણ થતાં શી વાર? પરંતુ પશ્ચિમની કયી વસ્તુ પર આપણને મોહ નથી? પુસ્તકો માટે પણ ક્યાં ઓછો મોહ છે? કોઇ અંગ્રેજે લખેલાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ખરીદવા માટે આપણે જેટલી આતુરતા બતાવીએ છીએ તેથી અર્ધી પણ આતુરતા હિંદીને હાથે લખાયેલા ઐતિહાસિક પુસ્તક માટે નથી બતાવતાં. એ જ બતાવી આપે છે કે, આપણી મુક્તિ બહુ દૂર છે.

નીચે આપેલા ત્રણ ઐતિહાસિક પુસ્તકો પ્રખ્યાત બંગાળી વિદ્વાનોએ પૂરતી શોધખોળ કર્યા પછી લખ્યાં છે. વળી તેમણે અંગ્રેજી તથા બંગાળી ભાષામાં કેટલાંયે પુસ્તકો રચી પુરાતત્ત્વજ્ઞ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે. આ પુસ્તકોનો અનુવાદ હિંદની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં થઇ ગયા છે. આવાં અમૂલ્ય પુસ્તકો વાંચવાને કયો દેશપ્રેમી ઇચ્છા નહીં રાખે?

રાજા રામકૃષ્ણ:—(પ્રતો ખલાસ થવા આવી છે.)

આ અઢારમા સૈકાની ઐતિહાસિક નવલકથા છે. જ્યારે ભારતમાતાને ચારે બાજૂએથી મરાઠાઓ, મોગલો અને અંગ્રેજો ફોલી રહ્યા હતા, સ્ત્રીઓને બહાર નીકળવું પણ સલામતી ભર્યું ન હતું. તેઓના ત્રાસને લીધે પોતાનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય વિકૃત કરવું પડતું હતું. એક બાજૂ દુકાળ ભયંકર ડોળા કાઢતો દેખાવ દે છે ને બીજી બાજુ મહેસુલ ઉઘરાવવામાં સરકાર તરફથી અસહ્ય જુલમો રાંકડી પ્રજા પર વરસ્યા કરે છે. આવાં હૃદયદ્રાવક વર્ણનો વાંચતાં વાચકોને પોતાની અવનતિના મૂળોનો ખ્યાલ આવશે. જનક વૈદેહિ જેવા રાજા રામકૃષ્ણ કંપની સરકારના અમલદારોના કેવા અસહ્ય અત્યાચારો સહન કરે છે. તેનું દર્દ ભર્યું વાંચન વાંચતાં વાચકનું હૃદય પણ દુઃખી થાય છે. પાકું સુંદર સોનેરી પુઠું. કિં. ૩-૪-૦

સિરાજદ્દોલા:—

આપણું અદ્વિતીય બાહુબળ, આપણો વેપાર, આપણું શિલ્પચાતુર્ય, આપણું સાદું જીવન, આપણી સંસ્કૃતિ વગેરે જાણવા માટે આપણે ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જ જોઇએ. આપણી

કાયરતા, નિર્વીર્યતા ને દરિદ્રતા દૂર કરવા માટે ભૂતકાળને સજીવન કરી જોવો પડશે. પ્રાચીન સમયમાં દેશની દોલત દેશમાં જ રહેતી-સાત સમુદ્ર ઓળંગીને દેશપાર જતી નહીં! જે સમયે આપણે આપણું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું, આપણું સ્વાતંત્ર્ય ખોયું અને પોતાની હિંદમાતાને કેવી રીતે સદાને માટે પરાધીન બનાવી; આ સર્વે બાબતોનું પ્રતિબિંબ બરાબર નિરખવા માટે આ પુસ્તક જરૂર સંગ્રહવું જોઇએ. કિંમત ૩-૮-૦

મીર કાસીમઃ—

આ અને તે પછીનું પુસ્તક પ્રખ્યાત પુરાતત્વજ્ઞ અક્ષયકુમાર મૈત્રેયને લખ્યું છે જેઓ બંગાળના એક સંશોધક મંડળના પ્રમુખ છે. આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજો વેપાર કરવા આવ્યા તે સમયનો ઇતિહાસ છે. જ્યારે પૈસો એ જ અંગ્રેજોનો પરમાર્થ થઇ પડયો હતો. તે વખતના અંગ્રેજોના જુલ્મથી સ્ત્રીઓને અકાળે મરણને આધીન થવું પડતું હતું. તે વખતે વીજળીની ઝડપે દેશમાં થતી ઉથલપાથલો અને કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવાં દુઃખોની પરંપરા વાંચતાં આપણાં રૂવાં ખડાં થઇ જાય છે. આપણા નવાબો અને રાજાઓની મૂર્ખતા માટે તો કહેવું જ શું! તેમની નિર્બળતા, ભિખારીની જેવી અવસ્થા અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ પગલે પગલે દેતા અસંખ્ય દુઃખોનાં વર્ણનો વાંચતાં આપણને આપણી ગુલામી માટે અને પૂર્વજોની મંદતા માટે સામો ખ્યાલ આવે છે. અંગ્રેજોનું પેટ પણ એટલું બધું ખાલી હતું કે, ગમે તેટલા પૈસા નાખવામાં આવે તો પણ ખાલી ને ખાલી દેખાતું. સેનાપતિ કલાઇવે સિરાજદ્દૌલા પાસેથી દ્રવ્યથી ભરેલી સાતસો પેટીઓ લીધી હતી જ્યાં તેને સંતોષ નહોતો થયો.

મીર કાસીમ જેવો એક પણ નવાબ નથી થયો. તેની મુરાદ અંગ્રેજોને હઠાવી મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવાની હતી અને તે માટે તેણે અગણિત કષ્ટો સહન કર્યાં હતાં.

આપણા તે વખતના દેશીઓની નિમકહરામી માટે તો કહેવું જ શું! આપણે કેટલા બધા પતિત થયા હતા તે આ ઐતિહાસિક ગ્રંથ પરથી બરાબર જાણી શકાય છે. જ્યાં સુધી આવા ગ્રંથો વાંચીને આપણી ત્રુટિઓ ન વિચારી લેઇએ ત્યાં સુધી ઉન્નતિની આશા દૂરની દૂર છે. આવી અનેક બાબતોથી ભરેલું આ પુસ્તક છે. એક વાર તો દરેકે દરેક માણસે વાંચવું જોઇએ. કિં. રૂ. ૨-૦-૦.

૧૮૫૭ બળવાનો ઇતિહાસ:—

આ બનાવથી કયો હિંદી અજાણ હશે? છતાં તેનો યથાર્થ ઇતિહાસ ઘણાયે નથી જાણતા. આ બનાવ વિષે ઘણા અંગ્રેજોએ ગ્રંથો લખ્યા છે, અને તે દરેકમાં હિંદીઓને ઘણો જ અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે દરેકને તેમના જ હેવાલો પરથી રદીયા આપવામાં આવ્યા છે. આ બનાવ શાથી બન્યો? શા માટે એ ત્રાસજનક આક્રમણને લીધે બ્રિટીશ સત્તા ડગમગવા લાગી? જે પ્રજા, જે લોકો રાજાને દેવના માની પૂજે છે, તે પ્રજા, તે લોકો એકાએક બળવાખોર શાથી બની ગયા? વગેરે આપણે દરેકે જાણવું જોઇએ. જે સમયે એક રાતમાં જ આપણને સ્વતંત્રતા મળનાર હતી, તેમ છતાં આપણા કયા દુર્ગુણે આપણને સદાને માટે પરવશ બનાવ્યા! એ હકીકત આ ઇતિહાસ વાંચવાથી બરાબર સમજાશે! બંને પુસ્તકોનાં પુઠાં પાકાં અને સુંદર સોનેરી છે. ભા. ૧ રૂ. ૪-૦-૦ ભા. ૨ રૂ. ૪-૦-૦ ભા. ૩ જો છપાય છે.

રમાસુંદરીઃ—

આ એક સામાજિક નવલકથા છે છતાં બીજી નવલકથાની માફક યુવાન, બાળક કે સ્ત્રીઓને નુકસાનકારક કોઇ પણ વસ્તુ આપવામાં આવી નથી. એક જ માબાપનાં બાળકો કેમ સાથે નથી રહી શકતા, તેનો સુંદર સાચો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. પિતાના મરણ બાદ મોટા ભાઈ બીજા નાના ભાઇઓ તરફ કેવી સ્વાર્થી વર્તણુક ચલાવે છે, ઘરની માલીક થઇ પડેલાં મોટા ભાભીનું એકલ-પેટાપણું આ બે બાબતો દરેક સહૃદયી વાચકને રડાવ્યા સિવાય રહેશે નહીં.

અનાથ નાનો બાઇ રામપ્રસાદ દૈવકૃપાથી કેવી રીતે સનાથ થાય છે, તે બાબત અદ્ભુત લાગવા છતાં તદ્દન સ્વાભાવિક છે. રામપ્રસાદની ત્યાગવૃત્તિ તથા સજ્જનતામાંથી વાચકને ઘણું ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે. વાંચતા વાંચતા જરૂર અશ્રુ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સૌરાષ્ટ્ર તથા બીજાં માસિકોએ આ પુસ્તકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. પાકું, સોનેરી પુંઠું સુંદર બાઇન્ડીંગ. કિં. ૨-૮-૦

નારાયણીઃ—

બળવા પછીના પ્રસંગની આ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. જે જમીનદારો માથું ઉંચકે તેવાઓને કેવી રીતે પાયમાલ કરી મૂકવામાં આવે છે, તેનું સરસ બયાન છે. આવાં પાપી કાર્યમાં અંગ્રેજોને આપણા દેશી લોકો પોતાની પાપવૃત્તિ પોષવાને અનેક રીતે મદદગાર થાય છે. જેમ અત્યારે અનેક દેશદ્રોહીઓ છે તેમ તે વખતે પણ તેવા લોકોની કંઇ અછત નહોતી. પ્રાચીન ઇતિહાસ પરથી નીકળતું સત્ય સમજી તદનુસાર ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ રચાય તો ઘણો લાભ થઇ શકે. પાકું સોનેરી સરસ પુઠું. કિં. ૨-૦-૦

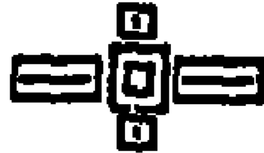

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा

वर्ष ४ थुं. पुस्तक १२ मुं

ફિરંગિ વહેપારીઓ

ફિરંગિ વેપારીઓ

પ્રકરણ પહેલું.

જુનો વાણિજ્ય માર્ગ

In no year does India dram our Empire of less than fifty five millions of Sesterces giving back her own wares in exchange, which are sold at one hundred times their prime cost—Pliny.

જગદ્વિખ્યાત સામ્રાજ્યના અભ્યુદય સમયમાં પણ તેના સુપરિચિત ઇતિહાસ લેખક મર્મપીડિત થઇ લખી ગયા છે કે-"રોમન સામ્રાજ્ય દર વર્ષે ભારતવર્ષને છુટે હાથે તેની વસ્તુઓનું સોગણું દામ આપી, અઢળક ધન આપે છે." આ વાતો આજે આપણને સ્વપ્ન જેવી જ લાગશે, પરંતુ તે સ્વપ્નાં નથી, તે ઐતિહાસિક સત્ય છે.

એક સમયે ભારત વર્ષ પોતાના શિલ્પદ્રવ્યો અને બીજી અનેક વસ્તુઓ દૂર દેશોમાં મોકલી ભારે અર્થલાભે સમૃદ્ધ થતું હતું. તેના વિગતવાર આંકડા અને હકીકત માટેનો તે જમાનો ન હોઇ, આજે તેની સંપૂર્ણ હકીકતો મળી આવતી નથી.

તે જમાનામાં એવી હકીકતો લિપિબદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતી નહોતી. એ સમયે પૂર્વ નિવાસી જનોની દૃષ્ટિમાં પશ્ચિમની વસ્તી

અભણ અને જંગલી તરીકે જ જાણવામાં હતી. ભારતવર્ષના જુના સાહિત્યમાં તેમનું સાધારણ નામ "મ્લેચ્છદેશ" લખાતું અને તે પ્રમાણે કાંઇપણ ઉલ્લેખ નિષ્પ્રયોજન હતો. અત્યારે ભાગ્યના ચક્રની વિપરીત ગતિને લઇને તે જરૂરીયાત જણાય છે.

જે દેશ ગ્રાહક હતો, તે દેશ આજે વિક્રેતા થયો છે. તે કેમ થયું, કેટલા કાળે થયું, આ અણુચિન્તિ ભાગ્યની વિપરિત ઘટનાનો ઇતિહાસ જાણવાનું કુતુહલ કોને ન થાય ?

આ ઇતિહાસ હિંદવાસીઓને સર્વથા શોચનીય હોવા છતાં પણ શિક્ષાપ્રદ છે. પાશ્ચાત્ય પંડિત વર્ગ પૂર્વ ઇતિહાસનું શોધન કરી બહાર પાડે છે. ઐતિહાસિક લેખકો ભારતવર્ષ સાથેના મ્લેચ્છદેશનો પૂર્વ વાણીજ્ય વ્યવહાર પ્રગટ કરી, આજની સભ્ય સમાજને વિસ્મય પમાડે છે. કાળબળે તે વહન દીશા બદલી આજે ઉલટી દીશામાં વહન કરે છે. આજે શિક્ષા-દીક્ષા અને હુન્નર આપણને યુરોપ શિખવે છે. તે પણ એક સમય હતો કે જ્યારે સમસ્ત જગતને હુન્નર સંસ્કાર અને શિક્ષણ ભારતવર્ષ શિખવતું આજે યુરોપ સમૃદ્ધ જ્ઞાન ધરાવે છે તેનો મુળ ગુરૂ અને દાતા ભારતવર્ષ જ છે જેની ઇતિહાસ અચુક અને ચિરસ્મરણીય શાક્ષી પુરે છે.

ભારતવર્ષ તેના હુન્નર માટે જગાવખ્યાત હતું પણ પશ્ચિમદેશને તેનો ભૌગોલિક પરિચય નહોતો. તેમ ભારતવર્ષને તો તેમની જરૂરજ નહોતી. સર્વે પરસ્પર કલ્પનાથી જ સંતોષ માનતા. પશ્ચિમ જન સમાજ ભારતવર્ષની અલૌકિકતા અને સમૃદ્ધિની વાતો સાંભળી મુગ્ધ બની ગયો હતો અને ભારતવર્ષના હુન્નરની વસ્તુઓના વ્યાપાર માત્રમાં ધનાઢ્ય થતું હતું. ભારતવર્ષ યુરોપના સમાજને કલ્પવૃક્ષ હતું, પરંતુ

તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય બહુ મોંઘો અને દુર્ઘટ હતો. ખરેખર તે સમયે ભારતવર્ષે સમસ્ત જગતની કલ્પવૃક્ષ પ્રમાણે દરેક કામનાઓ પુરી પશ્ચિમ જનસાધારણનો અટલ અંધવિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. કલ્પવૃક્ષ ક્રમેક્રમે શાખા પત્રહીન નીરસ થઇ ગયું છે અને સમય જતાં માત્ર લાકડાનું ઠુંઠું બની જશે. પરંતુ આ કલ્પવૃક્ષને કેળવવાની દિશા પશ્ચિમ સમાજને પડેલા જુના સંસ્કારો છોડયા સિવાય બદલાશે નહિ.

ભારતવર્ષનો વ્યાપાર પૂર્વ અને પશ્ચિમથી સમસ્ત જગતમાં સમૃદ્ધ હતો. પૂર્વ દેશોથી કયે રસ્તે કેટલે સુધી વિસ્તાર પામ્યો હતો તે સાથે આપણી વર્તમાન આલોચનાને સંબંધ નથી. પશ્ચિમ સાથેના વ્યવહારનો વિચાર કરતાં ભારતવર્ષની પશ્ચિમ સીમા તરફ જોઇએ. સીમાનો અધિકાંશ કેવલ માતંગ તરંગવત્ સમુદ્ર છે. બાકીનો જે થોડો જમીન માર્ગ છે તે પણ મોટા પર્વતો દુર્લંઘ્ય નદ અને નદીઓવાળો છે. આ પ્રમાણે પશ્ચિમ સાથેના વ્યવહાર વિસ્તારને વિઘ્નો અને મુશ્કેલીઓનો પાર ન હતો.[૧] છતા પણ ઘણા જુના સમયથી તેવા

---

૧ *The most ancient of the three routes was the middle through Syria—Hunter's History of British India.*

જલમાર્ગો જ જુના વાણિજ્ય પંથ હતા, પરંતુ તેનું કોઇ પ્રમાણ મળી આવતું નથી. ભુમાર્ગે જ સ્વાભાવિક વાણિજ્યના જુના માર્ગો સંભવે છે. સાંભળવા પ્રમાણે સ્થળ માર્ગે જ ભારતવર્ષની વસ્તુઓ અનેક દિશાઓમાં મોકલવામાં આવતી હતી. તેથી સર વિલ્યમ હન્ટર જેવા સુજ્ઞ ઇતિહાસ લેખક જલમાર્ગને જ સોથી જુના માર્ગ તરીકે વ્યક્ત કરે છે પરંતુ તે ઉપર ભરોંસો મુકી શકાતો નથી.

રસ્તેથી થતો વ્યવહાર દીનપ્રતિદિન વધતો જ જતો હતો. તે રસ્તે થતો વ્યવહાર ભારે મોંઘો પડતો. આ માર્ગનો આરંભ સિન્ધુકાંઠેથી હતો અને ત્યાંથી પર્વતો ઉપર થઇ તે માર્ગ બહુ ફાંટાઓથી વિભક્ત થઇ પશ્ચિમ તરફ માટેનો પશ્ચિમ તરફ વહાણુ લઇ કાસ્પીયન સમુદ્રના કીનારા ઉપર ઉત્તર અને દક્ષિણ કિનારા પર જતો, અને તે વ્યવહાર જલમાર્ગથી જોડાઇ જતો હતો. કાસ્પીયન સમુદ્રના દક્ષિણ કીનારાનો વ્યવહાર ભૂમધ્ય સમુદ્રના વ્યવહાર સાથે મળી જતો હતો અને બીજી શાખાઓ કાસ્પીયન સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠાની વસાહતમાં જતી. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો વ્યવહાર અને વ્યાપાર મિસર દેશ સુધી લંબાયો હતો. આ માર્ગ જુના વખતમાં "કાસ્પીયન માર્ગ" નામથી ઓળખાતો તેમાં ભુમધ્ય સમુદ્રનો વ્યવહાર પણ પ્રાધાન્ય હતો તેથી "ભુમધ્ય સમુદ્ર માર્ગ" નામથી પણ ઓળખાતો.

આ રસ્તે જતી વસ્તુઓ કાસ્પીયન આતર પ્રદેશ, કાળા સમુદ્રના બંદરો અને ભુમધ્ય સમુદ્રનાં બંદરો સુધી જ જતી નહિ, પણ તેથી આગળ ઉત્તર આફ્રિકા, આજના સુધરેલ યુરોપના ઉંડામાં ઉંડા પ્રદેશ સુધી પહોંચી, ભારતવર્ષનું ગૌરવ વધારતી, તેમની સાથે ભારતવર્ષ સાથેનો વાણીજ્ય વ્યાપાર વધારતી અને વધારવા લલચાવતી.

ભારતવર્ષના હુન્નરે જગતને મોહાંધ બનાવ્યું હતું, ભારતની વસ્તુઓના વ્યાપારથી તેઓ પણ સમૃદ્ધ થતા અને ભારત ભૂમિને કેટલું અઢળક ધન આપતા જેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. બીજા દેશોના વ્યાપારીઓ ભારતભૂમીના વ્યાપારીઓ પાસેથી અનેક વસ્તુઓ લઇ જતા અને તે જલમાર્ગે અને પૃથ્વીમાર્ગે વિવિધ દેશોમાં વેચી ધનાઢ્ય થતા હતા. ભારતવર્ષ આ પુરાતન વાણીજ્યથી આખી દુનીયા પાસે ધન લેનાર જ હતું—તે પણ સમય હતો.

સ્થલવાણીજ્ય ઘણું સુદૃઢ અને સુપ્રસિદ્ધ હતું, ઘોડા ઉપર તો કયારે હોડીથી અને ઉંટ ઉપર સેંકડો કોશની લાંબી મજલે વેપારીઓ હિંદુસ્તાન પહોંચતા. રસ્તામાં લાંબો રેતાળ પ્રદેશ મોટા ડુંગરોવાળા વિકટ રસ્તાની ભારે મુશ્કેલીયોથી ઘણો થોડો માલ લઇ જઇ શકાતો, તેમાં ચોર તસ્કરનું કમીશન અને લુંટનો હિસાબ ગણતાં દૈત્ય સમાન જબરો માણસ જ વ્યાપાર કરી શકતો અને તે બહુ મોંઘો વેચ્યા વગર પોસાય જ નહિ. આવું મુલ્ય ભારતના દ્રવ્યોનું હતું છતાં સોગણી કિંમતે હિંદુસ્તાનની ચીજો યુરોપની સમાજ હસ્તેમુખે લેતી અને કૃતકૃત્ય માનતી.

જલમાર્ગ અનિશ્ચિત હતો, સાનુકૂળ પવન હવા અને તોફાનોની અગવડો છતાં નૌકાવિદ્યાવિશારદ નાવિકજનોના સાહસે અને કૌશલે જલમાર્ગ જમીનમાર્ગ કરતાં વધુ લાભજનક જણાતાં દીનપ્રતિદિન વધુ વિસ્તારને પામતો ગયો. આ માર્ગ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કીનારાના સર્વે બંદરોએ થઇ ઇરાન અરબસ્તાન અને મિસરદેશના વિવિધ "બંદર" સુધી વિસ્તારને પામ્યો હતો. ઇરાની અખાત માર્ફત જતો. માલ જમીનમાર્ગના વ્યવહારમાં જૂદા જૂદા માર્ગે વહેંચાઇ જતો, મિસરના બંદરોએ જતો માલ મિસરમાં પ્રસરી જતો. જલમાર્ગના એ બે માર્ગ સુવિખ્યાત હતા. જમીનમાર્ગની માફક જલમાર્ગે પણ અનેક દેશના સાહસીક વ્યાપારીઓ ભારત વાણીજ્ય ભંડાર વહન કરી અર્થોપાર્જન કરતા. જળ કે સ્થળપંથે એક જ લક્ષ્ય હતું. પૂર્વનો માલ પશ્ચિમમાં વેચવો અને ત્યાંથી ધન ઘસડી લાવવું. આ વ્યવહાર સદીઓની સદી ચાલી, ભારતવર્ષનું નામ અને વ્યાપારને જગતના ખુણે ખુણામાં પ્રખ્યાત કર્યાં હતાં.

જલ માર્ગનો વ્યવહાર એટલે વહાણવટું હિંદુસ્તાન કોઇ પશ્ચિમ દેશ પાસેથી શિખ્યું નથી. જુની દંતકથાઓ પશ્ચિમ કાંઠાના બંદરોના વ્યાપારીઓની જુની કહાણીઓ સાંભળતાં, આ વ્યવહાર ઘણો સ્વતંત્ર હતો. નાવિક વિદ્યા હજી કચ્છમાં અને .કાઠીયાવાડના પશ્ચિમ બંદરોમાં દેશી ભાષામાં જ શિખાય છે, જેને "માલમિ" કહે છે. તે શિક્ષણ પામેલા માલમોને આફ્રીકા અને અરબસ્તાન જતાં વહાણોમાં મોટા દરમાયા મળે છે. સ્ટીમરોમાં સમુદ્રમાર્ગ માટે એક અનુભવી અમલદાર રહે છે જેને "માલમ" કહે છે. દરીયામાર્ગના ખલાસીનો ધંધો દીવની વસ્તીના બાપનો જ છે. સ્ટીમરોમાં કામ કરતા ખલાસીઓ દીવ તરફના જ હોય છે, જેનો દરીયાઇ અનુભવ અને દેશી નૌકાશિક્ષણ યુરોપના સારામાં સારા ખલાસી કે ગ્રેજ્યુએટ કરતાં હજી પણ સરસાઇ ભોગવે છે.

સુદૂર પશ્ચિમ જનસમાજમાં ભારતીય દરેક વસ્તુ ભારતવર્ષની તરીકે ઓળખાતી નહિ. તે જે બંદર અગર દેશથી આવતી તે નામથી પણ ઓળખાતી. આજે જે લાલ રંગ "ટર્કિ રેડ" નામથી ઓળખાય છે, તે એક વખત "એડ્રિયાનોપલ રેડ" નામે ઓળખાતો. તે પ્રમાણે સર્વે ભારતવર્ષની વસ્તુઓ બીજાં નામે ઓળખાતી. એક દંતકથા પ્રચલિત છે કે એક સમય જામનગરના જામસાહેબ પાસે, એક રંગરેજ એક કસુંબો ભેટ કરવા માટે લાવ્યો, (કસુંબો ટર્કી રેડની માફક એક રંગનું નામ છે. તે રંગ બહુધા સાડીને જ દેવાનો હોઇ સાડીઓ પણ "કસુંબા" ના નામથી જ સંબોધાય છે.) રીતિ મુજબ જામસાહેબે તે કસુંબો સ્વિકારી યોગ્ય ઇનામ રંગરેજને આપવા માટે હુકમ કર્યો. પરંતુ તે રંગરેજ ત્યાંથી વિનયપૂર્વક સલામ કરી

ચાલ્યા જવાને બદલે ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. એટલે જામસાહેબે તેને પુછ્યું– "કેમ રંગરેજ તમારી શું ઇચ્છા છે." ત્યારે રંગરેજે કહ્યું, "નામદાર આપના તરફના ઇનામને માટેજ હું આપની પાસે નથી આવ્યો. મારે તે કસુંબાના રંગની ખુબીઓ આપને બતાવવી છે અને તે માટે આજ્ઞા મળવી જોઇએ" તે રંગરેજને સંમતિ મલતાં તે સાડી જેવડા સફેદ ૧૦૦ ટુકડા આછા કપડાનાં લાવ્યો, અને ભરદરબાર વચ્ચે પાણીમાં મૂળ કસુંબા સાથે બોળી તે સોએ ટુકડાને તે મૂળ કસુંબામાંથીજ રંગ ચડાવ્યો. તે ટુકડાઓને એવો તો સરખો રંગ ચડયો કે તે મૂળ કસુંબો ઓળખી શકાયો નહિ. આવો હુન્નર હિંદુસ્તાનનો જે મુળ છે, તેની બરોબરી કોઇ પણ દેશનો હુન્નર કેમ કરી શકે? કાળ બળે મૂળ વસ્તુને આજે આદર નથી, તેથી સર્વે હુન્નર હાથમાંથી સરી પડતો ગયો છે અને જશે. અનેક પશ્ચિમ દેશના જુના સાહિત્યમાં ભારતવર્ષ માટે કાંઇ ઉલ્લેખ ન હોવાનું કારણ પણ એજ સંભવે છે કે ભારતવર્ષની વસ્તુઓ બીજા દેશોને નામે વેચાતી તેથી ભારતવર્ષ અજાણ્યો પણ રહ્યો હોય! તેનું માત્ર એકજ દ્રષ્ટાંત મળી આવે છે કે હોમરના અમર કાવ્યમાં ભારતવર્ષનું નામ નથી. તે માટે કેટલાક લેખકોનો એવો મત છે કે હોમર ગત થયા પછી ભારત વાણીજ્ય આટલા વિસ્તારને પામ્યું હતું,[1] ભારતવર્ષથી જતી વસ્તુઓ માત્ર કારીગીરીની વસ્તુઓજ નહોતી પણ

---

1 Homer does not mention the name of India but he was acquainted with the art wares of Sidon a mediterranian outport of the Eastern trade--Hunter's History of British India Vol. 1; P. 19

દરેક મોજ મજાહની ચીજો પણ હતી. એક ઠેકાણે એક રોમન લેખક લખી ગયો છે કે "ભારતવર્ષથી આવતી વસ્તુઓએ ક્રમે ક્રમે જન-સમાજને ભોગવિલાસી બનાવી દીધી છે"[1] આ પ્રમાણે અનેકાનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. મિસર ગ્રીસ અને રોમ વગેરે ભારતવર્ષ સાથેના વાણીજ્યથી સમૃદ્ધ થયા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તે રાજ્યો પણ અલૌકિક ઐશ્વર્યવાન થયાં હતાં.[2] જે પ્રાચીન મિસર સંરક્ષણ માટે જગદ્વિખ્યાત હતું તે સંસ્કારો તેને ભારતવર્ષનાજ છે. પ્રાચીન યાહુદીનર પતિ સોલોમન જે અલૌકિક ઐશ્વર્ય વિજ્ઞાપક વસ્ત્રાલંકાર માટે ઇતિહાસમાં સુપરિચિત છે, તેણે સર્વે વસ્તુઓ મોટે મોંગી કીંમત આપી ભારતવર્ષથીજ સંગ્રહ કરી હતી. આ સર્વે અત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિત વર્ગ મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે. ભારતવર્ષનું વાણીજ્ય હસ્તગત કરવા એશિયાની પશ્ચિમે નિરંતર સમર ઘોષણાઓ સંભળાતી. તે વાણીજ્ય જેને હસ્તગત થતું તે ટુંક સમયમાં સમૃદ્ધ થઇ જતો અને જ્યારે તે સત્તા અન્ય કોઇ ખુંચવી લેતો કે તે જોત જોતામાં ધુળ ધાણી થઇ જતો. આ સત્તા અને અધિકાર માટે સર્વ રાજ્યો

---

1 *If the commerce with India became a source of fortune to the industrious trader, and an importent branch of revenue to the Government, the introduction of the products of the East also led to stimulate and increase the already excessive luxury which prevailed at Rome–Researches of Ancient and Modern India.*

2 *Dawar's Portuguese in India–Introduction.*

યત્પરો નાસ્તિ મહેનત કરતા. થોડા વખત યાહુદીને હાથ તો થોડો વખત પરશ્યાએ અધિકાર મેળવ્યો. તેની પાસેથી ગ્રીસ અને રોમન રાજ્યે વાણીજ્ય ઝુંટવી લીધું. આમ આ માર્ગ હસ્તગત કરવા અનેક લડાઇઓ થતી હતી, અને ચાલુજ રહેતી હતી.

પરંતુ તે વખતે કોઇ દેશે પ્રયત્ન કરી પોતાના સ્વદેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગ શોધ્યો નહિ. માત્ર ભારતવર્ષથી વસ્તુઓ લાવી તેની પેદાશ માત્રમાં મસ્ત રહેતા હતા. તે માર્ગના આધિપત્ય અને માલેકી માટે અન્યોઅન્ય સેંકડો લડાઇઓ કરી વીર શોણીત વસુંધરાને રૂધીરાંકિત કરી છે.

આ સર્વે રાજ્યો અને જાતીઓએ આટઆટલું કરવામાં ભારત-વર્ષને ઉની આંચ પણ આપી નહોતી પણ ઉલટા વધુ અને વધુ ઉત્તેજીત થઇ ભારતવર્ષને વધારે વ્યાપાર કરાવતા, અને વસ્તુઓની કીંમત વધુ આપતા તેનું મુલ્ય વધારતા. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષને તો અર્થ લાભ જ વધતો.

સ્થલ પંથની માફક જળમાર્ગે પ્રતિદ્વંદી કલહ કોલાહલ કાંઇ ઓછો નહોતો, તેઓ કેવલ મજુરી માટે કેવલ ક્રયવિક્રયના દલાલ થવા માટે, માત્ર ભારતવર્ષના વ્યાપારનો વિસ્તાર કરવા વસ્તુ-ઓનું મુલ્ય વધારી ભારતવર્ષનેજ લાભ આપવા મચ્યા રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે જળમાર્ગે મિસર અને આરબ દેશજન[1] ક્રમે ક્રમે નૌકા-

---

1 Not only jews from earlier times (from the 6th Centnry B c) and St. Tomas christians from 68 A D. but also Arab traders (Moplas) both in Pre-Islamic and Islamic times were settled on the Malbar Coast–Raya; no Salatin, notes

બળ વધારી સશક્ત થતા ગયા. ભુમધ્યસાગર તીરે ઈરાની વ્યાપારીઓ સ્થલ માર્ગે ઉંટ ઘોડા અને ગધેડાંના વાહનોથી માલ લાવી વ્યાપાર કરતા. પ્રથમ આરબલોકો પોતાના દેશને કીનારે ભારતવર્ષના વહાણોની રાહ જોતા, તેની પાસેથી માલ લઇ આગળ જઇ વેચતા અને છેવટે ભારતવર્ષમાં આવી પરબારો માલ વેચાતો લઇ જવા માંડયા, આ અધિકાર તેમણેજ પહેલો મેળવ્યો હતો.

આ પંથે ભારતવર્ષે અન્ય દેશોને શિક્ષા દીક્ષા અને સુસંસ્કાર પ્રેર્યા હતાં, માનવસમાજને ભારતવર્ષે જ્ઞાન ભંડાર બક્ષી ઉન્નત અને સભ્ય બતાવ્યો હતો. તે માર્ગે આજે ભારતવર્ષનો તે વાણીજય સ્રોત વહેતો નથી. આજે નેવાંનાં પાણી મોભે ચડયાં છે તે કાળની વિચિત્ર ગતી નહી તો બીજું શું?

પ્રકરણ બીજું.

ઈસ્લામ વિપ્લવ.

The Caliph's curtains were of brocade with elephants and lions embroidered in gold. Four elephants caparisoned in peacock-silk stood at the palace-gate, and one back of each were eight men of Sind—Sir. W. Hunter.

ઇસ્લામ અભ્યુદય કાળ પૃથ્વિના ઇતિહાસમાં એક ચિરસ્મરણીય જમાનો થઇ ગયો છે. ઇસ્લામને નામે જેઓએ ઇતિહાસમાં વિવિધ

હલ્લો અને આરોપો મૂકયા છે, ઇસ્લામ દિગ્વજય ઉલ્લેખ જે મહા ભયંકર રીતે ચીતર્યો છે, તેમાં ઘણી અતિશયોક્તિઓજ છે. જેનું નામ જગતમાં અજાણ્યુંજ હતું, તે ઇસ્લામના અચાનક અભ્યુદયે એશિયાખંડનો પશ્ચિમ પ્રદેશ અધિકારમાં લઇ, જોતજોતામાં એશિયાથી આફ્રિકા અને યુરોપ સુધી પણ પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. આ ઉત્કર્ષ યુરોપ વાસીઓથી સહન થઇ શકયો નહિ અને જાતિ દ્વેષે તેમના હૃદયમાં આ સત્તા માટે યત્કિંચિત આદરે પેદા થયો નહિ. પરંતુ યુરોપના અભ્યુદયનું મૂળ કારણ આ વિપ્લવજ હતો તે આગળ જતાં સમજાશે.

ઇસ્લામ કેટલીક પ્રજાની એકત્ર શક્તિની ઉત્પત્તિ હતી. જે બૌદ્ધ, સૌર, અને મુર્તિપુજક રૂપે એશિયાના સમગ્ર પશ્ચિમકિનારે સુખ દુઃખ જયપરાજય અને ઉન્નતિ અવનતિના કાળચક્રમાં ધીમે ધીમે આગળ વધતાં હતાં, તેઓ આ નવા ધર્મની દીક્ષા લઇ એકત્ર થઇ, પ્રબળ શક્તિ મહાશક્તિ રૂપે પ્રાચ્યના ઇતિહાસમાં નવો ધર્મ નવો યુગ અને નવી સત્તા ઉત્પન્ન કરી જગ વિખ્યાત થયા.

અરબસ્તાનની મરૂ ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ મહાશક્તિએ અલ્પ સમયમાં જોતજોતામાં પોતાની અમોઘ શક્તિથી દિગ્વિજય મેળવ્યો. [1]ભારતીય વાણીજ્ય વ્યહાર પણ તેના અધિકારમાં આવતાં

---

1 When the planet of the Muslim faith rose: and the bright effulgence of the Muslim Sun shone on the East and the West, gradually the countries of Hindustan and the Dakhin were recepient of the rays of the moon of the Mahomedan faith,

વિલંબ લાગ્યો નહિ. ઇસ્લામે જેને પોતાની ધર્મ દીક્ષા આપી, દલભુક્ત કર્યા અને દિગ્વિજયમાં સાથે લીધા તેઓ કેવલ અસિ હસ્તે ધરાતલ રૂધિરાક્ત કરી જીવન વ્યતિત કરતા નહોતા. તેઓ જેમ આગળ વ્યાપાર કરતા તેમ પછી પણ વ્યાપારને છોડયો નહોતો. મુસલમાન ખલિફાનાં બસરા, બગદાદ વગેરે શહેરો આ પ્રમાણે જગવિખ્યાત થયાં. ખ્રિસ્તિ સપ્તમ્ શતાબ્દીના આરંભમાં ખલિફા ઉમરની સંસ્થાપિત બસરાનગરી અને અષ્ટમ્ શતાબ્દિના મધ્યે ખલિફા અલમન્સુરની બગદાદનગરી ભારતીય [2]સ્થલ વાણીજ્ય પંથનું કેન્દ્ર સ્થલ બન્યાં હતાં.

જલ માર્ગે ભારતવર્ષના વાણીજ્યનું મુખ્ય સ્થાન કેન્દ્રસ્થ બસરાનગરી ક્રમે મહા ઐશ્વર્યવાન થતું ગયું. યુરોપને ભારતવર્ષની જે વસ્તુઓ મળતી તે વ્યાપાર ઇસ્લામના અધિકારમાં આવ્યો, અને યુરોપના પુરાણા સુખ સૌભાગ્યને હાથમાંથી સરી પડવાનો વખત આવ્યો.

---

and Muslims commenced visiting those countries–Riyas-us-salatin P. 399

2 The Seracen Arabs, who under the conquering impulse of Islam, next seized the countries of the Indo-Syrian route, soon realised its value. They were a trading not less than a fighting race, and Bussorah and Bagdad under the Caliphs became the opulent head-quarters of the Indian trade–Hanter's History of British India Vol. I P. 29.

ક્રાઇસ્ટની જન્મભૂમિ મુસલમાનના અધિકારમાં આવતાં ખ્રિસ્તિ ધર્માનુયાયીઓ અને વીરજનો તેના ઉદ્ધારની મહદ્ આકાંક્ષાથી હથીયાર ઉપાડયાં. આ યુદ્ધનું મુખ્ય લક્ષ્ય ને કારણ ઇતિહાસમાં ધર્મ કલહને નામે પ્રખ્યાત થયું છે, પરંતુ આ લડાઇ આ કલહમાં વાણિજ્ય ઉદ્દેશ પણ હતોજ. આ લડાઇમાં વાણીજ્ય વર્ગ અને સાધનો પણ સાથે જોડાયાં હતાં. ભુમધ્ય સમુદ્રમાં વ્યાપાર કરતા વ્યાપારિઓએ પોનાના વહાણોને હથીયારબંધ કર્યા, સૈનિકોને પણ રાખ્યા. છુટી છવાઇ લડાઇયો અને ગણનામાં આવે તેવાં તોફાનોથી ઘડીભર વ્યાપાર ઝુટવી લેતા તેમ તે ઘડીભરમાં ઝુંટવાઇ જતો. આખરે મધ્ય એશિયામાં તુર્કિ પ્રબળ થયું અને ખ્રિસ્તિ એકાદશ શતાબ્દિથી ચતુર્દશ સતાબ્દિ પર્યંત સ્થલ વાણીજ્યમાંથી યુરોપી નામે પ્રજાનો પગદંડો ઉખેડી નાખ્યો. “ મિશરીય માર્ગે ” ભારતવર્ષ વાણીજ્ય વધારી બીજા જુના માર્ગોના વ્યાપારને ભાંગી નાખ્યો. સુએજથી નીલ નદી સુધી નહેર તૈયાર કરવામા આવી. અને રાતા સમુદ્રમાં નવાં બંદરો ખુલ્યા. આ પ્રમાણે મિસર ભારત વાણિજ્યનું પ્રધાન કેન્દ્રસ્થાન થયું. ઇસ્લામની આ ચડતીએ યુરોપને ભારે ધક્કો પહોંચાડયો. રાજ્યાધિકાર કરતાં વાણીજ્યાધિકાર તરફ સૌનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું. સ્થલ પંથ કરતાં જલ માર્ગે કલહ કોલાહલ વધારે વધતો. ઈસ્લામે સ્થલ પંથે દેશદેશાંતરમાં પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો, વિજય પતાકા ફરકાવ્યો, તે પ્રમાણે જળ માર્ગ માટે પણ રણતરણીઓ તૈયાર કરી જલ માર્ગે યુદ્ધનું સાધન તૈયાર કર્યું. તે વખતમાં ભુમધ્ય સાગરને કિનારે જે વસાહતો હતી તેઓ નિર્વિવાદ વાણીજ્ય ઉપરજ હતી. પરંતુ આવો વખત આવતાં જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરવા માંડયું હતું.

કોઇ વ્યાપારજ કરતું તો કોઇ લુંટફાટ કરતું. આ રીતે વ્યાપારીઓ અને અન્ય સૌએ પોતાના વહાણો હથિયારબંધ કર્યા. તેઓ પોતાને ફાવે તે પક્ષમાં લડાઇમાં પણ ઉતરતા. આ અંધાધુંધીના સમયમાં લુંટફાટ અને ચોર લુંટારૂ પણ વધી પડયા અને ભુમધ્ય સમુદ્રમા રાજ્યને નામે વ્યાપારને નામે અરાજકતા વ્યાપી ગઇ.

એક વખત વાણીજ્ય માર્ગ હિન્દુ અને બૌધના અધિકારમાં હતો. પશ્ચિમ રાજ્યોને માલ વેચવા જતાં ધર્મબોધ અને સુસંસ્કારની આપલે થતી અને એકંદરે બૌધ ધર્મને જગત સમસ્તમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવું હતું તે શાન્તિ માટેના વિચારો ને આશા ઉત્સાહ નીતિ અને સંસ્કાર આજે ઉડી ગયા અને તે જગ્યાએ જાતિદ્વેષ અને રક્ત પીપાસા પ્રબળ થઇ ઉઠી. આને ઇતિહાસ "ઇસ્લામ વિપ્લવ" તરીકે ઓળખાવે છે.

પશ્ચિમના લેખકોએ આ વિપ્લવને એવો ઓળખ્યો છે કે જે વાંચતાં ઇસ્લામને નામે ઘૃણા ઇર્ષા અને તીરસ્કારજ પેદા થાય. ઇસ્લામ કેવળ ધ્વંસલીલા દાનવ શક્તિ તરીકેજ ઓળખાયો છે માત્ર હાથમાં તરવાર લઇ નરશોણીત વહેવડાવવું તેજ ઇસ્લામ ધર્મ, જગતની જુની કીર્તિના કુહાડેથી ટુકડે ટુકડા કરવા તેજ ધર્મ, પારકું ઝુંટવીજ લેવું તેજ મૂળ લક્ષ્ય, વધુ શું પણ માનવનો સંસ્કારી ઉજ્જવલ દીપક ફુંક મારી બુઝાવીજ નાખવો આવી અતૃપ્ત આકાંક્ષા તે ઇસ્લામ ધર્મ, આવું ચિત્ર લેખકોએ દોરી જનસમાજની નજરમાં ઇસ્લામને ઉતારીજ પાડયો હતો. તેનાં મોટાં મોટાં કાવ્યો રચાયાં હતાં.

ઇસ્લામે ખરેખર કૃપાણસ્કંધે બહુ સમરક્ષેત્રે શોણીત રેડયું હતું. ઇસ્લામે હાથમાં કુહાડો લઇ જુનાં કીર્તિ ચીન્હો નષ્ટ કર્યા હતાં.

ઇસ્લામે જલ અને સ્થલ માર્ગે પરસ્વાપહરણમાં બાકી નહોતું રાખ્યું. પણ સ્વાભાવિક રીતે જોતાં દરેક જાતિઓ પોતાના અભ્યુદયના પ્રારંભે આ નીતિ ગ્રહણ કરે છે. આ ઝટિકાસમાગમનો પ્રથમ પ્રકારજ હતો, વર્ષાદ આવ્યાં પહેલાંનું તોફાનજ હતું. આ તોફાન શમ્યા પછી ઇસ્લામે જ્ઞાન પ્રચાર અને જંગલી જગતને મનુષ્ય પંક્તિમાં લાવવા અથાગ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. ઇસ્લામના જ્ઞાનવિસ્તારેજ યુરોપને નવજીવન આપ્યું છે. પણ ઇસ્લામની ધ્વંસલીલાનું ચિત્ર માત્રજ ઇતિહાસ આપે છે.

ભારતવર્ષથી ઇસ્લામનો પ્રથમ વાણીજ્ય સંપર્કજ હતો. તેમાં ભારતવર્ષ વિક્રેતા અને ઇસ્લામ ક્રેતા, ભારતવર્ષ વણીકરાજ અને ઇસ્લામ તેને બીજા દેશોને વેંચી દેનાર હતું. ઇરાની અખાત અને રાતા સમુદ્ર કાંઠાના વ્યાપારીઓ મૂર્તિપુજક હતા. તેઓ મુસલમાન થયા પછી પણ વ્યાપારજ કરતા અને આ વ્યાપારે સમગ્ર એશિયા ખંડથી ભારતવર્ષનો સંબંધ સુદૃઢ બનાવ્યો હતો. સુદૂર ચીન, જાપાન અને પ્રખર સાગર જલના અસંખ્ય દ્વીપ વગેરે સ્થળોએ અનેક વસ્તુઓ જતી અને ત્યાંથી અનેક વસ્તુઓ આવતી તે ફરી ભારતવર્ષદ્વારા યુરોપને વેચાતી. આ વ્યાપારમાં આરબ જાતીએ પણ સારો ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. તેઓનાં વહાણો સિંહલ થઇને મલબારના પશ્ચિમ બંદરો થઇ હિન્દી મહાસાગરમાં જુને રસ્તે પરસ્યન ગલ્ફ સુધી જતાં આવતાં. અનેક વસ્તુઓની લેવેચ, અનાજ અને ખાવાની વસ્તુઓ માટે વિધવિધ બંદરોથી વહેવાર કરવા લાગ્યા. તેમાં વ્યાપાર ઉપરાંત હજ માટેનાં યાત્રાળુઓને પણ તેઓ લઇ આવતા જતા હતા.

ઈ. સ. ની આઠમી સદીની શરૂઆતમાં ઉપર પ્રમાણે ઇસ્લામ વાણીજ્ય વ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમાં સિન્ધુ અને સમુદ્રના સંગમ ઉપરના હિન્દુ નિવાસીઓ આરબો પ્રત્યે અસદ્ વ્યવહાર કરવા માંડયા અને તેથી જલ માર્ગે ઇસ્લામ શક્તિને સિન્ધુ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાની ફરજ પડી. ભારતવર્ષ વિરૂદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાનો ઇસ્લામને આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો જેમાં વિનાકારણ લોહી રેડવાની લાલના કે દિગ્વિજયનો ઉદ્દેશ નહોતો. આ માત્ર અત્યાચારનો સામો જવાબ જ હતો અને આ કારણે સિન્ધ દેશ ઇસ્લામે સર કરી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો હતો. ઇસ્લામની રાજધાની બગદાદ શહેરમાં મોટા વિદ્યાલયો ખોલવામાં આવ્યાં. ખલિફાએ હિન્દુ ગ્રીક અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું સંશોધન કરાવી, જ્ઞાન પ્રચાર કરવા અરબ્બી ભાષામાં ગ્રંથાનુવાદ કરાવ્યા. અલ્પ સમયમાં જ આરબ સાહિત્ય શ્રી વૃદ્ધિ સાધનસંપન્ન થયું અને ગૌરવ સુદૂર યુરોપના દ્વાર સુધી પહોંચી જતાં ત્યા પણ વિદ્યાલયો ખોલવાના પ્રયાસો થયા. પરંતુ યુરોપ શિક્ષા દિક્ષાહીણ કલહ કોલાહલમય હતું. ત્યાં ધર્માંધના જ પ્રસરી રહી હતી, જ્યા ધર્મને નામે ધર્માન્ધો નીરપરાધ નર નારીને બાંધીને જીવતા જ ચીતામાં ભડકી બાળી મૂકતા હતા. સ્પેઇન જે કાંઇક સંસ્કારી હતું તેમાં ઇસ્લામનાં વિવિધ વિદ્યાલયો ખૂલ્યાં, જ્ઞાન વિસ્તાર થયો અને ત્યાંથી યુરોપમાં વિજ્ઞાન ગણીત અને ચિકિત્સા વિદ્યાનો પ્રચાર થવા માંડ્યો.

ભારતવર્ષ ગ્રીસ મિસર વગેરે જુના સભ્ય દેશોનું સયત્નસંચિત સાહિત્ય અને જ્ઞાનભંડારમાથી ઇસ્લામે બહુ શ્રમે જે જ્ઞાનરત્નો સંકલિત કર્યાં, તેનો લાભ ક્રમેક્રમે એશિયા, આફ્રિકા અને આફ્રિકાથી યુરોપ સુધી પ્રજાએ લીધો. આ સંસ્કારો જ યુરોપની ચડતીનું

મૂળ. કારણ છે. સમગ્ર માનવસમાજના સભ્ય ઇતિહાસમાં આ ઇસ્લામની અતુલકીર્તિ સુવર્ણના અક્ષરોથી કોતરવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે ઇસ્લામજનસમાજની ઉન્નતિના પુણ્યમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત હતું, ત્યારે યુરોપ ભારતવર્ષના વાણીજ્ય માટે પૂર્વાપેક્ષા અધિક ઉત્કંઠિત અને આગ્રહી બન્યું હતું. ભારત વાણીજ્ય કેમ હસ્તગત થાય તે જ સમસ્ત યુરોપની પ્રબળ આકાંક્ષા હતીઃ માત્ર ભારતવર્ષની અનોખી ચીજોનો વ્યાપાર કરવો તે જ માત્ર ધ્યાન હતું જે વર્તમાન આકાંક્ષાઓથી જુદું જ હતું. ભારતવર્ષ જેવો હુન્નર ઉપજાવી તૈયાર કરવાનું કૌશલ્ય કે ભારતવર્ષથી શ્રેષ્ઠ થવાની આશા કે કલ્પના કરવાનું કોઇ સાહસ પણ કરતું નહિ. ભારતવર્ષ સાથેના વ્યાપારની દરેક આશાઓને ઇસ્લામે પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધી અને તે તુરતમા કોઇ પણ રીતે યુરોપ ઝુંટવી લેવાને શક્તિવાન નહોતું. ઇસ્લામના સ્થળ લશ્કર અને દરીયાઇ રણતરંગીણીઓએ પોતાનું સર્વ રાજ્ય અજેય કર્યું હતું. ઇસ્લામના સેના બલે ખુશ્કી માર્ગે પણ યુરોપને ચુપ કરી દીધું હતું. શાક્ત પરિક્ષા માટે યુરોપના ખ્રિસ્તિ વીરો, વારંવાર એશિયાના મુસલમાનોની સામસામા થઇ જતા હતા. ક્યારેક યુરોપીઅનો જીતતા પણ ખરા, પણ તે દીર્ઘકાલ ટકાવી શકતા નહિ. આખરે હતાશ થઇ જુના માર્ગો ઇસ્લામને જ સોંપી કોઇ નવો રસ્તો શોધવા માટે તપાસ કરવા માંડયા. જુના માર્ગોથી ભારતવર્ષનો વ્યાપાર ચાલુ જ હતો પણ હવે યુરોપને ઇસ્લામથી ચુસાએલો વ્યાપાર કાંઇ લાભ આપતો નહિ. માત્ર ઇસ્લામની જ સૌભાગ્યવૃદ્ધિ થતી. તે વસ્તુઓનું મોંગેમોઢે માગ્યું મુલ્ય આપી યુરોપ ઉલટું દીનપ્રતિદીન ચૂસાવા જ માંડયું હતું.

આ વખતે યુરોપમાં કાંઇક શિલ્પ માટે ચર્ચા પણ થઇ. પણ તે માટેનાં સાધનો માટે પણ પૂર્વના દેશોના મ્હોં સામું જોઇ બેસવું પડે, આ પ્રમાણે યુરોપ કાળગમન કરતું હતું. ઇસ્લામના આ તમાસાથી યુરોપ મુઢમતિ થઇ ગયું હતું, આમ યુરોપ જો ઉદ્યમશુન્ય જ રહેત તો આજે ઇસ્લામ રાજ્ય જગત આખાનો શિરતાજ હોત. કાળની ગતી વિચિત્ર છે. તડકો છાંયો તો આવ્યા જ કરે છે. ઇસ્લામે જે નવા ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે લાંબો સમય ટકી શક્યું નહિ. યુરોપ બાહુબલમાં પરાજિત થયું હતું પરાસ્ત થયું હતું, પણ યુરોપે પોતાનું હૃદયબળ મનોબળ હજી ખોયું નહોતું. ગમે તેવી હાર ખાધી હતી પણ પ્રયત્નથી વિમુખ થતા નહોતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ માનવસમાજનું આજ પ્રકૃતિગત પ્રબલ પ્રાર્થક્ય છે અને એજ ઇસ્લામની પડતી અને યુરોપની ચડતીનું કુદરતી અને ઇતિહાસિક મુખ્ય કારણ છે. એક બાજૂ પાછા પડતાં બીજી બાજૂના પ્રયત્નો કરવાનો પ્રશંશનીય સ્વભાવે જે યુરોપનો અભ્યુદય આણ્યો છે તે માનવસમાજ આગળ મોજુદ છે.

રાજ્ય તરફની મદદ ન મળે ત્યારે યુરોપના વ્યાપારીઓ પાંચ પંદર મળી કંપનીનું સંગઠન કરતા જલમાર્ગે અને સ્થલમાર્ગે જીંદગીના ભોગે વ્યાપાર્થે માથું મુકતા, જીંદગી ગુમાવતા, ધન ગુમાવતા, તેના દાખલાઓ શિક્ષાપ્રદ છે. મુદ્દે આ પ્રમાણે કંપની જોડાવાનો પ્રયોગ ઘણો જ ફલપ્રદ નીવડયો એ યુરોપી વિવિધ કંપની બંધારણનું મુળ રહસ્ય.

પ્રકરણ ૩ જુ.

નવા માર્ગની તપાસમાં.

The modern first class Powers–Germany, Austria, Russia, Italy, Great-Britain were not yet built up. Spain was still divided between Castile, Arayon and the Moors. Europe remained a continent of principalities, duchies, counties, little oligarchies and little republics–Sir W. Hunter.

ઇસ્લામ સામ્રાજ્ય સંગઠન પર્યંત, યુરોપી ખ્રિસ્તિસમાજ ભારત વાણીજ્ય માટે સ્થલમાર્ગની તપાસમાં પૂર્વ તરફ માણસો મોકલતા ત્યારે યુરોપ નાંનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. ત્યારે એકત્ર બળવાન રાજ્યો પ્રતિષ્ઠા પામી શાસક રૂપે સંગઠીત થયાં નહોતાં. જે બળ અને એકત્રતા અત્યારે રાજ્યોની દેખાય છે, તે બંધારણો તે દીવસ બંધાયા જ નહોતા. તે વખતે પૂર્વ રાજ્યોની નજરમાં પશ્ચિમની વસ્તી અશિક્ષિત જ હતી. એક તરફ નાના પ્રકારના શિક્ષણના પ્રભાવે, બીજી બાજૂ એકત્રિત બળવાન ઇસ્લામના પગ તળે કચરાતાં યુરોપને સમગ્ર પ્રજાના સંગઠનની જરૂરીયાત જણાઇ. જે વાણીજ્ય-પ્રધાન યુરોપી મહાનગરો હતાં; જેનું ઐશ્વર્ય ખ્રિસ્તિઓનું ગૌરવ હતું તે આ વિપ્લવ પ્રભાવે જનશૂન્ય થઇ ગયાં. ત્યાંનો વ્યાપાર પડી ભાંગતાં, અરણ્ય સમાન હટનપટન સ્થિતિએ પહોંચ્યાં. આથી યુરોપનું હૃદય મહા વ્યથાપુર્ણ થયું હતું; હાહાકાર કરી ઉઠયું હતું તેવો આર્ત.

નાદ જુના ઇતિહાસમાં હજી રણકે છે. આ વ્યથા અન્ય પ્રકારની હતી. આ અવનતીથી તેના ઉપાયની આકાંક્ષા વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત થતી હતી. યુરોપ નાનાં ક્ષુદ્ર રાજ્યોથી વહેંચાયેલું છતાં ધર્માચાર્ય પોપના સુત્રે એકત્ર હતું. પોપથી તે એક નાવીક સુધી યુરોપજનોના હૃદયમાં એક જ વિચાર મંથન થતો હતો. તે વ્યાપાર માટે નવો માર્ગ શોધવા માટેનો જ હતો.

આરબ જાતીથી મુસલમાન ધર્મ એશિયા ખંડમાં જળે સ્થળે વ્યાપ્ત થતી વખતે એશિયાનો ઘણો ખરો ભાગ બૌદ્ધ ધર્મ જ પળાતો. દેશભેદ, કાળભેદ, પાત્રભેદ શાક્યસિંહના દાર્શનિક ધર્મ તત્વાનું· સંધાને લોકાચાર જડાયેલો હતો અને જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત હતો ઇસ્લામના ધર્મપ્રચારે પશ્ચિમ એશિયાખંડ ઇસ્લામ ધર્મ થયો હતો. પણ સર્વ કોઇએ હજી ખલીફાનું રાજ્યશાસન સ્વીકાર્યું ન હતું. ધર્મ એક જ છતાં રાજ્યતંત્રો જુદાં રહેતાં, એશિયાના મુસલમાનો દેશ ભેદે નામ ભેદને પામ્યાં.

જેણે ક્રાઇસ્ટની જન્મભૂમિ હાથમાં લઇ આખા યુરોપને ધર્મ યુદ્ધમાં ઘસડ્યું હતું, તેની પ્હોન્નતિને લક્ષી તાતાર દેશના મુસલમાન વીરો તે ભૂમિ હસ્તગત કરવા પોતાની સત્તા વધારવા, સ્વતંત્રપણે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ ટોળેટોળામાં ચડી આવ્યા. પૂર્વ તરફથી તાતાર અને પશ્ચિમ તરફથી યુરોપનું આક્રમણ શરૂ થયું, તે વખતે ઇસ્લામને ચુર્ણ કરી એશિયાનો વાણીજ્ય માર્ગ મગી હસ્તગત કરશે, તેવો ભય ઉપસ્થિત થયો હતો. જે મહામંત્ર જે પાઠ શીખી જે નીતિથી સમસ્ત જગતમાં યુરોપે પ્રાધાન્ય મેળવ્યું છે, તે નીતિની પ્રથમ આ વખતે શરૂઆત થઇ હતી. તાતારના હાથે ઇસ્લામ રાજ્યને પરાસ્ત

કરાવવા, તાતારને ઉત્સાહ આપવા અને મૈત્રી બાંધવા યુરોપે નજરાણું અને ભેટો સાથે ખાં સાહેબના જયરકંધારે દુત મોકલ્યો.

તાતાર લોકોએ ઇ. સ. ની તેરમી સદીની શરુઆતમાં કાસ્પીયન કાંઠો અને કાળા સમુદ્રના કિનારા સુધી સત્તા જમાવી ઘણોખરો વાણીજ્ય માર્ગ હસ્તગત કર્યો હતો. ભલ્પા નદી અને કાસ્પીયન હૃદય સંગમ સ્થલ એશિયા અને યુરોપના વાણિજ્યનું પ્રધાન સંધીસ્થાન બન્યું હતું.

તાતારે ભલ્પા નદીના સંગમ સ્થલે થાણું સ્થાપ્યું. ભારતીય વ્યાપાર તે સ્થાનેથી સુરક્ષિતપણે સમગ્ર યુરોપને સુલભ થશે તેમ ધારી યુરોપ ધર્માચાર્ય અને તેના અનુગામી પ્રધાન શિષ્ય, ફ્રાંસ નરપતિ સેન્ટ લુઇએ તાતારથી મિત્રતા સ્થાપવા નાના પ્રકારે પ્રયત્નો કર્યા.

દૌત્ય સફલ થયું નહિ. તાતારે આત્મવિક્રય કર્યો નહિ. તેઓને લડાઇથી જીતી શકાય તેમ ન હોવાથી યુરોપે ખિન્ન હૃદયે તાતારનો આવો જવાબ કડવે ઘુંટડે ગળી લીધો. શાક્ષાત મનોરથ ભગ્ન થયો પણ અપેરાક્ષ રીતે આ દૌત્ય કાર્યમાં યુરોપને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. સંધિ માટે મોકલેલા દુતોએ કાળા સમુદ્રથી અને કાસ્પીયન કીનારાથી મધ્ય એશિયાના રેતાળ વાણિજ્ય પંથનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ભેદી ઉંદરોએ દરેક માર્ગ જોયા. વળી મુસલમાન રાજ્યમાં અંદરો અંદર જે તડો જે મતભેદ હતા, જે ગ્રહ કલેશે ધ્વંસબીજ ઉપજાવ્યું હતું, તે પણ જાણી લીધું. માર્ગોનું ભૌગોલિક જ્ઞાન સમસ્ત પ્રજાના જાણવામાં આવ્યું. દૌત્ય કાર્ય સફળ ન થયું, અને તે એક ક્ષુદ્ર ઘટના તરીકેજ ઇતિહાસ વર્ણવે છે. આ પ્રમાણે સ્થળ માર્ગ માટેની આશા આ વખત માટે તો યુરોપને છોડવી પડી.

કાળાસમુદ્ર રસ્તે ભારતવર્ષ સાથેના વ્યાપારના માર્ગે રાજદુતો ઉપરાંત નાના ધર્માચાર્યો અને પરિવ્રાજક જનો, પગે ચાલીને ભુપ્રદક્ષિણા કરવા નીકળી પડયા હતા. તેમાં માર્કો પોલાર્ક એક પ્રખ્યાત મુસાફર હતો. માર્કો પોલાર્ક ખ્રિસ્તિ ત્રયોદશસતાબ્દિ આખરમાં એશિયા ખંડમાં જળ અને સ્થળ માર્ગે નાના મોટા દેશમાં ફરી વળ્યો, જેની કથા અધાપિ સયત્ને સચવાઇ રહી છે. સ્થળ માર્ગે તે ચીન જઇ આવ્યો અને હિંદ આવી સમુદ્ર કિનારે કિનારે પરશ્યામાં ભારત વાણીજ્યના સ્થળ માર્ગો અને જળ માર્ગો સર્વ બારીક દ્દષ્ટિથી અને વ્યવહારીક દ્દષ્ટિથી માર્કોએ જોયા હતા. જ્યારે આ વિશ્વ વિખ્યાત મુસાફર પાછો સ્વદેશ ફર્યો, ત્યારે તેણે યુરોપને સ્થળ માર્ગ કરતાં જલમાર્ગ વધારે લાભદાયી કહ્યો. અને તેથી જ સ્થલ માર્ગ કરતાં જલમાર્ગ માટે જ પ્રયત્નો આદરવાનો નિર્ણય નકી થયો. કાળા સમુદ્ર તીરે થઇ ભુમાર્ગે માર્ગ જોવા એક નિપુણ સંઘ મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ભુમધ્ય સમુદ્ર પંથે મિસર ઉતરી સિરિયાના વાણીજ્ય માર્ગની તપાસમાં ગયા હતા. ખ્રિસ્તિ ત્રયોદશ શતાબ્દિથી તે પંચદશ શતાબ્દિ પર્યંત આ પ્રમાણે વિવધ ઉપાયે સ્થલ વાણીજ્ય માટેની તપાસ થયાનું પ્રમાણ પણ મળી આવે છે.

કોઇપણ કામના પ્રારંભમાં કોઇપણ ભગીરથ કાર્યની શરૂઆતમા જે વિઘ્નો આવે છે, તે એકંદરે સુફલદાતા જ થઇ પડે છે. જેની પછવાડે વિચાર બુદ્ધિનો આશ્રય લઇ પ્રયત્નમા મસ્ત રહેવું જોઇયે, સતત્ પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઇએ. પૃથ્વિના ઇતિહાસમાં આવાં અનેક દ્દષ્ટાંતો મળી આવે છે. યુરોપ આ પ્રમાણે પરાજિત થઇ બેસી રહ્યું નહિ, પણ દીવસ અને રાત્, તડકો છાંયો વેઠી વર્ષોના વર્ષો અને

સદીઓ સુધી અકલાંત ચરણે એશિયાની રેતાળ ભુમી, મહા ઘોર અરણ્યો તેમ ગિરીશૃંગો ખુંદી વળ્યું. આ પ્રયત્નો એકંદરે વિચારતાં યુરોપને જણાયું કે ફોકટ છે, સ્થલપંથે પહોંચીવળી સિદ્ધિ મેળવવાનો સંભવ નથી.

તે વખતે વરાળથી ચાલતાં સાધનો તૈયાર થયાં નહોતાં. તે વખતે શ્યામ ચામડીના મનુષ્ય "કાળા મનુષ્યો" "યુબ્લેક" ને પૃથ્વિની પુર્વ પશ્ચિમે જવા ફરવાની છુટ હતી, સ્વતંત્રતા હતી. તે સમયે યુરોપના શ્વેત મનુષ્યે, શ્વેતચર્મથી અને રક્તનેત્રે એશિયા વાસીને સભયે મંત્રમુગ્ધ કરી દુર સરી ઉભા રહી સમુચિત સમાદર પ્રદર્શનના શિષ્ટાચારના શિક્ષણે સત્વહિન બનાવી, દષ્ટિ માત્રમાં દિગ્વિજય મેળવવાનું અમાનુષિક કૌશલ્ય સંપાદન કર્યું નહોતું. એ દિવસો તો યુરોપના કઠણ દિવસો જ હતા. તે સમયે બૌદ્ધ પ્રભાવ અને સૌજન્ય સદાચારનો ત્યાગ કરી, ખેડુત હલફલની તરવાર બનાવી એશિયા પૂર્વ પ્રફુલ્લવદને કુટીલ ભ્રકુટીએ અશ્વે ચડી પશ્ચિમ તરફ વિજય કરવા તત્પર થયા હતા. આ મધ્ય એશિયાનું જીવન પ્રભાત અને યુરોપની જીવનસંધ્યા હતી. તે વખતે જગતમાં એશિયા અને આફ્રિકાના વિજયગીત ગવાતાં હતાં. આ વખતે યુરોપથી વાણીજ્ય માર્ગે જેઓ વિચરતા હતા, તેઓએ પોતાનો યત્ન નિષ્ફલ જ જાણ્યો. આ નિરાશાથી યુરોપવાસીઓ માથે હાથ દઇ ઘણા બેશી રહ્યા હતા. જોયું બનતું કર્યું હવે આશા નથી આવા વચનો સમસ્ત યુરોપને મોંઢેથી નીકળવા માંડયાં. એક તરફથી નીરાશ થઇ યુરોપે પ્રયત્ન બીજી બાજુથી છોડયાં નથી. જે પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મલે, તેમાં ગમે તે પ્રકારે હૃદયને ભગ્ન ન કરતાં, પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા તેને પરિણામે તે

ઉત્સાહના બદલામાં યુરોપને મીઠાં ફળો ચાખવાનો જે વખત આવ્યો, તેનું મુળ આ નિષ્ફળ પ્રયત્નો અને તેમાંથી હિંમત ન હારવાનો સ્વભાવ જ છે.

સ્થલ પંથે વ્યર્થ મનોરથ થયા છતાં, તેમ જળમાર્ગના પ્રયત્નોનો આદર કર્યા છતાં, સ્થલમાર્ગની આશા એકંદરે યુરોપે છોડી તો નહિ જ, અને હજી પણ છોડી નથી. રૂશિયા કાળા ગોરા, એશિયા અને યુરોપને સંયુક્ત કરવા જે ભાગીરથ પ્રયત્ન કરતું હતું અને કરે છે, તે મુખ્ય રસ્તાઓ જુના વાણીજ્ય પંથો, કે જે માર્ગો ભારતવર્ષના સૌભાગ્ય ચરણોથી સુપરિચિત પુણ્ય પંથો છે તે જ પંથોદ્વારા બૌદ્ધ સાધુઓ જગત કલ્યાણ માટે વિચર્યા હતા. વણિકવર્ગ દ્વારા અને તેમના આશ્રયે દેશ દેશાંતર મુક્તિમંત્રનો પ્રચાર થયો છે તે માર્ગોની બેઉ પાર્શ્વે, અદ્યાપિ તે સર્વ પુરાકીર્તિ ભસ્માચ્છિત સ્થિતિમાં બૌદ્ધ વિજયના ધારાવાહિક વિચ્છિન્ન સ્મરણ ચિન્હો અંકિત રહ્યા છે, તે માર્ગો જ આજે ફરી શોધન અને સ્મરણ થાય છે. આ એશિયાનો મહાપુણ્ય પંથ અનેક ઉપમા યોગ્ય છે. આ પંથે ગમનાગમનકાલે એશિયાવાસી જનો, ઇતિહાસમાં શૌર્ય, વિર્ય, જ્ઞાન સૌભાગ્ય શિલ્પ વિજ્ઞાન અને જ્ઞાન વૈરાગ્યના ગૌરવે પરાક્રાન્ત થઈ ઇતિહાસમા અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે જ આ એશિયાની અમરકિર્તિ પ્રસરાવનારો પુણ્ય પંથ છે. જે રસ્તાના વાતાવરણમાં વાયુની રજોરજમાં એશિયાનું અતિત ગૌરવ અદ્યાપિ છાયા કલેવર રૂપ સુગંધ રૂપે જળહળી રહ્યું છે.

યુરોપે જ્યારે જલમાર્ગે ભારતવર્ષમાં ઉતરી પગ મૂક્યો ત્યારે તેઓએ જોયું કે સ્થલમાર્ગે, તેઓના સ્વદેશીઓ તેઓથી બહુ આગળ આવી ગયા છે. જેઓ મિશર રસ્તે નીકળ્યા હતા, તેઓ

હજી ભારતવર્ષમાં જ હતા. જલપંથની સુગમતા અને સરળતા દિન પ્રતિદીન વધવાથી, સ્થલ વાણીજ્ય માટેના પ્રયત્નો ધીમે ધીમે ત્યજાયા અને આ રીતે સ્થળમાર્ગનો વ્હેવાર ભાંગી પડયો.

મધ્યયુગમાં યુરોપજનો ભુમંડલનાં વિવિધ અજ્ઞાત પ્રદેશોની શોધ માટેની ડંફાસો મારતા, પણ તે કાંઇ નવું નહોતું જ. પરાપૂર્વથી જાણ થયેલા ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન વાણીજ્ય માર્ગો જ હતા. અને તે તે માર્ગે યુરોપ જે જે ઉન્નતિ પામે છે, તેનો સુયશ ભારતવર્ષને જ ઘટે છે.

ભારતવર્ષ તરફ આવવા માટે સ્થલમાર્ગે જે જે અટકાયતો અને મુશ્કેલીયો યુરોપને હતી, જુનો વાણીજ્યપંથ તેઓ માટે જેવો વિકટ અને દુર્લભ્ય હતો, તેટલી આચણો યુરોપને જલમાર્ગે આવવા આશંકા નહોતી. એશિયાએ જુના વખતમાં સમુદ્રપંથે વાણિજ્ય માટે નૌકા કૌશલ્ય કયાં મેળવ્યું હતું તેનો કયાંય ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. જલમાર્ગે મોટું વાણીજ્ય ખેડાતું તે સર્વ કોઇ કબુલ કરે છે. ભારતવર્ષનો કિનારો પૂર્વકાળથી સમુદ્ર યાત્રાના પ્રતિધ્વનીથી ગુંજતો રહેતો. ભુમધ્યસમુદ્ર કાંઠાની પુરાતન પરાક્રાન્ત માનવસમાજ જુના વખતથી જ સમુદ્રપંથ વિચરણથી શિક્ષિત હતી. તો પણ એશિયા અને યુરોપના નૌ વિદ્યામાં કેટલુંક જુદાપણું હતું. યુરોપને જે સમુદ્ર ખેડવો પડતો હતો તે મહાન્ જલરાશી મહાસાગર હતો. એશિયાને તેવા મહાસાગરમાં વિચરવા પ્રસંગ જ પડયો નહોતો. તેઓને તો તેઓના નિયત કાલા મહાસાગરમાં જ વિચરવાનું હતું અને તે રીતે દેશદેશાન્તર ગમનાગમનમાં જ વ્યસ્ત હતા. આ માર્ગે પ્રતિદ્વંદીની અલ્પ સંખ્યા જ હતી. સર્વેનું પ્રધાન લક્ષ્ય ભારતવર્ષનું વાણીજ્ય જ

હતું. આ રીતે એશિયાને સીમાશૂન્ય મહાસાગર યાત્રાની જરૂર જ નહોતી, જલયુદ્ધનું પ્રયોજન પણ નહોતું. તેથી કાંઇ પણ શિક્ષણ માટે તજવીજ થઇ જ નહોતી. યુરોપને તો જલયુદ્ધ રોજ સવારે કરવું પડતું. એક બીજી પ્રજાનું સંઘર્ષન જલમાર્ગે વધારે ઉદ્ભવતું. તેથી તે નીપૂણતા તેમણે પરાપૂર્વથી જ મેળવી હતી. યુરોપવાસીઓ સ્થલમાર્ગ કરતાં જળમાર્ગે જ શૌર્ય બતાવી શકતા હતા. આટલું છતાં પોતાના પાડોશના મહાસાગર સબંધે વિશેષ કાંઇ જ્ઞાન તેઓએ મોડે સૂધી સંપાદન કર્યું ન હતું. જ્યારે જલમાર્ગોની શોધ માટે યુરોપને જરૂર પડી, દરેક દીશાએ પોતાના હાથ હેઠા પડયા, ચારે તરફથી હાંકી કઢાયા, ત્યારે પણ મહાસાગર રસ્તે ભારતવર્ષ જવાય તેવો વિશ્વાસ કોઇને પડતો નહોતો.

પ્રકરણ ૪ ચોથું

જુનો જલ વાણિજ્ય પંથ.

Certain men have supposed, following a foolish tradition, that the Atlantic is united on the South with the Indian Occan–Foannes Philoponus.

વિદ્યાર્થીઓ જે ઇતિહાસ શીખે છે, તે પ્રમાણે તેઓ તો એમજ સમજ્યા છે કે "વારકોડા ગામાએ જ ભારત વર્ષ આવવાનો જલ માર્ગ શોધી કાઢી યુરોપવાસીઓ માટે જલ માર્ગે નવો વાણીજ્ય વહેવાર પ્રદાન કર્યો છે. આ માર્ગ અતી પુરાતન કાળમાં સંપૂર્ણ

અજાણ્યો જ હતો તેમ કહી શકાતું નથી. મિસર દેશના પંડિતો અને શોધકોને આ જનશ્રુતી સુપરિચિત હતી. આ કલ્પના યુરોપને પણ કેટલેક અંશે હતી ખરી, પરંતુ યુરોપની અજ્ઞાન પ્રજાને આ લોકવાયકા તરફ આસ્થા કે વિશ્વાસ નહોતો. તેઓને આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો થોડા અંતર સુધી જ પરિચિત હતો. (માછલાં મારવા જવાના ઉપયોગ પુરતો). તે મહાસાગરમાં દક્ષિણ દિશાએ ક્યાં સુધી કિનારો છે, પશ્ચિમ સમુદ્રથી પુર્વ સમુદ્રનો સંયોગ હશે કે કેમ તે કલ્પી શકતા નહોતા. દક્ષિણે માત્ર અત્યુતપ્ત મરૂભૂમિ જ્યાં મનુષ્ય માત્રનું નામનિશાન નહતું તેવા કઠોર આફ્રિકાને કિનારે કિનારે કોઇ આગળ વધવા હિંમત કરી શકતું નહિ. જે જે કોઇ કલ્પના લાવતું લોકવાયકા લાવતું તે ઉલટું હાસ્યને પાત્ર થતું. આ પ્રમાણે સેંકડો વર્ષો સુધી તે માર્ગની તપાસ જ થઇ નહિ. આ જીંદગી સાટેની વાત હતી, પ્રગાઢ સમુદ્ર જેના કાંઠે જતાં તપતા રેતીના ઢગ જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી કે વિશ્રામ ન મળે, ત્યાં નિરાધાર અવસ્થામાં જવું તે મરવા માટે જ નહિ તો બીજું શું?

સ્થલ વાણીજ્ય માટેની આશા યુરોપ માટે ખોટી જ હતી. યુરોપને હવે જલ માર્ગ માટે તપાસની પ્રવૃતિની ઉત્કંઠા દિવસો દિવસ વધવા માંડી. એ સમયના જલવાણિજ્ય માર્ગનું જુનું સાહિત્ય સંગ્રહ થવા માડયું. મિસર થઇને રાતા સમુદ્ર માર્ગે જતો રસ્તો અને વાણિજ્ય વ્યવહાર યુરોપથી અજાણ્યો નહોતો. આ માર્ગે ભારત વર્ષના વ્યાપારીઓ સાગર પાર મિસર રાજ્યમાં આવજા કરતા. આ રસ્તે કોઇ કોઇ ભારતવર્ષના રાજદુતો રોમન સામ્રાજ્યની રાજધાની સુધી પણ આવ્યા હતા એશિયા અને યુરોપના મધ્યસ્થ

આવેલ મિસર દેશ ભારતિય વ્યાપારનું મધ્ય સ્થળ થઇ પડયું હતું. ભુમધ્ય સમુદ્રમાં થઇ આટલાન્ટિક મહાસાગરનો રસ્તો જગજાહેર હતો, તે માર્ગે રોમન રાજ્યથી ઇગ્લંડને ચાલુ વ્યવહાર હતો. પણ આટલાન્ટિક મહાસાગરની પશ્ચિમે કે દક્ષિણે અનન્ત જલનિધિ માર્ગે અધિક દુર અગ્રેસર થવા કોઇને હિંમત કે લોભ થતો નહિ. તે પણ એક જમાનો હતો. આજે બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ તે દિવસના યુરોપના સુજ્ઞજનોની અજ્ઞાનતા વાંચતાં કે સાંભળતાં હાસ્ય રોકી શકતા નથી. તથાપિ પાંચસો વર્ષ પહેલાં યુરોપની અવસ્થા આ પ્રમાણે શોચનીય જ હતી, જેની યુરોપનો ઇતિહાસ જ સાક્ષી પુરે છે.

ખ્રિસ્તી ચુતર્દશ શતાબ્ધીના પર્યટકરાજ મી૦ હેવનનું નામ હિંદ સાહિત્યમાં જાણીતું છે. તેણે લાંબો કાળ એશિયા અને આફ્રિકાના અનેકાનેક સ્થળોએ પર્યટન કરવામાં ગાળ્યો હતો. તેનો સવિસ્તર હેવાલ દરેક ભાષામાં અનુદિત અને પ્રચારિત થયો છે. તે હેવાલમાં આ જુના માર્ગ માટે વિશેષ વિવરણ છે. મુખ્યત્વે પૃથ્વિનાં મોટાં પાંચ બંદરો માટે વધુ લખાયું છે. તે એક કાળા સમુદ્રનું એક મિસર દેશનું એક ચીન સામ્રાજ્યનું અને બે ભારતવર્ષનાં બંદરો છે. ભારતવર્ષના બંદરોમાં "કલિકટ" બંદર ઇતિહાસમાં ભારે પ્રખ્યાત થયું હતું. ત્યાંથી ચડતા કાપડનું નામ "કેલીકો" નામે ઓળખવામાં આવતું હતું. આજે યુરોપથી આવતા કાપડમાં હજી તે નામનું કાપડ તૈયાર થઇ આવે છે. આ બંદરોએ ભારત વાણિજ્યથી ભારતભૂમિનું નામ જગ વિખ્યાત કર્યું હતું. તે જમાનામાં વાણિજ્ય ભારતવર્ષનું જ હતું. ભારતવર્ષની અનેક વસ્તુઓ પૂર્વમાં ચિન, જાપાન અને

મહાસાગરના અસંખ્ય દ્વીપો સુધી જતી, અને કેટલીક પશ્ચિમ તરફ મોકલવામાં આવતી. જે વસ્તુઓ પૂર્વ તરફ વહેંચાવા મોકલાતી તેને બદલે ત્યાંથી વળતાં અનેક વસ્તુઓ લાવવામાં આવતી જે ફરી પશ્ચિમ તરફ મોકલવામાં આવતી. ભારતવર્ષ કોઇ પાસેથી કાંઇ વસ્તુ લેવા ગરજુ નહોતું. પૂર્વથી આવતી વસ્તુઓ મોંમાગ્યે દામે વેચી પશ્ચિમ અને પૂર્વ પાસેથી અસંખ્ય ધન સંપાદન કરતું. સ્થલમાર્ગ કરતાં દિનદિને જળમાર્ગે વ્યાપાર વધુ થતો હતો. અને તે પ્રમાણે મિસરદેશની માફક સિંહલદ્વિપ પણ પૂર્વ પશ્ચિમનું મધ્ય સ્થળ બન્યું હતું. ઇસ્લામ આ અંશયોગ માટે જ સમુદ્ર પંથે પ્રાધાન્ય લાભે કૃતકાર્ય થયું હતું. પ્રશાન્ત મહાસાગરના જે દ્વીપપુંજો એક વખત શૈવ અને બુદ્ધ ધર્મના શંખ અને ઘંટોના નાદોથી ગાજી રહ્યા હતા, ધુપ અને કેસર ચંદનથી મઘમઘતા, શિક્ષા, દિક્ષા, ભાષા સાહિત્ય આચાર વ્યવહારે, ભારતીય સભ્યતાથી સમૃદ્ધ ને સંસ્કારને પામ્યા હતા, જેમા જનસમાજે ભારતવર્ષ બહાર ભારત સૃષ્ટિ રચી હતી, તે જગ્યાએ ક્રમેક્રમે ઇસ્લામનું આધિપત્ય વિસ્તાર પામ્યું. આચાર વ્યવહાર અને ભાષા સાહિત્ય બદલાઇ ગયાં. તેઓ આજે પણ મુસલમાનની અને ઇસ્લામની વિજયઘોષણા કરે છે.

જુના જલમાર્ગે મુસલમાન આધિપત્ય પ્રબળ થતાં, મુસલમાનાધિકૃત મિસર વાણિજ્ય સમૃદ્ધ થઇ પડયું. આ માર્ગે ખ્રિસ્તીને આગળ વધવાનું રહ્યું નહિ. ભુમધ્યસાગર અને રાતા સમુદ્ર માર્ફત જે કાંઇ ક્ષુદ્ર વ્યાપાર ચાલતો હતો તે પણ મુસલમાનના અધિકારમાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે મુખ્ય જુના માર્ગો યુરોપને માટે સદાના બંધ થઇ ગયા. ભુમધ્ય સાગરમાં ઇસ્લામશક્તિ પ્રબળ થવા માંડી

જળ અને સ્થલ માર્ગે યુરેપનો પગ ખસવા માંડયો, એશિયાના ગૌરવે યુરોપને ભીખ માગતું જ કરી મુકયું.

આ મહા સંકટનો વખત ઇતિહાસમાં મુખ્ય પરીક્ષાનો જ સમય હતો. આ સમયે આપદ્દસ્થ થતાં, યુરોપ નિરૂદ્યોગી અવસ્થામાં આવી પડયું અને આમને આમ જો સ્થિતિ રહેત તો આજે ઇતિહાસ કોઇ અન્ય રૂપે જ હોત. ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ પણ કોઇ બીજો જ હોત. યુરોપ કઠિણ પરિક્ષામાં પતિત થતાં લક્ષ્યચ્યૂત થયું નહિ અને તેજ આધુનિક અભ્યુદયનું કાંઇક કારણ છે.

એ વખતે યુરોપની અવસ્થા કેવી હતી તેનું કાંઇક વર્ણન આપવું જરૂરી છે. ગ્રીસનું જ્ઞાન ગૌરવ અને રોમ રાજ્ય શક્તિ એક વખતે યુરોપને સમુન્નત કરવા મથતી હતી, જે પ્રયત્નો પણ સફલ થયા નહિ. મુખ્ય મહાનગરો ભિન્ન સમગ્ર દેશ તે જુની સભ્યતા અને વિદ્યાનો લાભ લઇ શકી નહિ* જે મહાનગરોમાં રહેતા તેઓ કાંઇક સંસ્કાર પામ્યા પણ તેઓએ તે સભ્યતામાં તણાઇ દૂર ઉપયોગ કરી મોજશોખ અને ભોગવિલાસમાં ઉતરી ગયા. જ્ઞાનના સંભોગના ઉપાયો યોજવામાં વ્યય થયો, ધર્મને નામે આડંબર જ વધ્યો, લોકાચારે માનવસમાજને પશુ સ્વભાવિક બનાવ્યાં. આ પડતીએ યુરોપના સૌભાગ્યને વિચ્યુત કર્યું. અજ્ઞાનતાના અંધકારે પૂર્વ શિક્ષા લોપને પામી. એશિયાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ યુરેપમાં પ્રચાર પામ્યો. જગોજગ તે સુંદર સ્વભાવ સન્યાસીની સૌમ્ય મુર્તિઓ ફરી વળી.

---

* *What we call Greeks and Romans are chiefly the citizens of Athens and Rome.—Max Muller's India—what can it teach us P. 121.*

યુરોપ ધર્માન્ધ થઇ ઉઠયું. હમેશ સંકુચિતતાની જ વાત અને તેનોજ પ્રચાર થવા માંડયો હતો. જે કાંઇ નવું દેખાતું તે સયતાન-નું કુટિલ કૌશલ ગણાતું. જન સમાજ તેનાથી દૂરજ રહેતી, અને આત્મની સદ્‌ગતિ માટે વ્યાકુલ થઇ ગઇ. ધર્માચાર્યોએ પોતાનો પગપેસારો અને સત્તા જમાવવા વહેમી બનાવી, જનસમાજની દ્રષ્ટિ આચ્છન્ન કરી નાખી. ઇસ્લામ સાથે હવે ધર્મયુધ્ધ જાગ્યું અને ખ્રિસ્તિ ધર્માન્ધતા અધિકાધિક કઠોર અવસ્થાએ પહોંચી.

દુર્દશાના દિવસોમાં દુર્મતિ આવી માનવસમાજનાં જ્ઞાન-ચક્ષુને આવરણ ચડાવે છે. યુરોપની અવસ્થા આવી થઇ ગઇ હતી. ભુમધ્ય સમુદ્ર સ્થલ માર્ગ જેવો યુરોપને સુપરિચિત હતો, જળમાર્ગે નૌકા માત્ર ભુમધ્ય સમુદ્રમાં હલાંસાંથી જ ચલાવવામાં આવતી હતી. ભારત મહાસાગરમાં વાણિજ્ય વહાણો વાયુ પ્રવાહે ચાલતાં જ્યારે ભુમધ્ય સમુદ્રમાં પ્રયોજન અભાવે શઢનો ઉપયોગ શરૂ થયો નહતો. હોકાયંત્ર તે વખતે હતું પણ ધર્માધ યુરોપના નાવિકો "સયતાનનું યંત્ર" ગણી તેનો ઉપયોગ કરતા નહિ. જો કોઇ હોકાયંત્ર કે શઢનો ઉપયોગ કરતું તો તે અસદ્‌ગતિના સંકટમાં આવી પડતું. આ પ્રમાણે જુનું મુકી નવું ગ્રહણ કરવામાં યુરોપની ધર્માધતા અને વહેમથી પ્રજા થરથરતી.

ઇસ્લામ અભ્યુદય પહેલાં પુરાતન મિસરે ભુમધ્યસાગરમાં આધિ-પત્ય મેળવ્યું અને સમસ્ત યુરોપ સાથેનું વાણિજ્ય તેના હાથમાં હતું. મિસરનાં હાથમાંથી કાલક્રમે તે જુનો જલવાણિજ્ય પંથ અધિકાર વિચ્યુત થતાં, તેણે નવા જલમાર્ગની તપાસ માટે નાના પ્રકારના

પ્રયત્નો કર્યા હતા. એક તરફ ભુમધ્ય સમુદ્ર, બીજી બાજુ રાતો સમુદ્ર-આ બેઉ દરીયાઓથી સુપરિચિત છતાં મિસરવાસીઓએ ભારત મહાસાગરના પરિચયનો સુયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શિલ્પ, વિજ્ઞાન, ગણિત અને દર્શનવિદ્યામાં મિસિરદેશ પુરાકાળથી પ્રખ્યાત છે. ત્યારે કોઇ પ્રકારનો અંધવિશ્વાસ અગર કુસંસ્કારોએ મિસરવાસીઓને તત્વાલોચનથી વિમુખ કર્યા નહોતા. તેઓ આફ્રિકાના એક ભાગમાં વાસ કરી બીજી બાજુના ભૌગોલિક જ્ઞાનથી પણ જાણીતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે આફ્રિકાની ચાર બાજુ સમુદ્ર છે અને પૂર્વ સાગર રસ્તે પશ્ચિમ સાગર પંથે ભુમધ્ય સમુદ્ર સુધી આવી શકાય છે તેમાં તેમને શંકા જ નહોતી.

ખ્રિસ્તિ સંવત પૂર્વે મિસરાધિપતિ ઇતિહાસ વિખ્યાત ફયારાઓનીકાએ રાતા સમુદ્રમાંથી એક નાવિક સંઘ મોકલ્યો હતો. તે સંઘ રાતા સમુદ્રમાંથી નીકળી ભારત મહાસાગર અને ત્યાંથી આટલાન્ટિક મહાસાગર પસાર કરી, ભુમધ્ય સમુદ્રમાં થઇ મિસરદેશે પાછો ફર્યો હતો. આ મુસાફરી ત્રણ વર્ષે પુરી થઇ હતી. તે વખતનાં જુના સાધનોથી આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા માટે આટલો લાંબો વખત લાગવો સ્વાભાવિક હતો. નવો માર્ગ શોધ્યા છતાં મિસર રાજ તે દ્વારા કાંઇ ઉપકાર કે લાભ કરી શક્યો નહિ. નાવિકો સ્વદેશ આવી પોતાની મુસાફરીનું અલૌકિક વર્ણન કિર્તન કરવા માંડયા. તેઓની સુદીર્ઘ સમુદ્રયાત્રાના પ્રથમ ભાગે સૂર્ય ડાબી તરફ ઉદય પામતો. અને ત્યારપછી જમણી બાજુ ઉદય થતો. આ નાવિક જનોએ પોતાની નજરે જ જોયું હતું, પરંતુ જન સાધારણને તે વાત ઉપર ભરોસો બેઠો નહિ. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે સમુદ્રપંથે મિસરથી દક્ષિણ

બાજુ જતાં સૂર્યનું ડાબી બાજુએ ઉગવું અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે ઉત્તર દીશામાં આવતાં સૂર્યના જમણી બાજુ આવવાની વાત તે વખતે એક અલૌકીક કહાણી જેવી થઇ પડી. તે વખતે શિક્ષિત સમાજે પણ આ વાત માન્ય કરી નહી. આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ નીકળવાની આ વાત યુરોપે પણ માન્ય કરી નહિ.

પૃથ્વિની મધ્ય રેખાએ ઉત્તર દક્ષિણ બેઉ જુદા કરી મુક્યા છે તે જગતને જાણબહાર નહોતું. પરંતુ ત્યાં સ્વાભાવિક તાપાધિક્ય સબંધે નાના રૂપે અતિશયોક્તિ પ્રચલિત હતી. આ ઉત્તાપશક્તિ કે જે માનવશક્તિને બાળી ભસ્મ કરી નાખે, તેના કરતાં મધ્યરેખા નજીક એટલી ગરમી હોય છે કે તેના ઉત્તાપાધિક્યની અવધિ નથી. આ માન્યતાથીજ સર્વ જ્ઞાનાન્ધ, ભ્રાન્ત સંસ્કારી યુરોપે લાંબા કાળ સુધી આફ્રિકાની દક્ષિણ દિશા તરફ જવાની કલ્પના છોડી દીધી હતી. યુરોપનું જુનું સાહિત્ય આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા માટે અજાણ્યું હતું. આટલાન્ટિક મહાસાગર જાણે એક અભેદ્ય અલંધ્ય અને અંધકારમય સાગર ગણાતો હતો. આ માન્યતા યુરોપ માટે હાસ્યાસ્પદ હતી એટલું જ નહિ પણ ઇસ્લામે પણ એ જ નાડું પકડી રાખ્યું હતું. ઇસ્લામ રાજ્ય એક વખત યુરોપને જ્ઞાન વિસ્તારી, સંસ્કાર નવાજવા તૈયાર થયું હતું તે પણ ઘણા વિષયમાં હજી અજ્ઞાન હતું. મુસલમાન સજ્જો પણ કહેતા કે આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં અધિક દુર અગ્રેસર થવા માર્ગ જ નથી. જો ઇસ્લામે આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી આટલાન્ટિક સાગર પંથે યુરોપ આવવાનો માર્ગ હસ્તગત કર્યો હોત, તો મુસલમાન યુરોપમાં વધુ મજબુત થઇ શકત અને યુરોપમાંથી તેમને કોઇ

હાંકી હંકારી શકત જ નહિ. પણ તેઓ તો એમજ ગણતા કે મધ્ય બિન્દુની આસપાસ પાણી જ છે. યુરોપ પણ આ માન્યતાને વળગી જ રહ્યું અને તેથી જ તેને લાંબો કાળ આવી ખરાબ દશામાં સબડવું પડ્યું, તે યુરોપનો ઇતિહાસ સારી પેઠે જાણે છે. યુરોપે પોતાના અદમ્ય ઉત્સાહ અને મજબુત મનોબળે અપરાજિત આત્મત્યાગના પૂર્વ સંસ્કારોની બેડીઓ તોડી નાખી, આટલાન્ટિક મહાસાગર પાર પામવા જે પ્રયત્નો કર્યાં તેજ યુરોપના નવજીવનદાતા થયા. તે કથા યુરોપના ઇતિહાસમાં સુવર્ણના અક્ષરોથી લખાઇ છે. તેની જીવન કહાણીઓ યુરોપના દેશોદેશમાં પ્રચારને પામી છે, તેઓની સમાધિક્ષેત્રે યુરોપનાં પુણ્યતીર્થ નિર્માયાં છે, તેનું નામ રાજકુમાર "હેનરી'" તે નાવિક સમ્રાટ્ નાવિક દેવ તરીકે જ પુજાય છે.

પ્રકરણ પાંચમું.

મરણીયાના પ્રયત્નો.

The Mystery, which since creation had hung over the Atlantic, and hidden from man's knowledge one-half of the globe, had reserved a ... of noble enterprise for Prince Henry the navigator—R. H. Major's Prince Henry the navigator.

આટલાંટિક મહાસાગર કાંઠે પોર્ટુગાલ નામનું જે નાનું સ્થાન અધાપિ માનચિત્રે એક સ્વતંત્ર યુરોપીરાજ્ય રૂપ અંકિત થતું આવ્યું છે તે તે વખત રોમ રાજ્યનું નામગોત્ર હીણુ એક ક્ષુલક ઉપ વિભાગ તરીકે ઓળખાતું હતું, જેની વસ્તી પણ જુજ હતી. જે હતી તે ઘણીખરી કેવલ દીન, દરિદ્ર નિરક્ષર નર નારીજ હતાં. તેઓ પોતાની જીંદગી રોમન સામ્રાજ્યની પાદુકા વહન કરી ગુજારતાં. આ પ્રજા એક દિવસ શિક્ષાથી સમુન્નત થાય, રણ કૌશલે જગવિખ્યાત થાય, ત્યાં નૌવિદ્યા વિશારદ પ્રધાન પુરૂષો જાગે અને જગવિખ્યાત થઇ સમસ્ત

યુરોપના નવજીવન પ્રભાતમાં ઉત્કર્ષનો પંથ નિર્માણ કરી ઇતિહાસમાં, ચિરસ્મરણીય કિર્તિ સંપાદન કરશે, આ વાત ભવિષ્યના અંધકારમાં આછન્ન હતી. આ ભાવિની અકળીત ગતિ કોણ જાણે! તે વખતે તો ઇસ્લામ શક્તિ દિગ્વિજયે બહાર પડી, આ દેશને ધ્રુજાવતી હતી અને કચરતી હતી. સ્પેન અને પાર્ટુગાલ ઇસ્લામ ગૌરવથી જગજાહેર થયાં હતાં. દેશજનો આ ગૌરવથી શોભતાં હતાં. તે ગૌરવનો ઇસ્લામે ઉપભોગ પણ કર્યો. ત્યાંની પ્રજા વિસ્મિત નેત્રે ઇસ્લામની રાજ્યપ્રશંસા કરી ઇસ્લામના ક્રીતદાસ રહીને માનવજીવન ગાળત, પણ સમય સમયનું કામ કરે છે.

ખ્રિસ્તિ દ્વાદશ શતાબ્ધિમાં આ અવનત માનવ સમાજે સહસા પોતાનું માથું ઉંચું કર્યું અને ઉન્નતિનો માર્ગ શોધવા માંડયો.

ઇસ્લામ આનું પરોક્ષ કારણ હતું. ઇસ્લામે વિવિધ વિદ્યાલયો સ્થાપી જ્ઞાન વિસ્તારનું કાર્ય હાથમાં લીધું. ખ્રિસ્તિયુરોપને મુસલમાન ધર્માવલંબી કરવાની ચેષ્ટા કરવા જતાં, સમગ્ર યુરોપમાં એક અજ્ઞાત પુર્ણ ધર્માંધ સમર પિપાસા પ્રબળ વેગે જાગી ઉઠી. ખ્રિસ્તિ યુરોપ જેટલું નિરક્ષર હતું તેટલું નરશોણિત લોલુપ ક્રુર બની ગયું. અશાન્ત હૃદયે મુસલમાનના કંઠછેદન કરવાની ઉન્મત્તતા જાગી ઉઠી અને પ્રચંડ જ્વાળા રૂપમાં ભભુકી ઉઠી. ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિમલ શાન્તિ પાઠ કોઇયે ગ્રાહ્ય કર્યા નહિ. અત્યારે જન સમાજ અંધ અને ક્રૂર બની ગઇ. કોઇને રાજ્ય જોઇતું નહોતું, વાણિજ્યની ઇચ્છા નહોતી, સંભોગ લાલસા નહોતી, ઐશ્વર્ય તેમને લલચાવી શકી નહિ, તેમને અત્યારે જોઇતું હતું માત્ર ક્ષમશુન્ય, સીમાશૂન્ય, દયાશુન્ય, મહા ધર્મયુદ્ધ. આ યુધ્ધોન્માદ જળે અને સ્થળે પ્રખર જ્વાળામાં પ્રકટી ઉઠયો, આ

ઉન્માદ અને યુદ્ધના ખળભળાટમાં પાર્ટુગાલે મુસલમાન શાસનની ધૂંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાના બાહુબળે સ્વાધિન થઇ બેઠું.

સ્વાધીન શકિતએ એકે હાથે સન્મુખનો અંધકાર દુર કર્યો. તે દેશ દ્રઢ પગલે ઉન્નતિ માટે આગળ વધવા માંડયો. ત્રયોદશ શતાબ્ધિના મધ્ય ભાગે પોર્ટુગાલે સંપૂર્ણ ભાવે મુસલમાન શાસનની બેડી તોડી નાખી, આલફોન્ઝો નામનો ત્રીજો નરપતિ સિંહાસને આવી બેઠો અને રાજ્ય સ્થાપી શાન્તિ પ્રસરાવી. સમૃદ્ધિ અને સત્તા હાથમાં આવતાં રોમન સામ્રાજ્યમા જે એક ક્ષુલક પ્રદેશ હતો, તે યુરોપમાં એક સ્વતંત્ર મહા રાજ્યની પંકિતમાં આવી ગયો. પાર્ટુગાલના આ ઉત્કર્ષની ગાથા જગતમાં દરેક ઠેકાણે ગવાય છે.

જેઓએ બાહુબળથી મુસલમાન શકિતને હટાવી પોર્ટુગાલને સ્વાધિન કર્યું તેઓ ધર્મ વિશે નામથી પ્રખ્યાત થયા. ખ્રિસ્તિ સમાજપતિ ધર્માચાર્ય પોપે ખ્રિસ્તિ ધર્મના રક્ષણાર્થે ઇસ્લામશક્તિ સામે ધર્મયુદ્ધ માટે આજ્ઞા બહાર પાડી. ધર્મનિષ્ટ ખ્રિસ્તિ વીરોને ઉત્તેજિત કરવામાં આવ્યા, અને આ આજ્ઞા અનુસરી આ ધર્મના ફર્માનને સકલ યુરોપના અસંખ્ય ધર્મ વિરો મુસલમાન વિરૂદ્ધ ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવા માંડયા. તેઓના પ્રદેશોમાંથી પ્રથક પ્રથક માર્ગેથી ખ્રિસ્તિ જન્મભૂમિના ઉદ્ધાર માટે સમરક્ષેત્રે આવી મળતા. જ્યારે એકત્રિતબળે યુદ્ધયાત્રા કરી પાછા ફરતા ત્યારે યુરોપનો જનસમાજ તે વીરોની ધર્મ વિશે યુક્ત પૂજા કરતી, ઉત્સાહ અને અભિનંદન આપતી, વાજતે ગાજતે તેઓને દુર સુધી સામેજ ઉલટી પડતાં. આ ધર્મયુદ્ધમાં પોર્ટુગાલના ધર્મ વીરોએ વિશેષ સમરનૈપુણ્ય દાખવ્યું અને સમસ્ત યુરોપમાં પ્રખ્યાત થયું. આ વિગ્રહ અને દ્વેષ દીનપ્રતિ-

દીન પ્રબળ થતો આવ્યો. કારણ કે આ ધર્માંધતામાં સ્વદેશપ્રેમ જડાએલો હતો, જાતિ અભિમાન અને દેશાભિમાન પણ સાથેજ હતું. જ્યાં જ્યાં મુસલમાનો હતા ત્યાં ત્યાં પોર્ટુગાલના ધર્મવીરો ચડી ગયા, મુસલમાનોનો ઉચ્છેદ તે આ ધર્મયુદ્ધનું ધ્યેય હતું, આજે તે ધર્મની લડાઈઓ કવિતરૂપમાં ગવાય છે. તે લડાઇયોના ઇતિહાસ અને વિગતો આજે ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખિત છે.*

પોર્ટુગાલના સ્વદેશવત્સલ સુવિખ્યાત ઇતિહાસ લેખક પાર્ટુગાલનું રાજ્ય સ્થાપન અને રાજ્ય વિસ્તારનું મૂળ કારણ વિસ્તારથી વર્ણતાં સ્પષ્ટાક્ષરે લખી ગયા છે કેઃ—' જેણે ધર્મને માટે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેના પવિત્ર શોણીતથીજ રાજ્ય સ્થાપન અને રાજ્ય વિસ્તાર સુસંપન્ન થયો છે. 'x

---

**In the stern school of Adversity the latent energies of the race had been gradually developed. Religion or rather religious fanaticism was the inspiring principle. The very main-spring of every movement of every heroic exploit. Their wars were rather Crusades than patriotic struggles They fought the moor rather as an enemy to the faith, than as the invader of their Country-Portuguese Discoveries by Ra-Alex. F. D. D' Orsey B. D.*

x *The kingdom was founded in the blood of Martyrs and by Martyrs was spread over the globe-De Barros.*

મુસલમાન ઉપર વિજય મળ્યો તોપણ આ ધર્માંધતા ગઈ નહિ. નજીકના મુસલમાનો જીતાયા, એટલે દુરના મુસલમાનોને જીતવા તથા મુસલમાનના અનાધિકારી રાજ્યમાં ખ્રિસ્તિધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે બહુ કાળ પર્યંત ઉત્સાહ ચાલુ રહ્યો. રાજા પ્રજા સર્વે તે માટે અર્થદાન કરતા હતા. વીરપુરૂષો આહુત થવા ધર્મયુધ્ધે જીવન વિસર્જન કરવા સગર્વ દોડતા આવતા. આ વખતે તુચ્છ કારણવસાત હથીયાર ઉપાડાતાં અને જીવનમુક્તિના લાભ માટે સહજ પંથે વિચરવા યુરોપનો એકે એક જણ ભોગ આપવા તૈયાર હતો.

આ વખતે સ્પેન પોર્તુગાલને સામે આફ્રિકાને કાંઠે મુસલમાન રાજ્ય હતું. ભુમધ્ય સમુદ્રમાં મુસલમાન વહાણો વેપાર કરતાં હતાં. મુસલમાન વિદ્વેષે જેમ સ્થલમાર્ગે ધર્મયુદ્ધમાં યુરોપને ઉત્તેજિત કર્યો હતો તે પ્રમાણે જલમાર્ગે રણતરણીઓ તૈયાર કરવા ઉત્તેજિત કર્યો. પાર્તુગાલ અલ્પ સમયમાં જલમાર્ગે પ્રબળ થવા પ્રયાસ કરવા માંડયું. ખ્રિસ્ત ત્રયોદશ શતાબ્ધિના અંતમાં પાર્ટગાલનું પહેલું લડાયક વહાણ તૈયાર થયું. યુરોપની વસ્તીની ગણત્રીમાં પોર્તુગાલ બહુ અલ્પ હતું છતાં આ પ્રમાણે બૃહદ્ વિજયમાં સૌથી શ્રેષ્ઠતા મેળવી કિર્તિને પામ્યું.

ઈંગ્લંડના ઇતિહાસ લેખકો પોર્તુગાલના આ અસાધારણ વિજયનું મુખ્ય કારણ ઈંગ્લંડનો પ્રભાવ વ્યક્ત કરે છે. નાના ઐતિહાસિક કારણો પરસ્પર ઉલ્લેખે છે. ઈંગ્લંડના ધર્મવીરો ક્યારે ક્યારે રસ્તામાં વિશ્રામ લેવા ઉતરતા અને ધનુર્બાણ હસ્તે પોર્તુગાલની પ્રજાનો પક્ષ લઇ મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતા. રાજકુમાર હેન્રીની માતા ઈંગ્લંડના રાજ્યવંશમાં જન્મી હતી; આ પ્રમાણે પોર્તુગાલના

અભ્યુદયમાં ઇંગ્લંડે મૂળ ભાગ ભજવ્યો હતો તે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસકારોએજ લખ્યું છે. આ બાબતમાં તેઓનું સ્વદેશાભિમાન અભિવ્યક્ત થાય છે, તેમાં ઇતિહાસને કોઇપણ જાતની અડચણ આવતી નથી. તેમ કાંઇ મહત્તા પણ ઘટતી નથી.×

પોર્ટુગાલ નાનું છે; પરંતુ તેની ક્ષુદ્રતામાં પ્રબળ શક્તિબીજ ગુપ્તભાવે વર્તમાન હતું. અન્ય દેશોના હૃદયમાં ધર્મોન્મદ સાથે સ્વદેશ પ્રીતિ મળેલી હતી. પોર્ટુગાલના ઇતિહાસિક લેખક પ્રમાણે ધર્મવીરો અને દેશભક્તોનો આત્મોત્સર્ગજ ઇતિહાસમાં પ્રાધાન્ય ગણાયો છે. અપરાજિત વિજયવાર્તા અને પોર્ટુગાલનો અભ્યુદય જે સંક્ષેપમા અને સરલભાવે વર્ણવામાં આવ્યો છે, તેટલો તે સાધિત સમયે સહેલો નહોતો. તેનું યોગ્ય વર્ણન કલ્પનામાં પણ આવી શકે નહિ.

×*The English alliance formed the key-stone of the Policy of John the great. The friendship of Portugal and England had, indeed, been of slow and solid growth. Towards the close of the twelth century a body of London crusaders halted on their way to the Holy Land to help the Portuques against the Moors. The end of the fourteenth century found King Dine: "The Labourer" in close correspondence with our Edward I. and II.* &c. --*Sir W. Hunter's History* of *British India Vol, I,* 58.

તેને માટે આલફેન્ઝો નામના ત્રણ નરપતિએ દીર્ઘ કાલ સુધી પ્રબળ પ્રયત્નોમાંજ સમસ્ત જીવન વિસર્જન કર્યાં હતાં.

સાન્કો અને ડિનિઝ નામના નરપતિ દ્વયના શાસને કૃષિ અને શિલ્પવાણિજ્યના સમુન્નતિ સાધન ચેષ્ટા ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. ચોથા આલફેન્ઝો નામના નરપાલને સ્પેન અને પોર્ટુગાલના ગ્રહ કલેશમાં જીવન ક્ષય કરવો પડયો હતો. આટઆટલી અડચણો દુર થયા છતાં અભ્યુદયને માર્ગે અનેક વિઘ્નો વર્તમાન હતાં. ધર્માચાર્યો ધર્મ યુદ્ધ માટે ઉત્સાહદાન કરતા, સામન્તો ઉત્સાહ ઉદ્દીપને ધર્માર્થે જીવન સમર્પતા. આ બેઉ શક્તિના આધારે રાજા સિંહાસને બેસતો હતો. પોર્ટુગલની રાજ્યશક્તિને અમાન્ય કરી પોર્ટુગાલમાં ગ્રહ ક્લેશ જગાડનારાનો પણ ટોટો નહતો. કયારે કયારે રાજસત્તા આકાશ કુસુમ જેવી થઇ જતી, પતિત જાતિના અભ્યુદયને પંથે જે જે વિઘ્નો સંભવે તે તે વિઘ્નોનો અભાવ નહોતો. કોઇ કોઇનું માનતું નહિ. મુસલમાન વિદ્વેષ એ ધર્મયુદ્ધ સર્વ પક્ષના ઉદ્દેશ સિદ્ધિ માટે એક સુત્ર હતું. તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયા પછી સૌ પોતાને રસ્તે પડી રાજ્યસત્તાની દરકાર કરતું નહિ. ખ્રિસ્તી ૧૩૮૬ ની સાલમાં રાજ્યશકિતનો જય થયો. આલજુબારોટાની લડાઇમાં જે રાજ્યસત્તાને ગણકારતા નહિ, તેને વશ કરવામાં આવ્યા. મુખ્ય દોરનાર વગર ગમે તેવી શુરવીર પ્રજા કે લડાયક જનો સફળતાને પહોંચી શકે જ નહિ. રાજા કે રાજસત્તા જ ચડતી કે પડતીનું મુખ્ય સુકાન છે. પોર્ટુગાલના અભ્યુદયની શોભા અને લાભ હવે એક સુત્રે એક હાથે સોંપાયાં. પોર્ટુગાલના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ જોન-ધિ-ગ્રેઇટે આ પ્રમાણે સિંહાસનની મર્યાદા સ્થાપી નહોત, તો પોર્ટુગાલનો ઇતિહાસ જગ

વિખ્યાત થવાનો સુયોગ તે દેશને પ્રાપ્ત ન થાત. જોન-ધિ-ગ્રેટ એક પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરૂષ થઇ ગયો છે. તેના સુદ્રઢશાસને અર્ધ શતાબ્ધી કાળ પોર્ટુગાલને સકળ દેશમાં પરિચિત કર્યો.*

આ નરપતિએ પોર્ટુગાલનું સિંહાસન ઇસ્વીસન ૧૩૮૫ થી ૧૪૩૩ સુધી શોભાવ્યું. તે જ્યારે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તે ભર યુવાનીમાં હતો. તે વખતે ઇગ્લંડેશ્વર ત્રીજા એડવર્ડનો સુપુત્ર "જોન ઓફ ગ્રેન્ટ" એક ઇગ્લંડનો મુખ્ય કરતા હર્તા સુપરિચિત હતો. તે સ્પેનના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો, છતાં પણ સ્પેન પોર્ટુગાલના ગ્રહ કલેશમાં તેણે પોર્ટુગાલનો પક્ષ લીધો હતો. તે કલહ શમ્યા પછી "જોન ધિ ગ્રેટ" પોર્ટુગાલની ગાદી ઉપર આવતાં "જોન ઓફ ગ્રેન્ટ"ની પુત્રીના પ્રેમમાં પડ્યો. ઇગ્લંડનો રાજકુમાર ૧૩૮૬ માં પોતાની કન્યા દેવા પોર્ટુગાલ આવ્યો, પોતે સ્પેનથી પરણ્યો હતો અને પોતાની દીકરી પોર્ટુગાલના રાજાને આપતાં, આ વિવાહ સૂત્રથી સ્પેન અને પોર્ટુગાલનો ગ્રહ કલેશ છુટી ગયો, અને તેઓ ગાઢ સબંધ અને મિત્રાચારીથી જોડાયા. જે બ્રિટન રાજકુમારી પોર્ટુગાલની રાજમહિષી થઇ તેનું નામ ફિલિપા. તે રૂપે ગુણે રાજ્યલક્ષ્મી તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામી છે. તેનું ધર્મ જીવન આડંબર

---

* *Yet all the efforts of the Kings though occasionally successful, failed to curb the turbulence of the feudatories till the battle of Aljubarrota in 1385 gained by John I over the rebels effectually crushed insubordination and restored the dignity of the crown—Dialogos-de-voira-Historia.*

શૂન્ય અને આત્મત્યાગી હતું. તે રાજમહિષી ઐશ્વર્યવાન હોવા છતાં બહુ સાદી, અને ધર્મપરાયણ બ્રહ્મચારીણી જેવી હતી. ઇતિહાસ વિખ્યાત રાજકુમાર હેનરી આજ રાજમહિષીને પેટે પાંચમો પુત્ર અવતર્યો હતો. તેનામાં સર્વાંશે માતાના ધર્મ જીવનના તેમ આત્મત્યાગવૃત્તિના સંસ્કારો ઉત્તરાધિકારે આવી મળ્યા હતા. તરુણ જીવનને જેણે ચિરકુમારવ્રત બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરી, સ્વદેશ અને સ્વધર્મ સેવામાં સંપુર્ણ આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો, તે આધુનિક યુરોપના નવજીવન દાતાના જન્મ અને બાલ્યાવસ્થાના સમયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

પ્રકરણ છઠું.

અસાધારણ આત્મત્યાગ.

The institution of chivalry, one which has so much elevated human nature,–that love of glory instead of mere country,–that spirit purified from contamination of surrounding barbarism,–appeared upon the banks of the Tagus, with all the splendour which had characterised its origin in France and England–Portuguese Discoveries.

અસાધારણ આત્મત્યાગેજ દરેક પ્રજાને મુક્તિ અને અભ્યુદય આપ્યાં છે. તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. સ્વાર્થ પરાયણતા કે મતભેદ પ્રજાની પ્રગતિના શત્રુ રૂપ છે તે અભ્યુદયના માર્ગને સાંકડો કરી મૂકે છે. સ્વાર્થ ગળે વળગતાં સંસ્કારી કે અસંસ્કારી જનો ને મુખ્ય પુરૂષો, સ્વદેશ દ્રોહ કરી અભ્યુદયમાં આડે આવે છે. વળી સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્ર પ્રજા જો આત્મત્યાગ ગ્રહણ કરે તો તેનો અભ્યુદય કેટલા સમયમાં જ થાય, તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો પોર્ટુગાલ ઇતિહાસમાં પુરો પાડે છે.

જે વખતે મુસલમાન શાસનને ફેંકી દઇ, પોર્ટુગાલે સ્વાધીન અને પ્રસ્તંત્ર થવા જે પ્રવૃતિ કરી, તેજ સમય સમસ્ત યુરોપના યુગાન્તરનો અને નવજીવન પ્રભાતનો સમય હતો. તે વખતે મધ્ય-યુગની અજ્ઞાનતાનો અંધકાર હજી સંપુર્ણ રૂપે દુર થયો નહતો. જનસમાજને સ્વાર્થ ત્યાગ કરી પરાર્થે જીવન સમર્પણ કરવાના કે સ્વાભિમાન અને સ્વદેશાભિમાનના સંસ્કાર પડયા નહોતા, તોપણ આશાનાં બાળ કીરણો ફુટતાં જતાં હતાં. સ્વદેશ કરતાં સ્વકિર્તિ માટે માનવ સમાજ કર્તવ્ય નિષ્ઠાના નવા પાઠો શીખતી હતી. જ્યાં અત્યાચાર જણાતો કે પ્રવર્તતો ત્યાં જનસામાન્ય તેની સામે અડગ ખડી થતી હતી. તેને હટાવવા તે અત્યારેને તોડી પાડવા પ્રયોજન વસાત એકત્ર થઇ, પતંગવત અનલશિખામાં જીવન વિસર્જન અને આત્મોત્સર્ગ કરવા એક પગે તૈયાર હતી.

એક તરફ નિર્ભયતા અને બીજી તરફ અકૃત્રિમ ગૌરવ લાલ-સાથી યુરોપની પ્રજા અસાધારણ આત્મત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ ગઇ. રાજકુમાર હેન્રી આ યુગમાં જ અવતાર લઇ આત્મત્યાગી અને કર્તવ્યનિષ્ટ વીર બાલક કહેવાયો હતો. તે વખતના ધર્મોન્માદે તેને પણ ઉન્નમત્ત કર્યો હતો. મુસલમાન વિદ્વેષે તે તરૂણ હૃદયમાં જન્મી ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર કરવાની પ્રબળ ઉત્તેજના જગાવી હતી.

તે વખતે લોકચરિત્રની ઉજ્વલતા જેવી બહારથી દેખાતી તેવી અંદરખાને નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મને નામે ધર્માન્ધ થઇ સૌ દોડી આવતું. ત્યું ધર્મસુત્રોનું પાલન માત્ર ઉદ્દેશ સર્યા પછી અથવા સુયોગ મળતાં પારકું ઉપાડી જવામાં કે અમાન્ય ન કરવામાં કોઇ પાછું હટતું નહિ. વિચાર કરવો તે સમયનો વ્યય જ હતો. સર્વ

બાબત આજે બાહુબળ ઉપરજ આધાર રાખતી. અને ખ્રિસ્તિ સમાજનો ભય ગમે તે રીતે દુર કરવા ગમે તે રીતે બાહુબળનો ઉપયોગ થતો. આ ધર્મનીતિ એશિયાની શાન્તશીતલ ધર્મનીતિથી જુદા પ્રકારની બની રહી હતી.

હેન્રી જ્યારે ધાત્રિના ખોળામાં રમતો હતો, ત્યારે હેન્રીની જન્મભૂમિ મુસલમાન વિજયે નુતન પંથે ઉભી હતી. મુસલમાનોને પોર્ટુગાલમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા અને તેઓ આફ્રિકાના ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારે જઇ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ગાંડા થઇ ગયેલા રણોન્માદ પોર્ટુગાલને ત્યાં જઇને પણ મુસલમાન રાજ્યનો ધ્વંસ કરવા લાલચ થઇ. આ કાર્ય ધર્મ સંમત હોઇ ખૃસ્ટાન યુરોપ, જયધ્વનિ કરતા પોર્ટુગાલને ઉત્સાહ આપવા માંડયા. ઇંગ્લંડના ધનુર્ધરો ઇંગ્લંડના જમાતાના સમર વિજયે સહચર થવા સગર્વ આવી પહોંચ્યા.

સાધનો અને બળ અખૂટ હતું. જીવન વિસર્જન અતૃપ્ત હતું. આત્મત્યાગ અને પુણ્ય કીર્તિ માટે યુરોપનો ખ્રિસ્તિ સમાજ ધર્મોન્માદે ગાંડો બન્યો હતો. પરંતુ મુસલમાન શક્તિ પિપીલિકા ન્યાય પદે વિદલિત થાય તેમ નહોતી. મુસલમાનો અભેધ દુર્ગના આશ્રયે અસિહસ્તે આત્મરક્ષા માટે વીરતાથી ઝુંઝવા માંડયા.

તેમના ઉપર સમુદ્રતરંગ ન્યાય શત્રુદલોએ પ્રબલ ગર્જનાથી પુનઃ પુનઃ આક્રમણ પૂર્વક આઘાત કર્યા, તોપણ મુસલમાનો ડગ્યા નહિં: પંચદશ શતાબ્ધિ પ્રારંભે આ સર્વશક્તિ અજમાવવા, પોર્ટુગલે વિજય મેળવવા ઉત્તરો ઉત્તર પ્રબળ ચઢાઇ કરી.

રાજકુમાર હેનરી અઢાર વર્ષની વયે પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો, તેટલામાં સૈન્યનું નાયકપદ સંભાળ્યું. મુસલમાન ઉપર જય મેળવવા

આફ્રિકા સમુદ્ર કિનારે જાતે ગયો. યશનામી હેનરીએ વિજય કર્યો. જે દુર્ગો મુસલમાનના અભેદ્ય દુર્ગો ગણાતા તે પોર્ટુગાલના શૂરવીર નર હેનરીએ ભેદ્યા. મુસલમાનનું શેષ આશ્રયસ્થાન ભેદવા અસાધ્ય સાધને કૃત સંકલ્પ કર્યો હતો. તેના આ વિજયે તેનું ચારિત્ર્ય અને રણુ વર્ણન ઘેરઘેર ગવાવા માંડ્યું, હેનરીની અસાધારણ આત્મત્યાગ વૃત્તિએ યુરોપી સમાજનાં હૃદયો જીતી લીધાં. તે દિવસે મુસલમાન સેનાએ પ્રાણપણે આત્મરક્ષા માટે પ્રયત્નો કર્યા. વારંવાર ખ્રિસ્તિ સેનાને દુર્ગમૂળ પાસેથી હાંકી કાઢી. ખ્રિસ્તિ સેના ભારે માર ખાઈ પાછી હટી ગઈ, દુર્ગો જે અજીત હતા અભેદ્ય હતા તે જીતવા માટે સૈન્ય હતાશ થયું. માત્ર એક જ જણું એક જ ખ્રિસ્તિ સેના નાયક દૃઢ પગે ઉભો રહ્યો હતો, ટકી રહ્યો હતો. અભય મુર્તિ આ સેના-નાયક તે હેનરી હતો.

દુર્ગજય સુસંપન્ન થતાં આ વધામણી યુરોપમાં ઘેરઘેર પહોંચી. પોપ, જર્મન સમ્રાટ, સ્પેઇન રાજ્ય, ઇંગ્લંડાધિપતિ સર્વે પોતપોતાના સૈન્યનું આધિપત્ય આપવા વારંવાર આમંત્રણ આપવા માંડ્યા. હેનરી પોર્ટુગાલના અધિશ્વરનો પાંચમો દીકરો હોઇ રાજસિંહાસને આરોહણ કરવા સંભાવના નહોતી, તોપણ સેનાપતિ થઇ અતુલ ઐશ્વર્ય અને અલૌકિક કીર્તિ સંપાદન કરવાની સંભાવના ઉત્તરો ઉત્તર પ્રબળ હતી.

ફિર કુમારીઓ નવીન સેનાપતિને અભિવંદન આપવા વરમાળા હસ્તે હેનરીના પ્રતિ આગમન માર્ગે સામે ગઇ. તેઓએ જોયું તો હેનરીએ અસાધારણ ત્યાગ કર્યો હતો. તે સહિત આજી ચિરકુમાર-વ્રત ગ્રહણ કરી સંન્યાસી થયો.

રાજકુમાર હેનરીનો આ આત્મત્યાગ યુરોપના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવલ અક્ષરે લખાયેલો છે. આ અસાધારણ સન્યાસ કહેવાયો. તેનો મૂલ મંત્ર સ્વદેશની અભ્યુદય કામનાનો જ હતો. કેવી રીતે સ્વદેશનું મુખ વધારે ઉજ્જવલ થાય કેમ સ્વદેશની પદમર્યાદા વિશ્વવ્યાપ્ત થાય, દેશ કયે રસ્તે ઐશ્વર્યવાન થાય, તેના જ વિચારો માત્ર તે કરતો હતો. ઉન્નતિના ઉપાયો માટે મચી રહેવા દુનિયાની સર્વ જંજાળોથી દુર રહેવા તેણે સન્યસ્ત લીધું હતું, ઇતિહાસ આ અકૃતિમ આત્મત્યાગ ઉપર ચિરદિન પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે.

આફ્રિકાના ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારાનું મુસલમાન રાજ્ય દક્ષિણાંશના નાના સ્થળેથી વાણિજ્ય વ્યાપારનું ધનહરણ કરવા માંડયું. હેનરીએ સન્યાસ ગ્રહણ કરી તે સર્વ સ્થાને આવજા કરી જલપંથની હરકતો દુર કરી. તેની બાલશિક્ષામાં ગણીત અને વિજ્ઞાન શિખવવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યોમાં આ સંસ્કારોથી તેનામાં સામર્થ્ય આવ્યું હતું, સન્યાસીએ તે સામર્થ્ય સ્વદેશ સેવામાં ઉત્સર્ગ કર્યું. તેને રાજકોષમાંથી જે વેતન મળતું તે કાર્યસાધન સહાયતામાં જ દેશ માટે ખર્ચતો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રસાર થયા પહેલાં યુરોપમાં "ડ્રુઇડ" પુરોહિતજનો જન સાધારણની શ્રદ્ધા આકર્ષવા નાના પ્રકારની અલૌકિક શક્તિઓ બનાવતા હતા. અશિક્ષિત જનસમાજ પુરોહિતવર્ગની કોઇ વાતને અશ્રદ્ધા કરતા નહિ. "સેઇન્ટ વિનસેન્ટ" નામનો પોર્ટુગાલનો એક પુરોહિત જગતમાં વિખ્યાત થયો હતો. તેમ તે પવિત્ર ગણાતો હતો, તે એક પવિત્ર સાધક હતો અને જનમંડળમાં તેણે ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા અને વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો.

તેના મંદિરે રાત્રે દેવતાઓનું સંમેલન થાય છે. આવી વાતો ઉડતી અને જનસાધારણ તે ઉપર વિશ્વાસ પણ લાવતી. આ સેઇન્ટે

સમાજનો વિશ્વાસ અને પુર્ણ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી પુજ્યતા મેળવી હતી. તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચાર થયા પછી પણ તે પુણ્ય ક્ષેત્ર અલૌકિક શક્તિના સાધારણ ક્ષેત્ર તરીકે જળવાઇ રહ્યું. સન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી રાજકુમાર હેનરીએ આ પુરાતન પુણ્ય ક્ષેત્રે જ પોતાનો આશ્રમ સંસ્થાપિત કર્યો. કયા ઉદ્દેશે હેનરીએ આ સ્થાન મનોનીત કર્યું તે સહજ સમજાય તેવું છે.*

આટલાન્ટિકમાં આવેલ આ પુણ્યાશ્રમે નૌવિદ્યાલોચનાની મુખ્ય પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી. યુરોપના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી પ્રવિણ નાવિકો ત્યાં આવી, જ્ઞાન સંપાદન કરી સુશિક્ષિત થવા માંડયા. હેનરી ધર્મવીર–હેનરી સન્યાસી હેનરી! સુપરિચિત સ્વદેશ પ્રેમી! તેવા ગુરૂના ચર્ણો માટે, દીક્ષા અને શિક્ષા માટે કોણ ન લલચાય. પોર્ટુગાલ આટલા ટુંક વખતમાં દુર સમુદ્ર પાર અજ્ઞાત

* *In days long past, there stood upon the sister head-Land of St. Vincent, at about a league's distance, a circular Druidical temple, where, as Strabo tells us, the old Iberians believed that the Gods assembled at night, and from the ancient name of Sacrum Promontorium hence given to the entire promontary, the Ramans Cape Sagres received its modern appelation. As may be imagined the motive for the Prince's choice could not have been an ordinary one–Major's "Prince Henry, the Navigator."* P. 2.

રાજ્યનું ધન હરણ કરી સમૃદ્ધ બનશે, ચિરશત્રુ મુસલમાનનો પરાભવ કરી તેના અધિકારના દેશો હાથમાં લઇ ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર કરવાનો શુભ અવસર મેળવશે–આ આશાઓના આલોકમાં પોર્ટુગાલની રાજા પ્રજા સમભાવે પ્રેમમાં લિપ્ત થઇ રહી હતી.

રાજાપ્રજાની ભાવના એકત્ર થાય અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું બળ તે સમસ્ત જગતનો વિજય કરી શકે તે નિર્વિવાદ છે.*

તે વખત સુધી પોર્ટુગાલ સિવાય કોઇ બીજા ખ્રિસ્તિ રાજ્યને આવો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. પોતે ક્ષુદ્ર હતું, નાનું રાજ્ય હતું છતા પોર્ટુગાલે આ દુષ્કર કાર્યમાં વિજય મેળવ્યો, તે કાંઇ જેવું તેવું સૌભાગ્ય નહોતું! અદમ્ય ઉત્સાહ, અદ્ભુત પરાક્રમ, અસાધારણ આત્મ-ત્યાગ સિવાય હેન્રીને બીજી કોઇ વસ્તુ તરફ દૃષ્ટિ નહોતી. જે જલ માર્ગનાં તે વખતે સાધનો હતાં, તે નાની હોડીયો જ હતી, જે માત્ર હલેસાંથી જ ચાલતી. જે સર્વ બહુદર્શ અને ખાંનાવિક તરીકે અહંકાર કરતા હતા, તેઓ માત્ર કિનારે કિનારે નાના શઢોથી આવજા કરી શકતા. આ શિવાય હેન્રી પાસે વિશેષ સાધન નહોતું. અવિજ્ઞાત

* *The warlike character of the population, the long range of coast bordered by the unknown Atlantic, and the desire to avenge the thraldom under which their native land had groaned, inspired the Portuguese with a desire to carry the war into the enemy's country, and to subdue the territory of the infidel to the faith of the cross.-Portuguese Discoveries by Rev. Alex J. D, D'Orsey B. D. P. 7–8.*

નવા દેશની તપાસ માટે દૂર દૂર સમુદ્રમાં જવા માટે, લાંબો વખત ચાલે તેટલું અનાજ જોઇયે અને તે સંચય તે વખતે વપરાતી નાની હોડીઓમાં સમાય પણ ક્યાંથી ? જો તે મોટાં બનાવવામાં આવે તો હલેસાંથી પણ ન ચાલી શકે. આ મહા મુશ્કેલી હેન્રી આગળ જેવી તેવી તો નહોતી જ, પણ તેથી તેણે હારી ન જતાં વાયુથી ચાલી શકે તેવાં શઢવાળાં મોટા વહાણો તૈયાર કરવા પ્રવૃત્તિ કરી.

સુદૂર સમુદ્રપંથે આગળ વધવામાં જે કાંઠો દેખાય તે સિવાય દિશા નિર્ણય કરવાનું તે વખતે કાંઇ સાધન નહોતું; કદાચ ભરદરીયે નીકળી જવાય તો નિરાધાર થઇ દિગ્ભ્રાન્ત થઇ જવાય ! આ સર્વે અગવડો દુર કરવા હેન્રીએ યંત્ર નિર્માણ કર્યું. આજના જમાનાની તુલનામાં તે અપુર્ણ અને અકિંચિત હતાં, પણ તે વખતે તો નાવિકોને તે એક માત્ર જ સહાય હતી. આ સર્વે સાધનોની રચનામાં કેટલો સમય, કેટલો અર્થ, અને કેટલા શ્રમનો ક્ષય પ્રાપ્ત થાય, તે ન જોતાં હેન્રી ધૈર્ય ધારી કેટલા સમય સુધી તે પાછળ મંડ્યો રહ્યો. તેનું વર્ણન લખતાં સમયે કોઇ એમ લખી ગયું છે કે હેન્રીના જીવનનો અધિક ભાગ આવા કામમાં જ ગયો હતો. તે માટે માન મન્દિરો નિર્મિત થયાં હતાં. નૌવિદ્યાલય ખુલ્યું હતું અને ત્યાં ગણિત વિજ્ઞાન વગેરે શિક્ષણથી સુદક્ષ નાવિકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા*

---

* *On that barren spur of rocks and shifting sands, and stunted juniper, with the roar of the Ocean for ever in his ears, and the wide Atlantic before him inviting discovery from Sunrise to Sunset, he spent his remaining fourtytwo years; a man*

સામાન્ય માણસની ધીરજ આટલો લાંબો સમય ટકેજ નહિ, અને સિદ્ધિ લાભ મેળવી શકે નહિ. બીજ વાવતાં જ તુરત ફલ જોઇયે ' એવી સાધારણ જન પ્રકૃતિ છે. હેનરીના પ્રયાસની વિવિધ દુર્દશા અને વ્યર્થ મહેનતના સમાચારે, જનસમાજ તેના આ ફોકટના વ્યય માટે તેને ગાંડો ગણી એક વખત નિન્દા પણ કરતી હતી, પરંતુ આ દૃઢ સંન્યાસી પોતાના ધ્યેયથી ચુક્યો નહિજ. તે વખતે આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો થોડે દુર સુધી માત્ર યુરોપને જાણવામાં હતો. હેનરીએ તે બાજુ વહાણો આગળ પ્રેરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે જીબ્રાલ્ટરથી દક્ષિણે અધિક દુર જવા માર્ગ નથી તેમ નાવિકો કહેતા હતા. તેઓની જાણ પ્રમાણે જીબ્રાલ્ટરની દક્ષિણે ૯ ડિગ્રિ સુધી "બોજાડર અન્તરીપ" સુધીજ જવાય છે અને તેજ શેશસીમા કહેવાતી.

---

of one of high aim, without wife or child. Amid its solitude he built the first observatory in Portugal, established a naval arsenal, and founded a school for navigation, marine mathematics and Chart-making. Thither he invited the most skillful pilots and scientific sailors of Christendom, from Bruges near the North Sea to Genoa and Venice on the Medeterranean. Thence, too, he sent forth at brief intervals exploring expeditions into the unknown South—expeditions often unfruitful, some times calamitous even denounced as folly and waste–Sir W. Hunter, History of British India, Vol. I. pp. 62–63.

આ શેશસીમા ઓળંગી જલમાર્ગે ભારતવર્ષ જવાની આશાએ, ૧૨૯૧ ની સાલમાં એક જેનોવા નિવાસી સાહસિક નાવિક નીકળ્યો હતો પણ તે પાછો જ ફર્યો નહોતો. તેનું આ સાહસ તે વખતે નિન્દાને પાત્ર થયું હતું. હેન્રીએ તે જનશ્રુતિને ન જોતાં તે માર્ગે વહાણો મોકલવા પ્રયત્ન કર્યા. આખરે પંચદશ શતાબ્દિના મધ્યમાં હેન્રીના સુશિક્ષિત નાવિકો બોજાડર અન્તરીપથી પણ દુર ફરી પાછા આવ્યા અને ખ્રિસ્તિ સમાજની ભ્રાન્તિને દુર કરી.

વિષુવવૃતની નજીક જવાથી બળી ભસ્મ થવાની શંકા ખોટી છે, તે સનસમાજને સમજાતાં, હેન્રીની દીર્ઘ સાધનામાં સમાજની શ્રદ્ધા આવી. તેનાથી આગળ વધુ દક્ષિણે જવાય તો, ભારતવર્ષ માટે તે દીશામાં માર્ગ થશે તે માટે કોઇને હવે સંશય રહ્યો નહિ. પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ થવા જેટલો સમય અપેક્ષા કરવી જોઇએ તેટલો સમય સન્યાસીનો નશ્વર દેહ ધરાધામમાં રહ્યો નહિ. તેના ચાલ્યા જવાથી સમગ્ર યુરોપ હાહાકાર કરી ઉઠયું. પુણ્યાશ્રમના સાગર, હેન્રીના અસાધારણ આત્મત્યાગના સ્મૃતિચિહ્ન સ્વરૂપ એક અત્યુત્તમ જયસ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો. મહાસાગરના સન્માનનું આજે પણ રક્ષણ કરતો તે ઉભો છે.

પ્રકરણ સાતમું.

ઉત્તમ આશા.

So strangely were right and wrong compounded by these pioneers of so-called Chritianity, that the fifth part of the proceeds of the sale of human beings was granted to the Grand Master of the Order of Christ–Portuguese Discoveries.

રાજકુમાર હેનરીના વખતનો ગોમેઝ ઇયાનેઝ ડિ અહેશરા, એક સુનિપુણ ઇતિહાસ લેખક તરીકે જાણીતો થઇ ગયો છે, તે હેનરીના ગુણે મુગ્ધ સ્વદેશભક્ત ખ્રિસ્તિ હતો. તે પોતાના ગ્રંથોમાં તે યુગનો સુવિસ્તર રહસ્યપુર્ણ વિસ્તાર લેખ લખી ગયો છે. તેમાં ખાસ હેનરી માટે ઘણું લખ્યું છે.

'ખ્રિસ્તિ ધર્માચાર્ય પોપે હેનરીના આ ધર્મપરાયણ દેશભક્તિ અને મુસલમાનના વિજયે અભિવંદન તરીકે હેનરીને, આફ્રિકા અને તેના પૂર્વ વિભાગના સર્વ દેશોનું આધિપત્ય પ્રદાન કર્યું. મુસલમાન બાદશાહો પોતાના સેનાપતિ અગર અમાત્ય વર્ગ ઉપર પ્રસન્ન થઇ,

તેઓને પૃથ્વીનો કોઇપણ ભાગ દાન કરી દેતા. પછી ભલે તે પોતાના અધિકારમાં હોય કે ન હોય! તોપણ તે દાનમાં વાંધો ન આવતો. ભારતવર્ષ જય કર્યા પહેલાં કુતબુદ્દિનને "ભારત સમ્રાટ" ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. બંગાલામાં આવ્યા પહેલાં બખત્યાર ખીલજીને "સનન્દ" મલી હતી, અત્યારે ઇંગ્રેજ સેનાપતિને કંદહાર જે હાલ સ્વતંત્ર છે છતાં તેના અધિપતિની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે. તેમ તે જમાનામાં હેનરી સમગ્ર પશ્ચિમ રાજ્યનો આધિપતિ થયો હતો. પોર્ટુગાલના અધિવાસીઓ જાણે ખરેખર તે આધિપત્ય પોર્ટુગાલે મેળવ્યું જ હોય, તે પ્રમાણે તેમની ધન માટે લાલસા પ્રબળ થઇ ઉઠી. ધન કોઇપણ ઉપાયે મેળવવા દેશો લુંટવા તેઓ બહાર પડયા હતા. તે વખતે ખ્રિસ્તિઓ તેને અધર્મ માનતા નહિ. આ ખ્રિસ્તિ સમાજે શું શું કર્યું હતું? તે માટે કોઇ ત્રીજી પ્રજાનું સાહિત્ય સ્વતંત્ર લખાયું હોત તો તેમાં જરૂર કાંઇક ભળી આવત અને તે મુસલમાન વિપ્લવ માટે લખાયેલાં કાળાં ચિત્રો સાથે મેળવતાં ક્યા વિપ્લવમાં કઇ પ્રજા સરસાઇ મેળવત? તે અત્યારે તો સાધન અભાવે અજાણુમાંજ રહી જાય છે.

આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાની શોધ પછી પોર્ટુગાલના ધર્મોન્મત્ત નાવીકોનો અર્થોન્માદ વધી પડયો. તેઓને વ્યાપારવણુજ ન થતાં, તે દેશના ખેડુતો અને બર્બર લોકોને જયાં મળે ત્યાં પકડી ગુલામ તરીકે વેચવા માંડયા. આ પ્રમાણે પ્રથમ ગુલામિ વ્યાપારની શરૂઆત થઇ. આ વ્યાપારના નફાનો ભાગ કહેવાય છે કે હેનરીને મળતો. તે વખતના લેખકોએ હેનરીનો પક્ષ કરતાં લખ્યું છે કે આ કામમાં કોઇ પાપ નહોતું. કારણુ કે ગુલામોને ખ્રિસ્તિ ધર્મના આશરામાં લાવવામાં

આવતા અને પવિત્ર બનાવવામાં આવતા. આ પવિત્રતાના લાભની તુલનામાં સ્વાધિનતાની ક્ષતિ કાંઇ વીસાતમાં નથી, એમ તેઓ સમજવે છે. આજે પણ આવા તર્કો અવસાન પામ્યા નથી. અપહરણ એ ચોરીની વ્યાખ્યા દાન રૂપે થતી. આ પ્રમાણે લેખક વર્ગે પોર્ટુગાલના તે પાપો ઉપર ઢોળ ચડાવ્યો છે. આગળ જતાં ભારતવર્ષમાં ઉતરી ફિરંગી વ્યાપારીઓએ દાનમાહાત્મ્યની ઉજ્જવલતા ગાવામાં ત્રુટી રાખી નહોતી.

હિન્દુ અને મુસલમાનમાં "ગુલામિવ્યવસાય" જુના વખતમાં પ્રચલીત હતો. પરંતુ તેઓએ તે પાપકર્મને શબ્દોના આડંબરથી ઢોળ ચડાવી ધર્મને બહાને ઢાંકપીછોડો કર્યો નથી. ખ્રિસ્તિસમાજ આ ધંધાને ધર્મયુકત ગણી, અર્થોપાર્જનમાં મચ્યા રહ્યા હતા. અલ્પ દિવસમાંજ તે ફળ ફાલવું શરૂ થયું. ગુલામોના હાથમાં સર્વસ્વ સોંપી પોર્ટુગીઝો દિગ્વિજય કરવા બહાર પડયા, અર્થાહરણમાં મચી રહ્યા. ધર્મોન્માદ સાથે અર્થોન્માદ મળી ગયો. આવી રીતે આવા કાર્યને ધર્માનુમોદિત ગણતાં તેઓએ પોતાના ધર્મના પુણ્ય શિખર ઉપરથી અધ:પતન શરૂ કર્યું હતું. સંભોગની લાલસા જનસમાજમાં વધી પડી, અર્ધી સદી પહેલાં જે પ્રજાએ આત્મત્યાગ માટે ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે જોતજોતામાં ભોગવિલાસમાં પડી જલે સ્થલે રાક્ષસ જેવા થઇ ફરવા માંડયા.

આ સમયે હેનરીના સુશિક્ષિત નાાવકો સમસ્ત યુરોપમાં પારંગત ગણાતા. તેમાના એક પ્રધાન પુરૂષની કન્યાને પરણી સ્વનામખ્યાત કોલમ્બસે નૌવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરી માનદ્ પદિ મેળવી. તેને પશ્ચિમ સમુદ્ર પંથે ભારતવર્ષ જવા અને જલમાર્ગ નિર્ણય કરવા

ભારે ઉત્કંઠા થઇ. તેને લાગ્યું કે પશ્ચિમ સમુદ્રની પેલીપાર ભારત વર્ષ છે, પણ તે જનસમાજ પાસે ગાંડો ગણાયો. કોલમ્બસનો પુત્ર ફાર્ડિનાન્ડ લખી ગયો છે કે-પાર્ટુગાલથી રવાના થતી વખતે તેના પિતાના મનમાં આ સંકલ્પ પેદા થયો હતો.*

માર્કોપોલો સ્થલપંથે પુર્વ તરફ ચીન આવી સમુદ્રતીર સુધી જઇ આવ્યો, પોર્ટુગાલ આગળ સ્થળ ભાગનો છેડો અને પૂર્વે ચીન કાંઠો મહાસાગરનો આરંભ લક્ષી, કોલંબસે કલ્પ્યું કે, સિધા પશ્ચિમ તરફ જતાં પૂર્વ દેશોનો કીનારો આવવો જોઇયે. તે તેને માટે દૃઢ સંકલ્પ કરી પોર્ટુગાલનાં અધિશ્વર પાસે ગયો. દ્વિતિય જેમ્સ નામનો નરપતિ તે વખતે પોર્ટુગાલનું સિંહાસન શોભાવતો હતો, તેનો અમાત્ય વર્ગ દીર્ઘસુત્રી અને લહેરી હતો. તેઓએ કોલંબસની કલ્પના વિજ્ઞાનથી વેગળી કહી તેને કાઢી મૂક્યો. સ્વયં રાજા તો કંઇપણ બોલ્યાજ નહિ. તેઓ તો આફ્રિકાના માર્ગે ભારતવર્ષ જઇ ઉતરવાના મોટા વિચારોમાં હતા, એટલે બીજા કોઇ પણ રસ્તા માટેની માથાફોડ માટે તસ્દી લેવા તૈયાર નહોતા. આમને આમ આ વખતે વિચારમાંજ કાલક્ષેપ થયો. પશ્ચિમ તરફ સિધા આગળ વધવા સંભવ છે કે કેમ તેની તપાસ ખાનગી રીતે ચાલવા માંડી, પણ મોટાં તોફાનો સહન ન થવાથી નાવિકો પોર્ટુગાલ પાછા ફર્યા. કોલમ્બસ પોર્ટુગાલના રાજ્યે કાંઇ જવાબ ન આપવાથી સ્પેનના રાજ્યમાં ગયો. ૧૪૯૨ ની

---

* *It was in Portugal that the admiral began to surmise that if the Portuguese sailed so far south, one night also sailed westwards, and find land in that direction.*

સાલમાં સ્પેન રાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપે કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. તે તે સમયે તો ભારતવર્ષ તરીકેજ ઓળખવામાં આવ્યો. આથી પોર્ટુગાલની પ્રજા ખળભળી ઉઠી અને હવે આફ્રિકા ફરી ભારતવર્ષ ઉતરી પડવા જલ માર્ગ જો તુરતાતુરત શોધવામાં નહિ આવે તો ભારત વાણિજ્ય સ્પેન રાજ્યના હાથમાં જશે, તેવો પ્રજાનો ભય મજબુત થયો.

આફ્રિકાના કોઇએક અજાણ્યા પ્રદેશમાં "પ્રેષ્ટાર" નામનો એક પ્રખ્યાત ખ્રિસ્તિ રાજા છે, તેવી વાત યુરોપમાં પ્રચલીત હતી. હેનરીએ તેને શોધી કાઢવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને તે પ્રયત્ન સફળ થયા પહેલાં તે આ દુનીયા છોડી ગયો. પોર્ટુગાલ આ વાત ભુલી ગયું ન હોતું, પોર્ટુગાલનો રાજા આ તપાસ માટે સહાય કરવા તત્પર હતો. આ પ્રમાણે જળ અને સ્થલ બેઉ માર્ગે, ભારતવર્ષ પહોંચવાની મહત્વાકાંક્ષાનું હેનરી બીજ રોપણ કરી ગયો હતો. હેનરી પોતાની જન્મભૂમિ માટે કલ્યાણ સાધન કરી ગયો હતો. પોતે તે સર્વ જોઇ શક્યો નહિ પરંતુ જલમાર્ગનો રસ્તો ભારતવર્ષ માટે તૈયાર કરનાર તો તેજ હતો. ઇ. સન ૧૪૮૬ ના ઑગષ્ટ માસમાં બાર્થોલુમ ડાયા નામના નાવિક વિરને દક્ષિણસમુદ્ર પંથે મોકલવામાં આવ્યો. મિસર દેશને રસ્તે તપાસ કરવા માટે કોભિલહાસ અને પયભા નામના બે જણા સ્થલ પર્યટણ કરવા બહાર પડયા.

તેઓ દક્ષિણ તરફ મુસાફરી કરી એડન બંદરે પહોંચ્યા, ત્યાંથી કોભિલહાસ આરબીય વહાણમાં બેસી ભારતવર્ષ તરફ ગયો, અને તેનો સાથી રાજા પ્રેષ્ટારને આબિસિનિયા તરફ શોધવા ગયો.

કોભિલહાસ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારાના સર્વ બંદરે ગયો અને ત્યાંથી આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે સોફાયા બંદર ઉતર્યો. સોફાયા થઇ

માડાગાસ્કર ટાપુ ઓળંગી ભારતવર્ષ આવવાનો સુપરિચિત સમુદ્રપંથ આ પ્રમાણે કોબિલહાસે પ્રત્યક્ષ નક્કી કર્યો. તેને લાગ્યું કે આફ્રિકાની દક્ષિણસીમા ફરી સોફાલા આવતાં જે વિલંબ લાગે, તેજ વિલંબ ! બાકીનો ભારતવર્ષનો માર્ગ તો સરળ છે. આ સુસમાચાર સાથે કોબિલહાસ સ્વદેશ પાછો ફરતાં મિસર આવ્યો, ત્યાં તેને તેના સહચરના મૃત્યુસમાચાર મળ્યા. તેથી તેનું મન ખાટું થઇ જતાં, સ્વદેશ ન ફરતાં તેણે સર્વે સમાચાર સવિસ્તર લખી સ્વદેશ મોકલી આપ્યા અને પોતે આબિસિનિયા તરફ જવા ફરી પૂર્વનો માર્ગ લીધો. કોબિલહાસ આબિસિનિયા જઇ પરણ્યો અને ત્યાંજ તેણે પોતાની જીંદગી પુરી કરી. જો તે યુરોપ આવ્યો હોત તો તેજ આ માર્ગ શોધનાર તરીકે ખ્યાતિ પામત. કોબિલહાસની ભ્રમણ કહાણી યુરોપ પહોંચી તે પહેલાંજ નાવિક વિરડાયા સ્વદેશે પાછો ફર્યો હતો. તે હિમ્મત કરી આફ્રિકાની દક્ષિણ સીમા સંલગ્ન સમુદ્ર પંથે ગયો, પણ ત્યાં જબરૂં તોફાન હતું જેમાં તેના પવનના સપાટે બહુ દુર નીકળી ગયા. તોફાન શમી જતાં તેઓને લાગ્યું કે આફ્રિકાનો દક્ષિણ કિનારો વટાવી તેઓ ભારતસાગરમાં આવ્યા છે. તેઓના આનંદની અવધિ ન હોતી. પરંતુ તે આનંદ નિરાનન્દમાં ફેરવાઇ ગયો. નાવિકો કંપી ઉઠયા. અજ્ઞાત સમુદ્રમાર્ગે આટલા આગળ વધી તોફાનના ઝપાટા સહન કરતા કરતા તેઓ કોઇ અન્ય દિશામાં ખેંચાવા માંડયા છીયે તેમ લાગતાં નાવિકો પોતાના સ્વદેશે પાછા ફરવા વ્યાકુળ બની ગયા. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષ ઉતરવાની આશાને તિલાંજલી આપી ડાયા પાછો ફર્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સીમાએ તોફાન નડવાથી તેણે તેનું નામ તોફાની ટાપુ પાડયું હતું. આ સમસ્ત વૃત્તાંત

સાંભળી પોર્ટુગાલના રાજાએ તેને ભારત વાણિજ્ય પંથનું દ્વાર કહિ "ઉત્તમ આશા અંન્તરીપ" નામ આપ્યું જે આજે "કેપ ઓફ ગુડ હોપ" કહેવાય છે.

કોબિલહાસની ભ્રમણ કહાણી પ્રચાર પામતાં, જનસમાજ જય ધ્વનિ કરી ઉઠયો. ભારતવર્ષ જવા માટેનો માર્ગ હવે ખરેખર સુલભ છે, તે માટે કોઇને રંચમાત્ર સંશય ન રહ્યો. કોબિલહાસનું વૃત્તાંત જે પહેલું બહાર પડયું તેમા જણાવવામાં આવ્યું હતું જે–જે સર્વે વહાણો સુવર્ણ પ્રદેશે પ્રેરવામાં આવે, તેઓએ આફ્રિકાની દક્ષિણ સીમા અતિક્રમ કરી સોફાલા બંદરે આવવું, અને તે બંદરે પહોંચ્યા એટલે ભારતવર્ષ માટે ધોરીમાર્ગ તૈયારજ છે.

રાજકુમાર હેન્રીનો અસાધારણ આત્મત્યાગ આજે સફળ થયો. સાહસિક નાવિકવર્ગની હારેલી બાજી હાથ આવી. એશિયાનું ભાગ્ય-ચાંદરું આજે ફર્યું અને આ કારણે મજકુરદ્વિપ યુરોપ અને એશિયાના ઇતિહાસમાં સમભાવે "ઉત્તમ આશા અંતરીપ" નામે ચિરસ્મરણીય થયો છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ભારતયાત્રા અને એશિયાનું ભાગ્યચક્ર.

The epic of Vasco Da Gama is an allegory of his nation's story in the East—Sir W. Hunter.

ભારત વાણિજ્ય માટેનો જલમાર્ગ નિર્ભિન થતામાં પોર્ટુગાલનો અધિશ્વર ભારતયાત્રાનું આ યોજન કરવા અવસર મેળવી શક્યો નહિ. તેને ભયંકર વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો. જેમાં રોગ અને દુઃખમાં સબડતો તે પરલોકને પામ્યો.

સુભાગી ઇમાન્યુએલ ગાદી ઉપર આવતાંજ ભારતયાત્રા માટે તૈયારીઓમાં પ્રવૃત્ત થયો. પણ આવો સુદીર્ઘમાર્ગ જલમાર્ગે જવા જનસમાજ કોઇ પણ રીતે તૈયાર નહોતી. કોઇની હિંમત ચાલતી નહોતી. જનસમાજને સમજાવવી તે તો કોઇ મહાપુરૂષજ કરી શકે. તેમની સન્મુખ અગ્રેસર થઇ ઉત્સાહ આપવો તે. મહા અને પ્રતિભાયુક્ત મહાપુરૂષથીજ બની શકે. રાજકુમાર હેનરી પોર્ટુગાલને સ્વદેશની ક્ષુદ્ર સીમા ઓળંગી વિદેશ ઉપર ગૌરવ મેળવવા પુનઃ પુનઃ આવાહન કરી ગયો હતો. પરંતુ રાજા ઇમાન્યુએલ પ્રજાની

સંમતિ મેળવી શક્યો નહિ. ક્યાં ભારતવર્ષ અને ક્યાં પોર્ટુગાલ ? ભારતયાત્રાજ સમગ્ર પશ્ચાત્ય જાતિનું વિવિધ સમુન્નતિનું પ્રધાન કારણ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય થશે, એમ પોર્ટુગાલની અશિક્ષિત પ્રજાને વિશ્વાસજ નહોતો કે ખ્યાલ પણ નહોતો. તેઓને ઉલટી ઇમાન્યુએલના આ ગાંડપણાની ફીકર પેદા થઇ, ઇમાન્યુએલના રાજત્વનું પહેલું વર્ષ આ પ્રમાણે ચાલ્યું ગયું.

આફ્રિકા ઓળંગી ભારત વાણિજ્ય માટે જલપંથે જવાનો એક માત્ર પોર્ટુગાલનેજ પોપ તરફથી અખત્યાર મળ્યો હતો, તેથી પોપના શાસન બહાર જઇ ભારતવર્ષ તરફ જવાની કોઇ ખ્રિસ્તિ સમાજ માટે સંભાવના નહોતી. તેઓ આટલાન્ટિક મહાસાગરની બીજી દીશાએ માર્ગ શોધવા તૈયાર થયા. કોલમ્બસની સુચના મુજબ ઇંગ્લંડે તે માર્ગે ભારતયાત્રા માટે તૈયારી કરી. ૧૪૯૧ ના મે મહિનામાં અઢાર નાવિક ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ વિખ્યાત નાવિક જાન કયાવટ એ માર્ગે ભારતવર્ષ જવા રવાના થયો. તે પશ્ચિમ તરફ ગયો ત્યાં તેણે ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ નામની ભૂમી શોધી કાઢી પણ ત્યાંથી આગળ ભારતવર્ષ સુધી તે પહોંચી શક્યો નહિ.

આધુનિક ઇતિહાસ લેખકો પોર્ટુગાલની જનસમાજનેજ ભારતયાત્રાના પ્રધાન ઉત્તર-સાધક તરીકે વર્ણવે છે. પોર્ટુગાલનું મહાકાવ્ય "લુસિયાદ" વાંચતાં તેના ઉપર આસ્થા રાખી શકાતી નથી. "લુસિયાદ" કાવ્ય હોવા છતાં તે સમયના જનસમાજની ચિત્તવૃત્તિથી વેગળુંજ લખેલું દેખાય છે. એમ નક્કી થાય છે કે પોર્ટુગાલની પ્રજાએ રાજાને દાદ આપીજ નહિ. આટલું છતાં ઇમાન્યુએલ અવિચલિત હૃદયે તેના સંકલ્પમાં આગળ વધ્યો હતો. તેના હુકમથી "સાન

ગાબ્રિએલ અને "સાન્ રાફેલ" નામનાં બે વહાણો ભારતયાત્રા માટે તૈયાર થયાં. આજના હિસાબે તેઓ ક્ષુદ્ર હતાં પણ તે વખતે તો તે મોટાં મોટાં ગણાતાં. તેની સાથે દ્રવ્ય અને બંદર ઉપાડવા બીજાં બે નાનાં વહાણો સાથે મોકલવામાં આવ્યાં.

૧૪૯૧ ઈ૦ સ૦ ના જુલાઇ તા. ૯ અને શનીવાર યુરોપના ઇતિહાસમાં એક યાદગાર દિવસ હતો. આ દિવસે ટેગસ્ નદીના કિનારા ઉપર અપૂર્વ શોભા કરવામાં આવી હતી. જનસમાજના એક મોટા જનસમુહ સન્મુખ રાજઆજ્ઞા સંભળાવવામાં આવી. સ્વદેશ ભૂમિના કિનારાને ચુંબન કરી વાસ્કો ડા ગામા ૧૯૦ માણસો લઇ ભારતયાત્રાએ નીકળ્યો.

ધર્મોન્મત્ત અશાન્ત વીરપુરૂષના ઉચ્છૃંખલ હૃદય વેગે અધીર બનતાં, વાસ્કો ડા ગામાએ ગદ્‌ગદ્ હૃદયે વિશ્વવિધાતાની કૃપા યાચનામાં રાત્રિ વીતાડી. રાજકુમાર હેનરી ટેમસ્ તીરે જે ધર્મ મંદિરો નિર્માણ કરી, નાગરીકજનોને અજ્ઞાત સમુદ્ર યાત્રા માટે ઉત્સાહદાન કરતો, તે પવિત્ર મંદિરોના ઘંટનાદે જલ સ્થલ આજે આનંદમાં ગુંજી ઉઠયું હતું.

જેઓ આ પ્રમાણે ભારતયાત્રા માટે બહાર પડયા હતા તેઓને પ્રથમથી તે માર્ગની ખબરજ હતી. તેઓ જાણતા હતા કે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે દક્ષિણ ભાગે જતાં સ્થલ ભાગની સીમા આવી જાય છે. અને એ દક્ષિણ સીમાનો છેડો "કેપ ઓફ ગુડ હોપ" નામે ઓળખાતો હતો. આ ટાપુ ઓળંગી જતાં પૂર્વ દિશામાં ભારત મહાસાગર આવે છે, ત્યાંથી આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાના કોઇ પણ

અંદરે પહોંચ્યાથી પૂર્વ વાણીજ્યનો ચિરપરિચિત વ્યવહાર માર્ગ મળી આવે છે; કોલમ્બસ સન્મુખ આ પ્રમાણે માર્ગ નિર્ણય તૈયારજ હતો. પોર્ટુગાલમાં તેની આ જલયાત્રા ચિરયાત્રાજ માની લઇ અશિક્ષિત જનસમાજનું હૃદય કંપીજ ઉઠયું હતું. આટલો મહાસાગર ઓળંગી જઇ તે રસ્તે ભારતવર્ષ વારકો-ડા-ગામા સલામત પહોંચે કે તે રસ્તે ભારતવર્ષ જવાશે તેમ કોઇને ભરોસોજ નહતો.

મોટાં વાણિજ્ય સાધનોના અભાવે આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો યુરોપને વધારે પરિચીત નહોતો. પૂર્વ તટે અધિકાંશ ઉત્તર કિનારાના માર્ગે ભારતવર્ષ જવાનો માર્ગ પરિચિત હતો. જાણવા પ્રમાણે જુના વખતથી તેજ માર્ગે મલબાર વગેરે ભારતવર્ષના સ્થળો સાથેનો વહેવાર થતો હતો. પૂર્વ ભારતવર્ષની ઉત્તરે પરસ્યન રાજ્ય, પશ્ચિમે અરબસ્તાન, મિસર અને આફ્રિકાનો પૂર્વ કીનારો આ સ્થળોને પરસ્પર વહેવાર જુનો અને જાણીતો હતો.

જેઓ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારે વેપાર કરતા તેમાંના કેટલાક ત્યાં સ્થાયી થઇને પણ રહેતા હતા. ખ્રિસ્તિ સત્તાની પૂર્વેજ કેટલાક યાહુદીઓ મલબાર જઇ વસ્યા હતા, સૂર્યપુજક પારસીઓ પણ અદ્યાપિ ભારતવર્ષમાં વસે છે. આરબ અને મિસરના વ્યાપારીઓ પણ મલબાર સ્થાયી થયા હતા. આવી રીતે જુદા જુદા દેશની વસ્તી વ્યાપારાર્થે આવતી જતી સદાને માટે પોતાનું ઘર વસાવી ત્યાં લાંબા વખતથી વસવાટ કરી રહી હતી.

" વારકો ડા ગામા " જ્યારે આફ્રિકા થઇ ભારતવર્ષ તરફ આગળ વધતો હતો ત્યારે એશિયાની અવસ્થા કેવી હતી તે તરફ જોઇએ:—આ વખતે એશિયા તૈમુરલંગના પ્રબળ અત્યાચારે દુ:ખમાં

આંધળી થઇ ગઇ હતી. આર્યાવર્તમાં પઠાણ રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું. દિલ્લીશ્વર નામે સર્વે સમ્રાટ બની દિલ્લી આસપાસ ક્ષુદ્ર જન પદનાજ અધિશ્વર માત્ર બની રહ્યા હતા. બંગાળાના સ્વતંત્ર પઠાણો દિલ્લીની આધીનતા નાકબુલ કરતા હતા. દક્ષિણમાં હિન્દુ મુસલમાનના કોલાહલમાં જુની રાજ્યશક્તિ શિથિલ થઇ જતાં, જુદાં જુદાં નવાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થઇ બેઠાં હતાં.

આ સર્વે રાષ્ટ્ર વિપ્લવથી ભારત વાણિજ્ય કાંઇ પણ હરકતને પામ્યો નહોતો. સ્થળ માર્ગના ફેરફારથી જલમાર્ગનો વ્યાપાર વધ્યો હતો. આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ પંચદશ શતાબ્દિમાં સ્થલ માર્ગ કરતાં તે વધુ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો. પરસ્યન ગલ્ફ અને રાતો સમુદ્ર ઓળંગી, મિસર અને આરબ દેશના વ્યાપારીઓ ટોળે-ટોળાં મલબાર કિનારે વ્યાપારાર્થે આવતાં હતાં. સમુદ્ર પંથે લુંટફાટની બીક નહોતી. એશિયાની પ્રજા ધર્મપરાયણપણે જ વેપાર કરતી હતી, અને ભારતવર્ષમાં પણ નિતિથી જ પોતાનો વેપાર કરતી હતી. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષનો મલબાર કાંઠો જુદાજુદા દેશોના વ્યાપારીઓને આશ્રય રૂપે પ્રખ્યાત થયો હતો. ત્યાંના રાજા હિંદુ હોવા છતાં દરેક ધર્માવલંબી તરફ સમભાવથી અને સાદરથી વર્તતા. જનસમાજ અને પરદેશીઓ પણ નીતિવાન રાજાની છાયામાં નિરૂદ્વેગે કાળ ગમન કરતા હતા.* ડુંગરોની હાર કિલ્લા રૂપે બની

* *Dr. Hunter states that at the times the Malbar Chiefs were tolerant of the religions of the many nations who traded at their ports.--Rias-us-Salatan, Notes.*

અન્ય દેશના સમર કલહથી મલબાર કિનારાનું રક્ષણ કરતી હતી.

વાસ્કોડા ગામા શાન્ત સુશીલ યુરોપીય વેપારી પ્રમાણે ભારત-વર્ષ આવ્યો નહોતો.+ તેની ધર્મનીતિ એશિયાની ધર્મનીતિ કરતાં જુદી હતી. સમગ્ર ભારત વર્ષ તેનું રાજ્ય—તે તે દેશના રાજાનો પણ રાજા નીમાયો હતો. તે અજ્ઞાનાન્ધ નરનારીનો ગુરુ મુક્તિમંત્ર દાતા બન્યો હતો. એક સામટા આટલા અધિકારો મેળવી આ ફિરંગી વણિક ભારતવર્ષ જવા નીકળ્યો હતો.

મુસલમાનને બાહુબળે પરાજિત કરવા તે તો તે સમયે ખ્રિસ્તિ વીર પુરૂષનું પ્રધાન કાર્ય ગણાયું હતું. સુયોગ મળતાં તરવારના બળથી ધર્મ પ્રચાર કરવો તે જ માત્ર તેઓનું પ્રધાન લક્ષ્ય હતું. જે દેશમાં જે નીતિ હોય જે સંસ્કાર હોય, તેને જડમુળથી ઉખેડી નાખી, નવો ધર્મ અને નવી નીતિ સ્થાપવી, તે તેઓનું પુણ્યવ્રત તરીકે પ્રતિપાદિત થયું હતું.

જેઓ આ પ્રમાણે તરવારના બળથી ધર્મ પ્રચારમાં મશગુલ હતા, તેઓ ભુતકાળમાં મુસલમાનના સ્કંધે કલંક ચડાવી પોતાને સાધુ પુરૂષ તરીકે ઓળખાવવા નીકળ્યા હતા. પરંતુ નિરપેક્ષ સત્ય-નિષ્ઠ ઇતિહાસ લેખકો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો, લોહી તરસ્યા વરૂઓનો ઇતિહાસ ક્યાંય પણ લખી ગયા નથી. મુસલમાન અભ્યુદયનો ઇતિ-હાસ લખનારા સર્વ યુરોપના લેખકો છે. જેણે મુસલમાન વિપ્લવ ઘણો અતિશયોક્તિ ભર્યો અને પક્ષપાતની નજરે લખ્યો છે. જે

+ *The Riaz account would however shew that the provocation came from the side of Portuguese, who came with a crusading spirit-Ibid.*

ાંચતાં વાંચકને એકતરફી વિચારો અને દલીલોથી ધૃણાજ પેદા થાય . પરંતુ આ સફેદ સાધુઓનો કોઇ તટસ્થ લેખકે ઇતિહાસ બના-વો હોત, તો આજની સભ્ય સમાજને ઉક્ત કાર્યોની કાંઇક તુલ-નો સુયોગ પ્રાપ્ત થાત.

વાસ્કોડા ગામા સાથે કઇ શ્રેણીના માણસો આ વખતે ભારત-ર્ષ આવતા હતા, તેનું કાંઇક પ્રમાણ મળી આવે છે. તેમાંનાં ાણસો, રાજ્ય દંડથી ડામીચ થયેલા, જનસમાજમાં લાંછિત, કર્મ પરાયણ કહેવાઇ, સ્વદેશમાં સર્વત્ર ધિક્કારને પાત્ર થયા હતા, રિત્ર હીનતાથી પશુ જેવી જીંદગી ગુજારતા હતા. આવા નાશ ાત્રહીન નરરાક્ષસોની જ આ દલમાં ભરતી થઇ હતી.* જેને દુનિયા ાથે કાંઇ લેવાદેવાજ નહતું, ધર્મને નામે અધર્માચરણ કરતાં જેના દયમાં કાંઇ જ થતું નહતું, એક માત્ર જેને લાલ લોહી જ રક્ત ત્રે ભાવતું હતું, આવા ચરિત્રહીન રાક્ષસો સિવાય તે વખતે અનં-ત જલ રાશીમાં હોમાવા કોણ આવે ? આવા માણસોને સર્વ કામ હેલું જ હતું. આ પણ એક મજકુર સફળતાનું કારણ હતું.

---

* *At the time of embarkation at Lisbon selec-on was impossible; every one was enrolled who wish-d to go, Vagrants, Jail birds, debtors, criminals of ery description, wretches, incapable by immorali-y and loss of character of obtaining employment at ome,–whom Portugal was glad to banish to save the onor of their families—Portuguese Discoveries by*

આવા નરાધમોથી ફિરંગિ વણિક જે દિવસે વાણિજ્ય યાત્રા માટે બહાર નીકળ્યો, ત્યારે યુરોપે તેની સાથે વાણિજ્યાર્થે કાંઇ વસ્તુઓ મોકલી નહિ. ભલે તે વખતે ભારતવર્ષ જઇ વેચવા જેવું યુરોપ કાંઇ ઉત્પન્ન કરતું ન હોતું તોપણ જનસમાજનો ભાવ અને આસ્થા આ સંધ સંપાદન કરે તેવો સુલક્ષણો નહોતો. તે દિવસે યુરોપ ભારતવર્ષનો માલ ખરીદનાર જ હતો, અને સુયોગ મળે તો લુંટારા પણ બની જાય તેમ હતા. તે વખતે તો મારે તેની જ તલવાર હતી.

વાસ્કોડા ગામાએ જેઓની સાથે સમુદ્ર યાત્રા કરી, તેઓ ખલાસી સૈનિક, કર્મચારી, વેપારી સર્વ કોઇ સાથેજ હતા. તેનો ભાઇ પણ એક વહાણ લઇ તેની સાથેજ આવ્યો હતો. તેઓ જ્યારે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાને નાકે "કેપ ઓફ ગુડ હોપ" આવ્યા, તે દિવસે તેઓએ પોર્ટુગલ વાવટો ચડાવી, જયધ્વનિ કરી, રણવાદ્યોની જયઘોષણા કરી.

ત્યારપછી ભારતવર્ષનો વાણિજ્ય પંથ પકડતાં વાર લાગી નહિ. આફ્રિકાના પૂર્વ કાંઠે થોભી ઉત્તર તરફ થોડે દુર જતાં કાંઇક વસતી દેખાણી. તારીખ ૨૬ મી એપ્રીલે ગામા આફ્રિકાનો કિનારો છોડી ભારતવર્ષ તરફ રવાના થયો આફ્રિકાના કિનારેથી જે ભોંયો (પાઇલટ) સાથે લીધો હતો તેની સુચના મુજબ પૂર્વ તરફ વહાણને હંકાર્યું. તે વખતે વાણિજ્યના વહાણોને દોરવા, સમુદ્ર કાંઠે ધીવરો ભોંયાનો ધંધો કરતા અને તેઓને રસ્તો બતાવવા ઠરાવેલા વેતનથી વહાણને દોરી જતા.

વારકોડા ગામા જો ભોંયો સાથે ન રાખે તો મલબાર તરફ જઇ શકે નહિ. તેઓ ઘણા હોંશિયાર ભોંયા રીકે વાણિજ્ય વર્ગમાં જાણીતા હતા. તેઓના ધાર્યા પ્રમાણે ૨૩ દિવસ ચાલતાં, વાસ્કોડા ગામાએ પૂર્વ દીશામાં એક અપુર્વ મેઘ માળા જોઇ. ભોંયે કહ્યું કે મેઘમાલા રૂપે દેખાતો તે ભારત ભૂમીનો ઘાટગીરીનો, પશ્ચિમ ઘાટ, ડુંગર છે:

૧૪૯૧ ખ્રિષ્ટાબ્દે તા. ૨૦ મી મે ના યાદગર દિવસે ગામાનું વહાણ કલિકટ સન્મુખ આવી પહોંચ્યું. ફિરંગી વાણિકની યાત્રા આ પ્રમાણે સફળ થઇ. પૂર્વ સમાજથી આજે પશ્ચિમ સમાજનો પહેલો પરિચય પડયો. સમગ્ર યુરોપ માટે આજે અભ્યુદયના સુવર્ણદ્વાર ખુલ્યાં, અને પૂર્વ રાજ્યના ઇતિહાસનો આજે નવો પડદો ઉપડયો.

પ્રકરણ નવમું.

કલિકટ.

"Great is the country, rich in every style,
Of goods from China sent by sea to Nile"—Lusiad.

ભારતવર્ષના અલૌકિક ઐશ્વર્યની વાતો તે વખતે યુરોપને કવિ કલ્પનાયુક્ત કવિતોથી મુગ્ધ કરી રહી હતી જેમાં રંચ માત્ર પણ અતીશયોક્તિ હોવી સંભવે છે, પણ તે એવી તો રસનાયુક્ત કહેવામાં આવતી કે જનસમાજને ભારતવર્ષ સ્વર્ગથી પણ અધિક

ભાસતું હતું. તે વખતે ભારતવર્ષ માટે જનશ્રુતીઓ પણ અનેક રીતે પ્રચલીત હતી, જનસાધારણ કથારૂપે તે સાંભળતી અને સોચતી. તે વખતનો ભારતવર્ષની પ્રતિભાનો જનસમાજને કેવો ભાસ પડતો હશે તેની યોગ્ય પ્રતિતી આ કવિતા આપે છે.

તે જમાનામાં યુરોપની તુલનામાં ભારતવર્ષ ખરેખર સમૃદ્ધિ સમ્પન્ન રાજ્ય તો હતું જ. તે વખતે વિશ્વવિખ્યાત વાણિજ્ય શક્તિ પરિસ્ફુટ થઇ યુરોપને પરાક્રાન્ત થવા અવસર હજી પ્રાપ્ત થયો નહોતો. તે વખતે હુન્નર ઉદ્યોગ કૌશલે યુરોપને હજી પ્રભાવશાલી બનાવ્યું નહોતું. તેમ જલે સ્થલે બાહુ પ્રસારી યુરોપ એશિયાના અંતરાત્માને કંપાવવા શક્તિવાન નહોતો બન્યો. આ યુરોપનું હજી જીવન પ્રભાત હતું. જે વખતે યુરોપના નરનારી વિસ્મિત નેત્રે ભારતવર્ષ તરફ દૃષ્ટિ કરી બેઠાં હતાં, અને ભારતવર્ષ પ્રમાણે જ હુન્નર ઉદ્યોગમાં આગળ વધવા વ્યાકુળ થયું હતું.

સુદુર મહાચીન સામ્રાજ્યમાંથી બહુ મુલ્યે ચીજો લાવી તે વેચી, યુરોપનો કષ્ટસંચીત ધન ભંડાર ખાલી કરી લઇ, ભારતવર્ષ ઐશ્વર્યવાન બન્યું છે, તે યુરોપના જનસમાજને જાણવામાં હતું. ભારતવર્ષ વિસ્મય પમાડે તેવી અપુર્વ લીલાભૂમિ યુરોપને લાગતી, અને તે ખરૂં જ હતું.

યુરોપના મુસાફરો જાતે ફરી ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ જોઈ ગયા છે. ભારતવર્ષનું જુનું સાહિત્ય અને શિલ્પનું હજી પશ્ચિમના અધ્યાપકો અધ્યયન કરે છે અને વિસ્મય પામે છે* તે અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવ

---

* *If I were to look over the whole world to find out the country most richly endowed with all*

હજી કેટલું નવું નવું શિખવે છે તે વાત આજે સમાજથી અજાણી નથી.

ભારતવર્ષના સમુદ્ર કીનારાની જુની જનસમાજ જુના વખતથી જ સમુદ્ર માર્ગે આગળ જઇ નાના દિગ્દેશોથી વ્યાપાર કરતી, તે જુનાં સાહિત્યમાં હજીપણ પ્રમાણસહ જળવાઇ રહ્યું છે. સાહસિક નાવિકવર્ગની કુશળતાથી જ ઘણાખરા પરદેશે ભારત વાણિજ્યે પ્રબલ પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. બીજી કોઇ પણ સમાજ હિંદના વ્યાપાર વાણિજ્યમાં બરોબરી કરવા હિંમત કરી શક્યું નહોતું. ઇસ્લામ માત્ર વેપારના લાભ અર્થે જ ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા, તેના વાણિજ્યમાં પરસ્વાપહરણની પ્રવૃત્તિ કે ગંધ પણ નહોતી. જાતિ ધર્મનો દ્વેષ હજી ઉત્પન્ન થયો નહતો કે શાન્તિભંગ થઇ હોય. જેટલો બની શકે તેટલો વ્યાપાર કરવામાં સૌ કોઇ નિરૂદ્વેગે અર્થોપાર્જન કરતું હતું. કોઇ પણ વિદેશીએ ધર્મ સબંધિ કાંઇપણ ગડબડાટ મચાવ્યો જ

---

the wealth, power and beauty that nature can bestow–in some parts, a very paradise on earth–I should point out to India.

If I were asked under what sky the human mind has most fully developed some of its choicest gifts, has most deeply pondered on the greatest problems of life, and has found solutions of some of them which will deserve the attention of even those who have studied Plato and Kant, I should point out to India—Max Muller.

નહોતો. ધર્મ એ પોતાની ખાનગી બાબત અને જાતમાન્યતા તરીકે જ ગણાતો હતો.

યુરોપના આ પ્રથમ પ્રયાસમાં આ સદ્ભાવ વર્તમાન હતો. ભારત વાણિજ્યના અભિનવ જલપંથના પ્રયાસમાં પોર્ટુગાલથી નીકળતાં જ ગામાના હૃદયમાં આ આકાંક્ષા જાગતી હોવીજ જોઇએ. પરંતુ આ સદ્વિચારો આ સાધુ સંકલ્પ ભારત ભૂમિમાં પગ દેતાંજ ઉડી ગયા હતા. દુ:ખમાં સારા સંકલ્પો ઉદ્ભવે છે. મનુષ્ય હૃદય અનેક સદાચારોના દૃઢ સંકલ્પો કરી જગતપતિની પાસે પોતાની કલ્યાણ કામનાની પ્રાર્થના કરે છે. પણ પગભર થતાં તે પરમાત્માને ભૂલી જાઇ, પોતાની શક્તિ ઉપર જ મદાર રાખી, સર્વ સંકલ્પોને છાપરે ચડાવી મૂકે છે. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે ઉતરતાં જ તે દેશમાં ઇસ્લામ આધિપત્ય જોઇ, ગામાનો ધર્માનુરાગ જળહળી ઉઠયો. જે જાતિના પ્રબળ બાહુબળે સ્થલવાણિજ્યથી યુરોપને હાથ ધોવા પડયા હતા, તેનું જલમાર્ગે પણ આટલો પ્રબળ પ્રતાપ જોઇ, તે ચુર્ણ કરવાના ઉપાયની ચિન્તા કરતો કરતો જ ભારતવર્ષ તરફ જતો હતો. કલિકટ બંદરે જઇ થોડા સમયમાં જ તેણે પોતાનો ગુપ્ત સંકલ્પ ખુલ્લી રીતે વર્તનમાં મૂકયો હતો.

જુના વખતમાં ભારતવર્ષની દક્ષિણ ભૂમિમાં કેરલ નામનું એક સુસંપન્ન રાજ્ય હતું. જુના ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ રામરાજ્ય પર્યંતથી મળી આવે છે. તે રાજ્ય ચાર ભાગમાં વહેંચાઇ ગયું હતું. અને તેના ચોથા ભાગ જેટલું આ પ્રદેશનું નામ મલબાર હતું, જે ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું હતું. જેની પશ્ચિમે અરેબીયન સાગર, પૂર્વ પશ્ચિમે ઘાટની હારમાળા, અને વચ્ચે તે આ મલબારની સંકીર્ણ

ભૂમિ આવી રહી હતી. કોઇ કોઇ જમીન બહુ નીચી હતી, અને કોઈ જગ્યાએ સમતલ હતી. આ સાંકડો પ્રદેશ દુરથી જાણે ડુંગરની હાર સમુદ્ર કિનારે જ હોય અને મલબાર જાણે ડુંગરે આવી દરિયામાં ફેંકીજ દીધો હોય તેવો જ દેખાય છે.

આ સાંકડા કાંઠા પર સમુદ્ર કિનારે કેટલાં બંદર હતાં તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન મળી આવતું નથી. માત્ર કલીકોટ તે વખતે જગત આખામાં પ્રખ્યાત હતું.

જે સર્વ વહાણો પરસ્યા, અરબસ્તાન અને મિસર દેશે આવ-જાવ કરતાં હતાં તેઓ માર્ગમાં મલબાર થોભતાં, અને મલબાર કાંઠે પણ થોડો વ્યાપાર કરતાં જતાં. જે જે વહાણો દુર પૂર્વ દેશ અને દ્વિપો તરફથી વ્યાપારનો સીધો વહેવાર કરતાં તેઓ પણ મલબારને કાંઠે કાંઠે થઇને જ નીકળતાં. આ પ્રમાણે મલબાર માત્ર વાણિજ્ય વર્ગથી જાણીતો હતો.

વાણિજ્ય વિજયલક્ષ્મી મલબારમાં સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ રહીત આશ્રય, સર્વ જાતિ અને ભીન્ન ભીન્ન ધર્માવલંબીઓને સમ-ભાવે આપી રહી હતી. * જે યાહુદી, પરસ્યની અગર મીસર દેશના

* *Be it not hidden from the bright hearts of the bankers of the treasure of History and the appraisers of the Jewel of Chronicles, that the Jewish and Christian communities, before the advent of Islam, used to come to many ports of the Dakhin, like Malbar, for trading purpose by the sea-route, and after acquiring familiarity with the people of*

ભદ્ર સંતાનો મલબારમાં આવી વસ્યા હતા તેઓ ભારતવાસી પ્રમાણે દરેક હક્ક પામી રાજકાર્યમાં ભાગ લઇ શકતા. આ પ્રમાણે આ કારણે મલબારનો ઇતિહાસ વાણિજ્ય પરાયણ યુરોપના બંદરોથી જુદા પ્રકારનો જ છે.

એ વખતે યુરોપ લડાઇની વાતો જ કરતું હતું. યુરોપનો શિલ્પ વાણિજ્યનો ઇતિહાસ તે હિંસાના વ્યવસાયમાં સમાઇ જતો હતો. નરહત્યાની વાત, પરસ્વાપહરણની કથા, આ સર્વે કેમ જાણે એક સયતાનની વાત રક્તના અક્ષરે અક્ષરે લખાણી હોય તેવી ત્યાંની સ્થિતી અને વાતાવરણ હતું. જે દેશનાં ધર્માંધ નરનારીએ ધર્મને નામે અધર્મનો સંચય કર્યો છે, પુણ્યને નામે કેટલા અપવિત્ર આચારનાં અનુષ્ઠાનો કર્યાં છે, નિરંતર વિદ્વેષ વિષે લુબ્ધ રહી માનવ લલાટે કેવી દુર્ઉપમેય કલંકરેખા આંકી ગયા છે, તે ઇતિહાસ વાંચકથી અજાણ્યો નથી. જ્યારે ભારત વાણિજ્ય ઇતિહાસ તેનાથી સંપુર્ણ ઉલટો જ હતો. ભારતમાં સત્ય નિષ્ઠાથી જ વ્યાપાર પ્રતિષ્ઠિત હતો. શાન્તિ અને પ્રીતિ જ ભારત વાણિજ્યમાં જળહળતી હતી. નિખાલસ ભારત વાણિજ્ય શ્રી વૃદ્ધિ પામતો હતો. આ નમ્રતા અને આ ગુણે દુર્ભાગ્યક્રમે ભારત વાણિજ્ય શ્રી ભ્રષ્ટ થઇ ગયું. ફિરંગિ વણિક જ તેનું એક માત્ર મૂળ કારણ ભુત-પ્રત્યેક ઇતિહાસ આ ઘટનાનં મૂળ કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

---

that country, they settled down in some of the towns, created housed with gardens, and in this manner dwelt there several years.—Raiz-us-Salateen.

કેરલ રાજ્ય ભારત વર્ષના બીજાં રાજ્યોથી જુદું પડતાં, તે માત્ર વાણિજ્ય વ્યાપારમાં જ પરિતૃપ્તિ મેળવતું હતું. તેના પૂર્વેંદી ડુંગરની હાર ઓળંગી ભારતીય રાષ્ટ્ર વિપ્લવ સમુદ્ર કાંઠા સુધી આવતો નહોતો. દિલ્હીની ચડતી પડતી સાથે મલબારને કાંઇ સંપર્ક નહોતો. કલીકટમાં સદા વાણિજ્ય પ્રવૃત્તિ જ હતી. ત્યાં બીજી વાત કે બીજી ચિન્તાનો સમાજને વિચાર કરવા વખત જ નહોતો. આવક સાધારણ હતી છતાં કલિકોટ બંદર બૃહદ વિજય ગૌરવ લાભનું અધિકારી બન્યું હતું.

જેટલા સુધી એક કુકડાનો અવાજ સંભળાય તેટલી કલીકોટની સ્વાભાવિક પૌર–સીમા હતી.

કલીકોટના રાજાને સમુદ્ર ઉપરથી મુસલમાન રાજ્યો “ સામરી ” કહેતા. આ નામ સમુદ્રનું આધિપત્ય સૂચવે છે, અને ત્યાર પછી ફિરંગિ વ્યાપારી ઉચ્ચારની વિકૃતીમાં એટલે અપભ્રંશ “જામોરીન” નામે સંબોધતા. આ નામે ત્યાંના રાજા તે વખતે પ્રખ્યાત થયા હતા.

ફિરંગિ વણિકનું વહાણ જ્યારે કલિકોટ આવ્યું ત્યારે તે દેશમાં અનેક નાની નાની જાતિઓ, અને નાના પ્રકારના ધર્મીજનો વસતા હતા. તેઓ કોણ, ક્યારે આવ્યા, કયો ધર્મ કેમ પ્રચાર પામ્યો ક્યારે પામ્યો તેને ચાલુ વ્યવસાય સાથે કાંઇ સબંધ જ નહોતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ લાંબા સમયથી મલબાર કાંઠે પ્રગતી પામ્યો હતો. રોમન સામ્રાજ્યના રાજદુતો પણ આંહિની વસતી થઇ ગયા હતા. તેનાં પ્રમાણો પણ મળી આવે છે.

કલિકોટમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા કાંઈ વિશેષ નહોતી. બ્રાહ્મણો ઘણા ખરા મંત્રી કાર્યમાં નિયુક્ત હતા. ક્ષત્રિઓ પણ કાંઇ વધારે

નહોતા. તેમ ક્ષત્રિઓ વળી પોતાની સમર શિક્ષા ભૂલી જઇ વ્યાપારમાં જોડાઇ વાણીઆ બની ગયા હતા. સર્વે વ્યાપાર કરતા, સર્વે વ્યાપારીઓ જ હતા, ધંધે સર્વ એક હતા.

યાહુદીઓની વસતી કાંઇક ઠીક પ્રમાણમાં હતી અને જે હતા તેઓ યુરોપના ચાલુ વ્યવહારી સારા વ્યાપારીઓ હતા. આજે પણ સર્વ દેશમાં યાહુદી વ્યાપારીઓ સારો ભાગ લે છે. જુના વખતમાં તેઓ પૈસાદાર પ્રજા હતી. ખ્રિસ્તિઓને યાહુદીઓ સાથે મેળ નહોતો. સાહુકારી અને શરાફી તેમના બાપની જ હતી અને પૈસા માટે કે ઉધાર માટે ખ્રિસ્તિઓને તેના આંગણે તેમની પાસે જ ભીખ માગવા જવું પડતું. યુરોપની વાણિજ્ય ઉન્નતિ યાહુદીઓના જ પ્રભાવે થઇ હતી, કારણ કે મુડીદાર તેઓ જ હતા. તેમ એક વખતે પારસ્યોપ-સાગર કાંઠે ભારત વાણિજ્ય માગ તેમના હાથમાં હતો, તે વખતથી યાહુદીઓ મોટા પ્રમાણમાં ભારતવર્ષમાં વ્યાપારાર્થે આવી વસ્યા હતા.

પરસ્યનો પણ આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં ઠરી ઠામ થઇ રહેવા માંડયા અને આજ સુધી દક્ષિણમાં વિવિધ વાણિજ્ય કરી રહ્યા છે.

ઇરાન, આરબ, મિસર વગેરે પશ્ચિમ દેશોમાં જે જે નવા ધર્મોનો અભ્યુદય થયો તે બીજા દેશોમાં પ્રચાર થયા પહેલાં, ભારતવર્ષના કિનારે તેમનો પ્રચાર શરૂ થઈ ગયો હતો. એ રીતે ખ્રિસ્તિ અને ઇસ્લામ ધર્મ પણ અલ્પ સમયમાં જ પ્રચાર પામ્યા હતા.*

* તે વખત ખ્રિસ્તિ સમાજને ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચલિત હોવાનું જાણવામાં હતુંજ, તેનો એક ગ્રંથમાં ઉલેખ મળી આવે છે કે "*In the Malbar country also where pepper grows*

મલબારમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ થવાનું મૂળ કારણ શું અને તે કેમ બંધબેસતો થયો તે માટે વાદાનુવાદનો અભાવ નથી. એ બાબતમાં દક્ષિણમાં જે જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે, તેનો જ ઇતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વિકાર કરવો પડે છે. પ્રખ્યાત બિશપ હિરફ અને સર વિલિયમ હંટર તેની જુદી જુદી હકીકતો આપે છે અને તેઓ પણ દક્ષિણના સમાજની જનશ્રુતિને જ સ્વિકારે છે. જો આ ખરૂંજ હોય તો ભારતીય તત્વથી ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જુના સંપર્કનું મુળ રહસ્ય ક્રમાક્રમે બહાર આવશે.

ઇસુખ્રિસ્તે જર્દન નદી કિનારે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. દીક્ષા ગુરૂજન જરૂર ખ્રિસ્તિ તો નહોતો જ. તેના વેશના વર્ણન ઉપરથી તે "સ્વસ્તિકધારી" એટલે કાશાંગ વસ્ત્રધારી કોઇ સાધુ જ હોવો જોઇયે.

ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ દિવસે પૂર્વના સાધુપુરૂષો સુતિકાગ્રહમાં તેના દર્શને ગયા હતા. આ હકીકત ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તે સમયે એશિયાખંડમાં જ્યાંત્યાં બૌધ સન્યાસીનું પર્યટન અને ધર્મ પ્રચારની સતત પ્રવૃતિ જોતાં, ઇશુખ્રિસ્તનો દીક્ષાગુરૂ ભારતવર્ષી

---

there is a Bishop." નવમી સદીમાં એક પાદરી ભારતવર્ષ આવ્યાનું પ્રમાણ પણ મળી આવે છે. *In the ninth century, an interesting episode connects England with India; for in 883 Alfred the Great sent Sighalm Bishop of Sherborne on a mission to the Shrine of St. Thomas near Madras,—Portuguese Discoveries.*

બોધ પર્યટક હોવાનું સ્વિકારવા ઇચ્છા થાય છે. આ માટે જે પ્રમાણો મળી આવે છે તે ઐતિહાસિક હકીકતને બંધ બેસતાં નથી. તોપણ એમ ધારી શકાય છે કે, બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતીય બૌદ્ધ શ્રમણ સિવાય "સ્વસ્તિકધારી" સન્યાસી "બીજાકોઇ સાધુઓ આ દેશમાં હતાજ નહિ. ગમેતેમ હોય પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં પ્રથમ ઉતરી આવ્યો હતો જેનું પ્રમાણ ફિરંગિ વણિકના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

ખ્રિસ્તિ જનો જેને સમગ્ર માનવજાતિનો મુક્તિમંત્ર કહી ચારે-દિશામાં ધર્મ પ્રચારે બહાર પડ્યા હતા, ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રવર્તક ઇશુ-ખ્રિસ્તિ તેને સ્વજાતિમાં પ્રથમ પ્રચાર કરવા વ્યસ્ત થયા હતા. આ તેમની સ્વજાતિ પ્રીતિ ગણાય નહિ. તેમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે પહેલાં યાહુદીઓને અને ત્યાર પછી અન્ય નાગરિકજનોને નવા ધર્મ સુત્રો પઢાવવાં. યાહુદીઓ ધર્મામૃતથી વંચિત, બાહ્યાડંબરમાં ક્રિયાકાન્ડમાં ઉન્મત્ત હતા. અને તેઓનેજ પહેલાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં સુત્રો સમજાવી ધર્મપરાયણ બનાવી, ઇશ્વરને ઓળખતા બનાવી લેવા ઇશુખ્રિસ્તનું સર્વ પ્રથમ લક્ષ્ય હતું. અને તે કારણેજ અકાળે દેહવિસર્જન કરવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો અને કાઇસ્ટના શિષ્યોમાં આ પ્રવૃતિ પ્રબળ વેગમાં હતી. આ પ્રમાણે કાઇસ્ટનું જીવન જોતાં, તેમને જગત માત્રને ધર્મોપદેશ આપવો એ ધ્યેય હતું. પણ કોઇ પણ પ્રકારે ધર્મ પ્રવર્તાવવો પછી ભલે બાહુબ-ળનો ઉપયોગ કરવો પડે, તેવા ભાવ કે વિચાર માત્રને તેમનાં હૃદયમાં સ્થાન જ નહોતું. જગતને પુણ્યપંથે દોરી જવા, પાપ કર્મોથી દુર રાખવા, તેમનો પ્રયાસ એવો દ્વેષરહીત હતો કે બીજાને મારવા

કરતાં પોતે જ પોતાનો ભોગ આપ્યો હતો. આ શું બતાવે છે. આ રહસ્યનો ઉકેલ સહેલો છે પણ તેને વર્તનમાં લાવવું બહુ જ કઠણ છે. આ સૌમ્ય વિચારો થકીજ તેઓ જગતમાં ઇશ્વર તુલ્ય મનાયા છે. તેમના શિષ્યો મહાત્મા ક્રાઇસ્ટની આજ્ઞા અનુસારજ પ્રવૃતિમા મશગુલ હતા. ×

ક્રાઇસ્ટના શિષ્ય થોમસ નામના સન્યાસી ભારત પવાસી યાહુદીઓમાં ધર્મપ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશે ભારતવર્ષ આવ્યા હતા. સેo થોમસે અનેક સ્થળોએ ધર્મપ્રચાર કરી મદ્રાસ દેશના માલિયાપુર નામક સ્થાને પોતાનો દેહ છોડયો છે. * અને તેની સ્મૃતિ રક્ષણાર્થે અદ્યાપિ દર વર્ષે માલિયાપુરે મોટો મેળો ભરાય છે અને તે દક્ષિણ

× સેઇન્ટ થોમસે કેવી રીતે ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રચાર કર્યો, તે સબંધે પાદરીઓના લખેલા ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે—*Love for his nation inflamed his zeal and faithful to the command of Jesus Christ, who had enjoined his apostles to proclaim the faith to the Jews before turning to the Gentiles, he (St. Thomas) repaired to the country which his compatriots had chosen for their system-Portuguese Discoveries.*

* *These numerous conversions excited the jealousy and hatred of the brahmins, to whom urged the populace to stone the holy Apostle,-Portuguese Discoveries.*

દેશમાં " સેઇન્ટ થોમસનો મેળો " એ નામથી પ્રખ્યાત છે. ફિરંગિ વણિક મલબાર કાંઠે ઉતર્યો ત્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું માન અને પ્રતિભા પ્રબળ હતી. તેમણે રાજ્ય કાર્યમાં નિયોગ પ્રાપ્ત થતાં સેના વિભાગે પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. ÷

આ શ્રેણીના ભારતવર્ષીય ખ્રિસ્તિઓ ક્યારે ક્યારે મંત્રીપદને પણ પામ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૪૪૨ માં વિજયનગરનો હિન્દુ રાજાનો મંત્રી ખ્રિસ્તિ હતો. ખ્રિસ્તિઓ ભારતવર્ષમાં પોતાના ધર્મના આચાર વ્યવહારના પ્રતિપાલનમાં સ્વતંત્ર હતા. મુસલમાનો માટે પણ કોઇ જાતની ધર્મની બાબતમાં હરકત નહોતી. ધર્મ, આચાર અને વ્યવહારો જૂદા હોવા છતાં, રાજ્યતંત્રે અને વાણિજ્ય વ્યાપારે આ ભારત પ્રવાસીઓ સર્વે ભારતવાસી તરીકે જ ગણાતા હતા. સ્વદેશીઓ કે પરદેશીઓ, રાજ્યવર્ણ કે પ્રજાવર્ણ સ્વધર્મી કે પરધર્મી કોઇ પણ હક કે સ્વતંત્રતાથી વિમુખ કે જુદો ગણવામાં આવતો જ નહોતો. ભારતવર્ષમાં રાજા પ્રજા સમભાવિ અને વાત્સલ્યપુર્ણ હતાં. જગતના પ્રત્યેક મનુષ્યને દરેક જગ્યાએ મનુષ્ય તરીકે જ, પોતાના સ્વજન તરીકે જ ભારતવર્ષ ગણતું. જુદાઇ કે સ્વાર્થપરાયણતા ભારતવર્ષ શીખ્યું જ નહોતું, કે તેવા વિચારો ભારતવર્ષના શબ્દકોષમાં, વિચાર તરંગમાં નહોતા. આવા સમભાવ અને આદર્શ હૃદયે જ ભારતવર્ષ જગતના સર્વે જનોને સંગ્રહતું અને માન આપતું.

જે સર્વે મુસલમાન જુના વખતથી મલબારમાં વસતા હતા તેઓ અરબસ્તાનથી આવેલા હતા, અને તેઓનું સાધારણ નામ

÷ *The Portuguese of their first expedition into India, found there 200000 Christians—Ibid.*

આપવા પડયું છે. તેઓ ધર્માંધ નહોતા. જેઓ મિસર અને પરસ્યાથી આવેલ હતા તેઓ ખ્રિસ્તિ વિદ્વેષી હોવા છતાં, હિન્દુ વિદ્વેષી તો નહોતા જ. મલબારમાં હિન્દુ મુસલમાને સમભાવે વાણિજ્ય વ્યાપારે પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. મલબારના હિન્દુ રહેવાસીઓ સમાદર વર્તને લાભના લોભે તેમની સાથે ચિરપરિચિત આત્મીય જન પ્રમાણે વર્તતા. મહકના પગની રજ માથે ચડાવવી એ ધર્મ સૂત્રે ભારતવર્ષના વ્યાપારી પોતાના ગ્રહાકોને પુજે, આવું હૃદય મલબાર જનસમાજનું હતું. *

ફિરંગ વણિકને મલબાર કરતાં ભારતવર્ષમાં અન્ય કોઇ સ્થલ અધિક અનુકૂળ થાત જ નહિ. અન્ય પ્રદેશથી સંપૂર્ણ રૂપે જુદા થઇ, મલબાર કાંઠે જુદાં જુદાં અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો વર્તમાન હતાં. એક ક્ષુદ્ર બંદર માત્ર એક રાજ્યનું સમસ્ત રાજ્ય થતું. તેઓ વાણિજ્યની આવક ઉપર જ રહેતા હતા. કોઇ તેની રાજ્ય આજ્ઞા અસ્વિકાર કરશે, કે કોઇ અચાનક બાહુ બળે તેના ઉપર ચડી આવશે, અગર વૈરભાવ પ્રજ્વલિત થઇ મલબારની શાન્તિ ભંગ થાય આવી શંકા કોઇ દિવસ રાજમસ્તિકે પેદા થઇ જ નહોતી. જુના વખતથી કેટલા દેશોથી વિદેશી વ્યાપારીઓ આવી વ્યાપાર કરતા અને ફરી જતા, કોઇ વખતે પણ કોઇ સાથે રાજાને કલેશ ઉભો થવા પામ્યો જ નહતો. આ કારણે રાજ્ય રક્ષા માટે વધારે સૈન્ય રાખવામાં આવતું

---

* *They welcome foreign merchants, as the greater part of their revenues constisted of dues on Sea-trade.—Sir W. Hunter.*

નહિ. * આ પરિસ્થિતિમાં પાર્ટુગાલને માટે આવા અરક્ષિત ક્ષુદ્રરાજ્યના ક્ષુદ્રનરપતિને બાહુબળે પરાજિત કરવા સંભાવના હતી.

વાસ્કો-ડા-ગામા જ્યારે ભારતવર્ષ ઉતર્યો ત્યારે ભારતવાણિજ્યની આ પ્રમાણેની અસહાય સ્થિતિ જોઇ પોતાના વિચારોને અનુકુળતા જોઇ, રાજ્યજય વાણિજ્ય અધિકાર, અને ધર્મ પ્રચાર માટે એકત્ર સુસંપન્ન કરવા આ યોગ્ય ક્ષેત્ર જોઇ ફિરંગિ વણિકે તસ્કરની માફક ભારતવર્ષની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર પ્રથમ પદક્ષેપ કર્યો. *

જે દેશમાં સર્વ જાતિ અને ધર્મ સમભાવે આદર પામતાં હતાં તે દેશનો તેવો સદગુણ તેઓના દોષરૂપ નીવડયો. જે નહતું, ફિરંગિ વણિક આવતાં તે પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠયું. તે નિવારવા શક્તિ નહોવાથી રાજા અને રાજ્ય દગ્ધ થઇ ગયાં. આ દુષ્કર્મનો સ્મૃતિ સ્થંભ જો તે જગ્યાએ સમુદ્ર કિનારે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો તો આજે સભ્ય સમાજ સ્પષ્ટાક્ષરે જોઇ અને વાંચી શકત,-ફિરંગિ વણિકે ભારતવર્ષમાં આવી કેટલા અત્યાચાર અવિચારીપણે આચર્યા હતા.

---

* *They themselves never wished for conquest. They simply wished to be left alone and to be allowed to work out their view of Life-Max Muller.*

+ *The Love of conquest, the thirst for gold flattering hope of personal or political aggrandisment influenced the early Portuguese adventurers to such an extent that all restraint on their passions and conduct was abandoned—Portuguese Discoveries.*

ભારતવર્ષની તુલનામાં પાર્ટુગાલ એક ક્ષુદ્ર રાજ્ય ગણાય. પરંતુ કલિકોટ તો નાનું જ હતું. કલિકોટ જેવાં અરક્ષિત ક્ષુદ્ર બંદર માત્રને આ પોર્ટુગાલનો વિશ્વવિખ્યાત જન જીતી ગયો એટલે તેને ભારતવર્ષમાં રાજ્ય સ્થાપન કરવાનું સાહસ પેદા થયું. તેણે કલિકોટ બંદરે અચાનક વિપ્લવ જમાવી કલિકોટના રાજાને તથા પ્રજાને પાયમાલ કરી મૂક્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રથમ પરિચય.

When VascoDa Gama landed in 1498 the old order of things alike in Northern and in Southern India was passing away, the new order had not yet emerged—Sir W. Hunter.

એક સમયે સમગ્ર કેરલ રાજ્ય હિન્દુ નરપતિને આધિન હતું. તે જુનાં રાજ્યનો કેવી રીતે ધ્વંસ થયો, તેનો ક્રમપુર્વકનો ઇતિહાસ ક્યાંય મળી આવતો નથી. અત્યારે જે જન શ્રુતિ પ્રચલિત છે, તે કાંઇક વિચિત્ર પ્રકારની છે. લોકો કહે છે કે ખ્રિસ્તિ નવમી સદીના પ્રારંભમાં કેરલ રાજ્ય જે રાજાને આધીન હતું, તેણે મુસલમાન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. તેના સુહૃદયે વિષયાનુરાગ

શિથિલ થતાં તે મહિના ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંજ તેણે પોતાની બાકીની જીંદગી ગુજારી, આરબદેશમાંજ તેણે દેહ છોડયો* આ પ્રમાણે રાજા જતાં તેનું રાજ્ય બહુ વિભાગે વિભક્ત થઇ ગયું. તે રાજ્યનો અધિકાંશ ભાગ તો વિજયનગરના હિન્દુ સામ્રાજ્યે પોતામાં ભેળવી લીધો હતો. કોઇ કોઇ મુલક કાળે કરીને મુસલમાનોને આધિન થયો હતો. તેમાનું એક બાહ્મણી રાજ્ય નામે મુસલમાની નવું રાજ્ય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ×

પરંતુ આ સર્વ રાષ્ટ્ર વિપ્લવથી મલબારકાંઠો સ્વતંત્ર રહી, હિંદુ રાજાના અધિકારમાં જ રહ્યો હતો. આ સર્વે બંદરો જુદા જુદા અને રાજ્યોના અધિકારમાં હોવા છતાં એકબીજા સાથે કાંઇપણ કલેશ ઉપસ્થિત થતો નહોતો. સર્વે પોતપોતાના બંદરે બની શકે તેટલું વ્યાપારને ઉત્તેજન આપી તેની આવકથી જ સંતોષ માનતા. કલિકોટનું રાજ્ય બાહુબળે કાંઇ જ નહોતું, પરંતુ વાણિજ્ય ગૌરવે જગવિખ્યાત હતું. જેનું નામ સર્વ દેશવિદેશે પ્રખ્યાત હતું. વાસ્કોડા ગામાએ ભારતવર્ષ તરફ પ્રયાણ કરતી વખતે પાર્ટુગાલના રાજા

* આ જનશ્રુતિ "રિયાજ-ઉસ-સલાતિને" પણ લિખિત કરી છે જે, *Many of the King and rulars of those parts embraced the Islamic Religions.*

× *The first mussalman conquests in the Dakin were made in the reign of Jalal-u-din. Emperor of Delhi through the military genius of his nephew Alauddin Khilji-Tarikh-i-Tirozshahi P. 170.*

પાસેથી કલિકોટના "સામરી" ને નામે ખરીતો લઈને જ નીકળ્યો હતો.

ગામા જ્યારે કલિકોટ ઉતર્યો, ત્યારે ભારતવર્ષની આંતરસ્થિતિ અસ્તવ્યસ્ત અને અરાજકતાથી પડતી દશામાં હતી. આ વખતે મોગલ સામ્રાજ્યનું શાસન પ્રતિષ્ઠિત થયું નહોતું. તેમ હજી દિલ્હીની આણ દક્ષિણમાં પ્રવર્તી નહોતી. પઠાણ રાજ્ય ક્રમેક્રમે છિન્નભિન્ન થતું જતું હતું.* કલિકટના સામુરી સાથે પઠાણ–સામ્રાજ્યને કાંઇ સંપર્ક નહોતો તે સ્વતંત્ર ભાવે જ રાજ્ય કરતા હતા. ફિરંગિ વણિકના આગમન સમાચાર સાંભળી, કલિકોટના રાજાએ વારકોડા ગામાનો સમુચિત સમાદર કર્યો. ગામાએ જે દિવસ ભારતવર્ષના પુણ્યતટે પહેલો પગ દીધે ત્યારે, તેના આનંદનો પાર નહોતો. એક વખત જે માત્ર કવિકલ્પ નાઓ જ લાગી હતી, પોર્ટુગાલ જનસમાજને જે બનવું કે પ્રાપ્ત થવું સ્વપ્નવત જ લાગતું હતું તે આજે પ્રત્યક્ષ થયું હતું. ભારતવર્ષમાં કલિકટ રાજ્યમાં ઉતરતાં પોર્ટુગાલના રાજ્ય પ્રતિનિધિએ પોતાને સંપુર્ણ પ્રભાવ પાડયો હતો. વારકોડી ગામા યોગ્ય રીતે બહુ મુલ્ય રાજ્ય ચિન્હો અને પોષાકમાં રાજાને મળવા ગયો હતો. તેને જોવા કલીકોટના રાજ્યમાર્ગે અનેક માણસો મળ્યાં હતાં.

ગામાના દ્રઢોન્નત વીર કલેવરે જનસમાજ ઉપર પુર્ણ પતિભા પાડી. પ્રજાવર્ગે ફિરંગિ વણિકને યથાયોગ્ય સન્માન આપ્યું હતું.

---

* *At the time (1498 when Vasco de gama landed in India) the Afgan Sovereignity in Northern India was dwindling to a vanishing point—Sir W. W. Hunter.*

સામરીએ ગામાને જોતાં આદર આપી સમુચિત આનંદ વ્યક્ત કર્યો. વાણિજ્ય વિસ્તારનો આ પ્રમાણે અણધાર્યો નવો પ્રસંગ આવતાં કલિકટના રાજ્યનો ઉત્સાહ અનેકગણો વધ્યો. તે સરલ વ્યવહારથી પરમ્ પરિતૃપ્તિ પામી ફિરંગિ વણિક બજારમાં ગયો. વ્યાપારિઓ નવું ગરાક આવવાથી બહુ પ્રફુલ્લ થયા હતા. પરંતુ આરબ દેશના જે વિચિક્ષણ વેપારીઓ રાજસભામાં હાજર હતા, તેઓ ફિરંગિ વણિકને સર્વાન્તઃકરણે અભ્યર્થના કરી શક્યા નહિ. આ નવા માર્ગના શોધ સમાચારથી, તેઓના હૃદયમાં એક ઓચીંતિ આશંકા ઉદ્‌ભવી. તેઓને સંપુર્ણ ભય લાગ્યો કે, કલહપ્રિય ખ્રિસ્ત ભુમધ્ય સમુદ્ર છોડી આરબ સાગરમાં ધાંધલ મચાવવાજ આટલી મહેનત કરી દુર દેશે આવ્યો છે. વાણિજ્યનું તો બાનું માત્ર જ છે. ફિરંગિ વણિકના વ્યાપારી વહાણે તેમને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું, જ્યાં તેઓએ તે વહાણોને યુદ્ધોપયોગી અસ્ત્ર શસ્ત્રથી સજ્જ થયેલાં જોયાં. આ પ્રમાણે ઉત્તરોઉત્તર તેમની શંકા મજબુત થઇ. મુસલમાન ઇતિહાસમાં આનું ચેષ્ટ વર્ણન મળી આવે છે.*

તે વખતે જે જે દેશ સાથે જલપંથે કે સ્થલપંથે વાણિજ્ય વ્યહેવાર ચાલુ હતો, તેઓ સર્વે પરસ્પર જગત માટે અને વ્યાપાર વધારવા, વ્યાપાર વાણિજ્યનું રક્ષણ કરતા હતા.

---

* ભારતવર્ષના સમુદ્ર કીનારે આરબોને વાણિજ્યમાં પોતાના હરીફ ગણી યાહુદી, અને ખ્રિસ્તિઓ બળી મરતા હતા. ગુલામહુસેન લખી ગયેલ છે કે—*In consequence, the Jews and the Christians burnt in the fire of envy and malice.*

કોઇ દેશમાં લડાઇ ચાલતી હોય તો પણ બેઉ રાજ્યો વાણિજ્યની પ્રથમ રક્ષા કરતા હતા. લુંટારા સિવાય વ્યાપારિ વહાણોને બીજો કાંઇપણ ભય નહોતો અને આ કારણે મધ્ય એશિયાના વિવિધ વિપ્લવોમાં પણ, ભારત વાણિજ્ય વ્યાપાર વગર અડચણે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ચાલુ જ હતો. વણિકવર્ગને આ પ્રમાણે અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઇને એક દેશથી બીજે દેશે આવવાનું કારણ નહોતું. આ પ્રમાણે આવા શાન્તિપ્રિય સ્થાનમાં ફિરંગિ વણિકને સજ્જ થયેલો જોઇ, આરબ વ્યાપારીઓમાં ખળભળાટ પેદા થયો. ક્રમેક્રમે આ સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા.

વેપારી સિવાય કલિકોટ કોઇપણ આવતું નહિ. તેથી કલિકોટના રાજાને ફિરંગિ વેપારી એક વ્યાપારાર્થી જ લાગ્યો હતો. પરંતુ મુસલમાનોને તેનો ભરોસો આવ્યોજ નહિ. તેઓ ફિરંગિ વ્યાપારીઓની પ્રકૃતિથી અજાણ્યા નહોતા. તેઓ ભુમધ્ય સમુદ્રમાં ધર્મકલહ સાથે વાણિજ્ય કલહ પણ સાથે જ લઇ બેઠા હતા. મુસલમાનો સાથે વિગ્રહ ચાલુજ હતો. તે સર્વે બાબતથી ભારતવર્ષના મુસલમાનો જ્ઞાત હતા. કલિકોટના રાજાએ તેમની તે શંકા નિર્મૂળ જાણી. મુસલમાનો રાજામાં ચિત્ત વિકાર ન ઉપજાવી શક્યા. એટલે ફિરંગિ વણિકનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ પ્રકાશવા એક યુક્તિ રચી. એક ટીખળ કર્યું.

મુસલમાનની ઉશ્કેરણીથી કલિકોટના વેપારીઓએ મોટી કિંમત લઇ બીલકુલ નકામી વસ્તુઓ ફિરંગિ વણિકના ગળામાં પહેરાવી. બીન અનુભવી ફિરંગિ વણિકે હસતેવદને તે સર્વ ખરીદી. મુસલમાનોએ રાજાને સમજાવ્યું કે ફિરંગિ વણિકને કાંઇ વ્યાપારની ગમ નથી, તે આંહિ વ્યાપારાર્થે આવ્યો નથી પણ લુંટફાટ કરવા જ

આવ્યો છે. વ્યાપારી છે તેને ગમ્યું તે લીધું, ગમે તે મુલ્ય ખર્ચ્યું, તેમાં કલિકોટના વ્યાપારીઓને તો લાભ જ થયો છે. તે લાભે કલિકોટના રાજાએ મુસલમાનના ખળભળાટને દાદ આપ્યો નહિ. પરંતુ મુસલમાનો મુંગા બેસી શક્યા નહિ અને કલહની આગ સળગાવી, આ કલહમાં ઉભયપક્ષનું લોહી રેડાયું.

રાજા જો વચમાં ન પડયો હોત તો પ્રથમ સન્દર્શનેજ અનર્થ ઉત્પન્ન થાત.* મુસલમાનોને ચોકખું એમજ લાગ્યું કે ફિરંગિ વેપારીઓને જો નસાઠી નહી મૂકીયે તો, ભારતવાણિજ્ય ઉપરનું મુસલમાન આધિપત્ય લોપાઇ જશે. અને બીજી બાજુ ફિરંગિ વણિકને પણ એમજ લાગ્યું કે મુસલમાનને પરાભુત કર્યા વગર ભારતવાણિજ્યે ફિરંગિ વ્યાપારીઓનું જોર નહિ જામે. અહીં હિંસા કોઇ જાણતું જ નહોતું ત્યાં આજે હિંસા અને દ્વેષે પોતાનાં મુળ નાખવા માંડયાં, જ્યાં વાણિજ્યમાં બાહુબળને સબંધ નહોતો ત્યાં બાહુબળે જ પ્રાધાન્ય મેળવવા વખત આવ્યો, જે માટે રાજા-પ્રજા તૈયાર નહોતી, માત્ર ફિરંગિ વણિકજ તેને માટે તૈયાર થઇને જ આવ્યો હતો.

થોડા દિવસમાં ફિરંગિ વણિકનાં વહાણોએ જોઇતો માલ ખરીદી લીધો હતો. રવાના થતી વખતે સ્વદેશ પાછાં ફરવા સમયે કલિકોટ રાજ્ય પાસેથી યોગ્ય ભેઠ સોગાત મલી ગઇ હતી. મોઢાના

*સર વિલ્યમ હન્ટર આનો ઉલ્લેખ કરી ગયો નથી. ગોલામહુશેન લખી ગયો છે કે તેમના મતે ફિરંગિઓજ કજીયાનો આદર કર્યો હતો, અને તે વાસ્કોડા ગામા પાછો ફર્યા પછી પાછળથી બન્યું હતું પરંતુ આ જગ્યાએ ગુલામહુશેનના લખાણ ઉપર આધાર રાખવો ઉચીત લાગતો નથી.

શિષ્ટાચારમાં બેઉ પક્ષે યોગ્ય કર્યું, પોર્તુગાલને નામે કલિકોટના રાજાએ સુવર્ણ પત્રે જે પ્રીતિ સંભાષણ લિપિબદ્ધ કરી આપ્યું તે વાસ્કોડાગામાએ સર્વ સમક્ષ મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું અને ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયો. પરંતુ એક ઝાંખી આશંકા શિવાય ભારતવર્ષને તે વખતે કાંઇ લાગ્યું નહિ. ક્યાં પોર્તુગીઝ ક્યાં તેની રાજધાની જનસમાજ તે કાંઇ જાણી શકી નહિ. સમુદ્ર ઉપર યોગ્ય વખતમાં પોર્તુગીઝ વહાણો અંતર્ધ્યાન થઇ ગયાં.

બેખબર ભારતવાસિજનો નાના પ્રકારની કલ્પના કરતા જ બેસી રહ્યા. પરંતુ અલ્પ સમયમાં અપુર્ણ પરીચય છતાં, ફિરંગિ વણિક ભારતવર્ષ સબંધે વિવિધ હકીકતો મેળવી શક્યો હતો. આ દેશમાં જે સર્વે સેઇન્ટ થોમસના ખ્રિસ્તિ શિષ્યો હતા, તેઓએ આ હિંદુ રાજાની ઉદાર શાસન નીતિના છાંયામાં વિધર્મી છતાં સમભાવે ઉન્નતિ મેળવી હતી,

પણ તે વાતને ભુલી જઇ ભારત પ્રવાસી ખ્રિસ્તિ જનો પ્રથમ આગમને જ ફિરંગિ વણિકનો જુદોજ પક્ષ બનાવ્યો હતો. જ્યાં વ્યાપારિઓને વ્યાપારિથી અને રાજ્યથી એક દીલ હતું ત્યાં જુદાઇનાં બીજ રોપાયાં.*

**The Christians of St. Thomas were the first to be ensnared by these spacious appearances. These people, ignorant and credulous, persuaded themselves that Christians who had travelled 1200 leaques, braving the perils of a painfull navigation, to extend the Empire of their religion, could*

ગામાએ બીજી દષ્ટિથી ભારતવાણિજ્ય માટે નવો માર્ગ ખોલ્યો હતો.× ભારતવર્ષે સેઇન્ટ થોમસના સંપ્રદાયની ખ્રિસ્તિ વસ્તિ ન હોત તો આ ફિરંગિ વણિકને રાજ્ય અને વ્યાપારનાં ગ્રહછિદ્રો કોઇપણ રીતે જાણવામાં આવત જ નહિ. મલબારના વિવિધ બંદરોનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો, સ્વતંત્ર અને વાણિજ્ય ઉપર જ હતાં. આ નાના રાજ્યોમાં પરસ્પર ક્લેશ કરાવી બીજાને પરાભૂત કરવાની સંભાવના હતી. પહેલી નજરે વાસ્કોડાગામા ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારાની શક્તિ અને ગ્રહ છિદ્રો જાણી ગયો હતો.

પ્રયત્ન અને હિંમતથી સમસ્ત વિશ્વ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. પૃથ્વિનો ઇતિહાસ માત્ર પ્રયત્ન અને હિંમતનો જ ઉલ્લેખ છે. ફિરંગિ વણિકે પણ પોતાના ઇતિહાસના દરેક પાનામાં તે પુનઃ પુનઃ લખાવ્યું છે. પ્રયત્ન અને હિંમત એજ માત્ર હેનરીમાં હતા, તે પ્રયત્ન અને નિર્ભયતાથી પોતાની અતૃપ્ત આકાંક્ષા ફળીભૂત થવા અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેની તે આકાંક્ષાઓ, તે શુભેચ્છાઓ પોર્ટુગાલે પોષી, અને તેને પરિણામે સમય જતાં પણ તેનો સ્વદેશી નાવિક ભારતવર્ષ પહોંચ્યો હતો. આ નવો જળમાર્ગ સુસંપન્ન થતાં, પશ્ચિમ સમુદ્રે એકાધિપત્ય વિસ્તારી ભારત વાણિજ્યનો અનન્ય લાભ

---

not but be just and benevolent men—Portuguese Discoveries.

× *They presented to Vasco-Da-Gama a sceptre or baton of vermilion wood the ends of which were tiped with silver, and surmounted by three little bells—Ibid.*

મેળવવા પોર્ટુગાલ એક પગે થયું. વાસ્કોડાગામા મલબારનાં બીજાં બંદરે ન જતાં જેમ બને તેમ તુરત સ્વદેશ પાછો ફરવા સંમત થયો નહિ.

વાસ્કોડાગામનાં વહાણો કલિકટથી પશ્ચિમ તરફ આફ્રિકા માર્ગે ન હંકારતાં દક્ષિણ તરફ ગયાં અને મલબારનાં જુદાં જુદાં નાનાં બંદરોની પાસે થઇ કોચીન બંદરે ગયાં હતાં. ત્યાંપણ ફિરંગિ વેપારીને યોગ્ય આદર અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયો હતો. ફિરંગિ વેપારીના વહાણોને અનેક તોફાનો લાગ્યાં, પરિશ્રાન્ત નાવિકજનો એક પછી એક મૃત્યુ મુખે પડતા જોઇ, ગામાનું વીર હૃદય કંપી ઉઠયું હતું. તેનો ભાઇ પણ કાળનો કોળીયો થઇ ગયો. ચાર માસ આફ્રિકાને કિનારે પહોંચતાં લાગ્યા. આ વખતે વહાણોમાં અનાજ-પાણી ખૂટી ગયું હતું, એટલે તેમને કિનારાનો આશ્રય લેવો પડયો. સમસ્ત કિનારો મુસલમાનના જ અધિકારમાં હતો અને તેથી કિનારે જવાનું સાહસ તે કરી શકતો નહોતો. આખરે નીરૂપાયે અનેક આશંકાઓથી ગામાએ "મેલિન્દા" નામના બંદરે લંગર કર્યું. ત્યાંથી પુષ્કળ અન્નજળ લઈ કેપ ઑફ ગુડ હોપ પહોંચવા દક્ષિણ તરફ વળ્યો. આ પ્રમાણે સુખેઃદુખે લાંબી મુસાફરી કરી, ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૯ ની ૨૪ મી આગષ્ટે ફિરંગિ વણિકનાં વહાણો પોર્ટુગલ જઇ પહોંચ્યાં. જેઓએ આ વહાણો રવાના થતી વખતે બે હાથે પોર્ટુગાલ રાજને અકથ્ય ભાષામાં ફિટકાર આપ્યા હતા તેઓએ આજે સવિસ્મયે આંખો ખોલી જોયું તો,—ગામાની વિજય તરણી સગર્વે ટેગસ નદીના જલપ્રવાહ ઉપર ઝુલતી ઝુલતી બંદર તરફ આગળ વધે છે. દેશના લોકો દોડતાં આવવા લાગ્યાં, અને વ્યાપારનો મોરો ગડબડાટ પોર્ટુગાલને બંદરે

રણકાર કરવા માંડયો; ભારતવાણિજ્ય વ્યાપાર પોર્ટુગાલના હાથમાં આવેલો જોઇ રાજાપ્રજા સર્વે હર્ષઘેલીજ થઇ ગઇ હતી. ભારત યાત્રાનો જે કાંઇ ખર્ચ અને પડતર થઇ હતી તેની સાઠગણી પેદાશ થઇ. આટલો લાભ કોઇ સ્વપ્નામાં પણ કબૂલ કરે નહિ તેટલો હતો. સમસ્ત યુરોપનું મુખમંડળ સહસા પ્રફુલિત થઇ ઉઠયું. ભારતભૂમિ તે ખરેખર રત્ન પ્રસવિની જ છે તે માટે કોઇને સંદેહ રહ્યો નહતો. વાસ્કોડાગામા રાજ્ય તરફથી અનેક નવાજેશો અને ખિતાબો એટલે સન્માન સુચક ઉપાધિઓ પામ્યો. રાજા અને પ્રજા એકત્ર મળી ફરી ભારતવર્ષની યાત્રા માટે મોટા પાયા ઉપર તૈયારી કરવા માંડી.

કોચીનનો રાજા શક્તિ સામર્થ્યે કલિકોટ રાજની બરોબર નહોતો, પરંતુ વાણિજ્ય માટે પોતે તેની બરોબર જ માનતો. તેણે આ અજાણ્યા ફિરંગિ વણિકને ઉત્તેજન આપવા, તેના રાજ્ય સાથે સન્ધિ કરી, પોર્ટુગાલ વાણિજ્યની ઉન્નતિ સાધવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો. આ બંદરેથી વિધવિધ ચીજો ફિરંગિ વણિકના વહાણમાં ચડી, જેનાથી ફિરંગિ વણિકનો ઉત્સાહ ઘણો વધ્યો. વ્યાપાર વધારવાના લોભે મલબારના વાણિજ્ય બંદરના રાજ્યનો આ પ્રમાણે સંપુર્ણ ટેકો, અને આગ્રહ જો વાસ્કોડાગામા ન પામ્યો હોત તો, આ પહેલી સફરમાં ધાર્યો લાભ મેળવી શકત નહિ. આફ્રિકા ઓળંગી ભારતવર્ષ જતાં રસ્તામાં મુસ્કેલીઓનો પાર નહોતો. ભરસમુદ્રના તોફાનોમાં આ ક્ષુદ્ર વહાણો બુડી જતાં વાર જ ના લાગે તેમ અજાણ્યા પૂર્વ સાગરમાં ઉદ્ધત સ્વભાવી મુસલમાનના અત્યાચારે ફિરંગિનો સર્વનાશ થવાની શંકા પણ કાંઇ ઓછી નહોતી. મોટા મહાસાગરમાં સંભાળીને ચાલવા પણ જરૂર હતી, નહિતર અજાણ્યે માર્ગે અકાળે

આખડી પડાય તેવું પણ હતું. આટલી મુશ્કેલીઓ ભોગવીને . પણ જો ફિરંગિ વણિક કાંઇ માલ ન લઇ જાય તો ભારતવર્ષ ફરીથી આવવા પોતાને માટે તો સંભવ ન રહે પણ અશિક્ષિત કુસંસ્કારાંધ જનસમાજ વ્યર્થ વાણિજ્યયાત્રા માટે જુદી જુદી પ્રકારની કલ્પનાઓ કરતા હતા. ધનકુબેરો ફિરંગી વણિકની આ સફરની નુકશાનીની ગણત્રી કરવા માંડયા હતા. પરંતુ બીજે દિવસે આ પહેલી યાત્રા સફળ થતાં પોર્ટુગાલને વાણિજ્ય વિસ્તારની મોહેન્દ્રક્ષણ ઉભી થઇ.

પ્રથમ પરિચયે ફિરંગિ વેપારી લાભના લોભે અંધ થઇ, જાહેર રીતે બાહુબળ અજમાવવા સાહસ કરી શક્યો નહિ. મુસલમાનનો દ્વેષ જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ બાહુબળ બતાવવાની જરૂર વધારે જણાઇ. પરંતુ ફિરંગિ વણિક માટે બાહુબળે સહસા વિજય મેળવવા સંભવ નહોતો. કારણકે ભારતવર્ષથી આફ્રિકાના કીનારા સુધી સમગ્ર પંથે મુસલમાનોનુંજ પ્રબળ આધિપત્ય હતું અને તે આધિપત્યને ચૂર્ણ કરવા અશક્ત ન હોવાથી જે મળ્યું તે લઇ ફિરંગિ વેપારી સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો.

પોપના શાસનપત્રમાં ભારત વાણિજ્યના નવ માર્ગને શોધનાર પોર્ટુગાલને જ તે માર્ગનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. હવે જુદા જુદા દેશોના વ્યાપારીઓ ભારતવર્ષનો માલ લેવા પોર્ટુગાલ આવવા માંડયા, અને પોર્ટુગાલને યુરોપનું વ્યાપારનું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. ક્યાં ભારતવર્ષ અને તે કેવો છે તે હવે કોઇથી અજાણ્યું રહ્યું નહિ. સમસ્ત યુરોપમાં ઘેર ઘેર ભરતભૂમિની જ વાત થતી હતી. સ્પર્શ મણિના સ્પર્શ લાભથી લોખંડનો ગાંઠો સુવર્ણનો ટુકડો બની જાય છે. ભારતવર્ષનો સ્પર્શ કરીને પોર્ટુગાલનું એક નાનું સરખું રાજ્ય યુરોપમાં

ચિરછત્ર બન્યું હતું. વાણિજ્ય લોભી નાવિકોને નવી રત્નની ખાણ સાંપડી હતી. ધર્માન્ધ ખ્રિસ્તિ મુસલમાન દગને નવા ક્ષેત્રે સામા દેખી, ધર્મ પ્રચાર માટે અને યુદ્ધ માટે તરવારો સજાવવા માંડયા.*

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ધર્મ યુદ્ધ યાત્રા.

The Eyes of the Malabar Princes were at length opened. Upto this time they had seen in their visitors only men urged by the desire of wealth, and anxious to gratify it in trading with India. Experience tore away the veïl, and exposed the secret machinary of Portuquese Policy-Portuguese conquest in India.

યુરોપમાં આજે પાર્ટુગલના અભ્યુદયનાં ગાન ગવાતાં હતાં. ભારતવર્ષ જે કલ્પ વૃક્ષ ગણાતું હતું, જે સ્વર્ગ ગણાતું હતું, તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર આજે પોર્ટુગલને થયો છે. પોર્ટુગલ પોતે યુરોપનું કલ્પવક્ષ બની જશે અને યુરોપને પણ સમૃદ્ધ બનાવશે. હજી આ

---

* *Here indeed was the East of Man's dreams a land of gold and silver, of spices and silks, pearls and diamonds.—To Arms Portugal! This was a prize worth fighting for!*

વખત સુધી દરેક વેપાર વણજ ભાંગી પડ્યા હતા, પોર્ટુગલે આસ-પાસના મુસલમાનો સુધી પોતાનો બાહુ બતાવ્યો હતો પણ વાણિજ્ય-ના મૂળ જુના માર્ગો સુધી તે પહોંચી જય મેળવે તે કાંઇ સહેલી વાત ન હોતી. અત્યાર સુધીના વિજયે માત્ર સ્વદેશને સ્વતંત્ર બનાવી દુર સુધીનો પ્રદેશ અને જલ માર્ગ નિર્ભય બનાવ્યો હતો. પોતે ફરી વળેલ અને જીતેલ દેશમાં લુંટફાટ કરી આવવા શિવાય હજી તેમને કંઇ ધંધોજ ન હતો. સમય સમયનું કામ કરે છે. એક વખત યુરોપની સ્થિતિ મુસલમાનના ક્રીતદાસની સ્થિતિ એ હતી. આજે સ્વતંત્ર થાય છે અને ભવિષ્યમાં સમસ્ત જગતમાં યુરોપ અગ્રગણ્ય મંડળ થશે તે તો આજે ભાવિના અચિંતિત પડદા પછવાડે હતું.

કેપ ઓફ્ ગુડહોપની પહેલી પાર જઇ, યુરોપથી ભારતવર્ષનો નવો માર્ગ જલમાર્ગે નિર્માણ થતાં, પોપે પોર્ટુગલને શુભ આશાઓ અને આશીર્વાદો મોકલ્યા. અત્યારે દેશદેશનું રાજ્ય જુદુંજ હતું પણ સમસ્ત યુરોપ સમસ્ત ખ્રિસ્તિ ધર્માનુયાયીઓ અને દેશો, એક સુત્રે પોપના અધિકારમાં હતા. યોગ્યરીતે સંબોધતાં પોપ તેજ ખરો યુરોપનો સમ્રાટ હતો.

ખિતાબોની નવાજેશ અને પદવીના સમપર્ણનો વ્યવહાર, જુના જમાનાથી યુરોપમાં પ્રચલીત હતો. પણ તે વખતમાં યોગ્ય અને લાયકને જ નવાજેશ થતી. યુરોપ માટે નવો જલ-માર્ગ પાર્ટુગલના અધિશ્વરના પ્રયાસ થકી જ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથી પોર્ટુગાલના રાજાને +" ઇથિઓપિયા, અરેબિયા, પરસ્યા અને

+ *Lord of the Conquest, Navigation and com-*

ભારતવર્ષના "વિજય વિધાતા" ની ગૌરવ ભરી ઉપાધિ આપવામાં આવી. પોપ તરફથી આ ખિતાબ મળતાં પોર્ટુગલના રાજાનો ભારત વિજયનો નવો અદ્વિતીય અધિકાર સર્વમાન્ય થયો. પોર્ટુગાલનો રાજા આ પ્રમાણે અધિકાર મેળવી, ભારત વિજય માટે મોટે પાયે તૈયારી કરવા માંડયો. ૧૫૦૦ ખ્રિષ્ટાબ્દે વહાણો સજ્જ કરવામાં આવ્યાં. તેમાં દારૂગોળા અને તોપો ચડાવવામાં આવી. જે સુવિખ્યાત નાવિકો હતા, જે જે સુશિક્ષિત યુદ્ધ કુશળ સૈનિકો હતા, તેઓ જ ભારતવર્ષ માટે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર કરવા માટે સતર ધર્મ પ્રચારકો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. પિડ્રુ આલવારેઝ કેબરલ આ કાફલાનો અધિપતિ બની ભારત યાત્રા માટે રવાના થયો. ૮ મી માર્ચે ૧૨૦૦ માણસો લઇ ૧૩ વહાણો જ્યારે વિજય યાત્રા માટે તૈયાર થયાં, ત્યારે પોર્ટુગાલના અધિશ્વરે સ્વહસ્તે નૌસેનાપતિના હાથમાં એક અર્થસુચક વિજય પતાકા સમર્પણ કરી કહ્યું, "ધર્મપ્રચારક ગણ જે ધર્મ આજ્ઞા પ્રચાર કરે તેને જે ગ્રહણ ન કરે, તે વિધર્મિ જનને જમીન દોસ્ત કરવો." ×

---

merce of Ethiopia, Arabia, Persia and India—Daurer Portuguese in India. Vol. 1-94.

× *On the 8th of March, the King having heard Mass, in the convent of Belun, placed a consecrated banner in the hand of Cabral, who accompanied by eight Franciscan Missionaries was instructed to destroy all infidels, refusing to listen to the Christianity which the Friars preached—Portuguese Discoveries; P. 23-24.*

આ વખતે સમસ્ત દેશનાં માણુસો, અન્ય દેશજનો, સંભાવિત શહેરીઓ, વ્યાપારીઓ, અને અમાત્ય વર્ગ નદી કીનારે એકઠા મળ્યા હતા. બંદર ઉપર આ ભારતવિજય માટે જતા કાફલાને અભિવંદન આપવા મોટો મેળો ભરાયો હતો. પહેલી વખતે જન સમાજનો ભાવ જે પ્રકારનો હતો, તે કરતાં આ વખતે જુદા પ્રકારનો જ હતો. આજે આશા ભર્યા, ઉત્સાહ ભર્યા, અભિવંદનોથી એ જગ્યા ફુલો વર્ષેલી સુગંધમય–અને આનંદ ભરી થઇ ગઇ હતી. યથારીતી સર્વ વિધિ થઇ રહેતાં તોપોના બહાર કરતો તે કાફલો, ટેમસ નદીના બંદરેથી રવાના થયો. તેમના મોટા શઢો ખોલવામાં આવ્યા અને શુભ મુહુર્તે જતાં વિજયી વહાણોની હાર જ્યાં સુધી દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં દેખાઇ ત્યાં સુધી, સેંકડો માણુસો આનંદ પૂર્વક રૂમાલ હલાવતા ઉજ્જવલ ભવિષ્યની વાતો કરતા ઉભા રહ્યા.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચારના જેઓએ આ પ્રમાણે અમોઘ ઉપાય અવલંબી તેઓ ઇતિહાસ ચિરકલંકિત કરી ગયા છે, તેઓએ કેવી નિષ્ઠુર પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેના દાખલાઓનો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અભાવ જ નથી.

સર વિલ્યમ હન્ટરે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લખવામાં પાર્ટુગાલના રાજાની આ નિષ્ઠુર રાજ આજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ પોર્ટુગાલના લેખકો સગર્વ આ ઉલ્લેખ કરી ગયા છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચારકો પણ આ ઉલ્લેખ કરવાનું ભૂલ્યા નથી.

આફ્રિકાના પશ્ચિમ કીનારા નજીક થઇ દક્ષિણ તરફ વળતાં વહાણ લેનાં તોફાનથી સર્વ વહાણો માર્ગ મુકી બીજે માર્ગે જ ખેંચાવા માંડ્યાં. આ આકસ્મિક ઘટના જ પાર્ટુગાલ માટે એક

નવીન સૌભાગ્યનું કારણ બર્ના હર્ત. એપ્રિલ માસની આખરે નૌ સેનાપતિએ જોયું તો—સામે એક નિબિડવન, તપાસતાં તે ભારતવર્ષનું તાલવન નહોતું, પણ એક અજાણ્યા નુતન રાજ્યની સમુદ્ર સીમા હતી. પોર્ટુગાલને આ પ્રમાણે એક નવો દેશ મળી આવ્યો જે આ સમયે બ્રાઝીલ દેશ નામથી જગજાહેર છે.

નશીબ ત્રુટે છે ત્યારે તેની નવાજેશો મનુષ્ય બે હાથથી ઉપાડી કેમ શકે. ખરાબ પવનમાં તણાતાં વહાણો જલ સમાધિ જ પ્રાપ્ત કરે પણ તે વાયુ પ્રવાહે અવળી ગતીએ આ પ્રમાણે અકસ્માત પોર્ટુગાલનું સૌભાગ્ય વધાર્યું. *

વિજય યાત્રાના પ્રથમ પ્રયત્ને, ધર્મ પ્રચારના પ્રથમ ઉપક્રમે, નવા રાજ્યમાં નવા પ્રદેશમાં પોર્ટુગાલનો આધિકાર પ્રતિષ્ઠિત કરી આ શુભ સમાચાર પોર્ટુગાલ મોકલ્યા. શુભ શુકને પરવરેલા આ નૌ સેનાપતિએ પોતાના દેશને માટે આ નવીન પ્રદેશ અધિકાર કરી પોર્ટુગાલને બળવાન બનાવ્યું, સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

બ્રાઝીલ યોગ્ય સમય રહી બંદોબસ્ત કરી, આ નૌસેનાપતિ ફરી "કેપ ઑફ ગુડહોપ" ને માર્ગે પડયો. વાસ્કોડા ગામા જે પંથે ગયો હતો તે માર્ગ નાવીકોને જાણીતો જ હતો. તોફાન રૂપી સહાયક વાયુ અનન્ય લાભ આપી શમી ગયો. સ્પષ્ટ થયેલા આકાશે અને નિર્મળ સમુદ્રે, થોડા દિવસમાં જ માર્ગ શોધી કાઢયો. ભારતવર્ષ

* *Thus the immense Empire of Brazil, the brightest Jewel in the Portuguese Crown, was won in a single day, Providence requiring merely to invoke the minds.—Portuguese Discoveries. P. 24.*

તરફ અનુકુળ પવને વહાણો વેગમાં આવી ગયાં. માર્ગે ચૂકી માત્ર ચાર વહાણ જળસમાધીને પ્રાપ્ત થયાં પણ આ નુકશાની તેમને કાંઇ જ જણાઇ નહિ. બાકીનાં વહાણો ધાર્યા કરતાં જલદી સપ્ટેંબર માસમાં કલીકોટ પહોંચી ગયાં.

આ વખતે ફિરંગિ વણિક વીરવિક્રમ થઇ આગળ આવ્યો હતો. આ વખતે કલીકોટ નજીક આવતાં જ એક હારે સર્વ તોપોની ભીમ ગર્જનાથી નાગરિક જનોનાં હૃદયો ધ્રુજાવી મૂકયાં. ફિરંગિ વણિકનું આગમન સર્વ કોઇએ જાણ્યું. આ જે પ્રખર લુંટારૂ જ છે તેને તમે હજી પણ ઓળખ્યા નથી-આવી રીતે મુસલમાનોએ રાજાને ઘણુંએ સમજાવ્યું પણ વ્યર્થ. રાજાની પરવાનગીથી કલિકટ બંદરે ફિરંગિ વણિકને એક કોઠી સ્થાપવા દેવામાં આવી.

મુસલમાનોની સુચનાથી વ્યાપારીઓ સાવધાન થયા હતા. તેઓ પોતાના જુના ગ્રહાકોને માલ આપવા માંડયા. કેબ્રલ આથી બહુ ગુસ્સે થયો અને એક મુસલમાનના વહાણને લુંટયું. મુસલમાનોએ રાજા આગળ ફરીયાદ કરી, તેમણે કહ્યું કે આ ફિરંગિ વ્યાપારી વ્યાપારી નથી પણ લુંટારો અને જાતી ડેપી છે, પણ રાજાએ કાંઇ પણ દાદ ન આપતાં મુસલમાનોને કહ્યું જે "તમારાથી થાય તે તમે પણ કરો." મુસલમાનોને આ પ્રમાણે છુટી રજા મળતાં નાગરીક જનોને સાથે લઇ, ફિરંગિની કોઠી લુંટી લઇ ત્યાંના માણસોને વિના કારણે નિર્દય રીતે મારી નાખ્યાં. *

---

* આ ઘટનાનું વર્ણન આપતાં ગુલામહુશેન લખી ગયા છે કે, *But the Christians commenced molesting the Mussalmans in merchantile business, so that the Samri,*

હવે શાન્તિને સ્થાન જ નહોતું જ્યાં દ્વેષ ખુલ્લો થયો હતો, ખુલ્લી રીતે સામસામા થયા, ત્યાં બેઉ પક્ષ માટે મરવું કે મારવું તે એક જ અશાન્તિનો છેડો હતો. આ વખતે ફિરંગિને મુસલમાનો સાથે જ દ્વેષ હતો. ફિરંગિ અને મુસલમાનો વચ્ચે જ અગ્નિ પેદા થયો હતો, રાજા સદ્‌ભાવે મિત્ર હતો પ્રજાજન કે ભારતવાસી સાથે ફિરંગ વાણિકને શું દ્વેષ હતો, તેનો કાંઇ પણ વિચાર કરવાનો વખત ફિરંગિ વણિકને મળ્યો જ નહિ; ધર્માંધ કલહપ્રિય સમુહને પોતાનાં હથિયારો જ અજમાવવાં હતાં, લોહી જ રેડવું હતું એટલે વહાણોમાંથી તોપો જ શરૂ કરી દીધી, અને નગર ઉપર આક્રમણ કર્યું બીજી બાજુ મુસલમાનનાં વહાણો લુંટાવા માંડયા, સમુદ્રમાં અને જમીન ઉપર ચમકતી તલવારે લોહી જ રેડાવા માંડયું.

નગરજનો યુદ્ધ માટે તૈયાર જ નહોતા. જ્યારે ફિરંગિ વણિક ઇરાદાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા જ સજ્જ થઇ, સૈન્ય લઇને જ આવ્યો હતો, તેને સર્વ તૈયાર જ હતું. તે માત્ર યોગ્ય સમયની જ રાહ જોતો હતો અને બાહુ બળનો યોગ્ય પરિચય આપવા હાથ બતાવવા, વખત પ્રાપ્ત થતાં યુદ્ધની શરૂઆત કરી દીધી. વહાણોમાંથી તોપો શરૂ થઇ ગઇ, દારૂગોળો તૈયાર જ હતો; સૈનિકો કેળવાયેલા તેમ જ ચુનંદા હતા, તેમને તો રક્તપીપાસા હતી. આજે માસના

---

becoming enraged, ordered the former's slaughter and massacre. Seventy leading Christians were slain. આ મુસલમાન લોકોની જુબાની હોય તેમ લાગે છે. આ જો ખરૂં હોય તો પોર્ટુગાલ જરૂર આ પ્રમાણે જ લખવામાં બાકી રાખત નહિ. ગમે તેમ હોય આપણે આંહિ બેઉના મતનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

માસ થયાં ભુખ્યા હતા; તેમની આંખે લોહી જોયું નહોતું. કોઇ પણ જીવને મરતાં કે આર્તનાદ કરતાં જોયો જ નહોતો. તેમને હુકમ મળતાં જ યંત્રવત્ ચાલી નીકળ્યું.

સામું થનાર કોણ હતું ! રાજ્યમાં લડાઇ માટે સૈન્ય ન હતું; તેમ પરદેશી વહાણો કોઇ હથીયાર રાખતાં જ નહિ. સેંકડો મનુષ્યના બીન હથીયાર ટોળામાં પણ પાંચ સજ્જ થયેલા માણસો સર્વને નમાવે છે. ફિરંગિ વણિક સામો એક કાંકરો પણ આવ્યો નહિ. આ તો પક્ષીનો મેળો હતો, મુસલમાનનાં જે વહાણો હતાં તે લુંટાવામાં આવ્યાં. આ જીતવા માટે લડાઇ હતી કે લુંટવા માટે ! પણ આ નીતિ કાંઇ નવી નહોતી. બીજાં કેટલાંક વહાણોને ફિરંગિઓએ સળગાવી દીધાં. અસહાય નગરજનો કાંઠેથી આ સર્વ નાશ જોઇ રહ્યા. પરંતુ કીનારા તરફ પ્રચંડ ગોળા વર્ષણ તો ચાલુ જ હતું. તેમાં કેટલાંક માણસો મરી ગયાં, કેટલાંક ઘાયલ થયાં અને કેટલાંક નાસી ગયાં. હવે ફિરંગિ વણિક વખત ન લગાડતાં ત્યાંથી પાલાયન કરી ગયો, અને કલીકોટ છોડી કોચીન બંદરે જઇ પહોંચ્યો. કલિકોટના રાજાને આટલો વખત કાંઇ પણ વિચાર જ ન આવ્યો, પણ હવે બંદરની રક્ષા કરવી જ જોઇએ અને તે પ્રમાણે તૈયારી કરવા માંડયો. જલદસ્યુનું જો દમન કરવામાં નહિ આવે, તો વાણિજ્ય લક્ષ્મી હવે રીસાઇ જશે, આ પ્રમાણે કલિકોટના રાજાએ રણતરણી સજ્જ કરવા માંડી.

નાસી ગયેલા નાગરીકો અને વ્યાપારીઓ ધીમે ધીમે પાછા આવવા માંડયા, સૈનિકો જે કાંઇ ભણ્યા ગાંઠયા હતા તેઓને પણ એકત્ર કરવામાં આવ્યા.

ફિરંગિ વણિકના પ્રબળ પ્રતાપનો પરિચય થતાં કોચીનના રાજાએ તેની સાથે સુલેહ કરી. કોચીન બંદરે ફિરંગિ વણિકની કોઠી સ્થાપવામાં આવી અને ત્યાં યોગ્ય માણસો રહેવા માંડયાં. * કોચીનના રાજાને કલિકોટ જીતી આપી તે ગાદી તને અપાવીશ તેમ કેબરલ બડાઇ મારવા લાગ્યો. આ વખતે જ સમાચાર મળ્યા કે કલિકોટની રણતરણી કોચીન ઉપર ચડી આવે છે. આ સાંભળી ફિરંગિ વણિક મુંઝાયો અને કોઠીના માણસોને ત્યાં જ પડતા મૂકી, કોચીનના કેટલાક બ્રાહ્મણોને વહાણમાં ઉપાડી લઇ, સ્વદેશ તરફ પાલાયન કરી ગયો. આંહિ કલિકોટ બંદરે મુસલમાનો હાથ જોડીને બેસી રહ્યા નહોતા, તેમણે પોતાનો બનતો હાથ બતાવ્યો હતો. આગ સળગાવનાર પારકું બાળતો હોય તોપણ પોતાને તે આગની દાઝ તો લાગે

*ખ્રિસ્તિ લેખકો એક વાતનો ઉલ્લેખ કરતાં ભૂલી ગયા છે. કોચીનમાં કોઠી ઉભી કરતી વખતે તેઓએ શિરજોરીથી એક મસજીદને તોડી પાડી ત્યાં તેઓએ દેવળ બાંધ્યું હતું. ગુલામહુશેન તેનો ઉલ્લેખ કરતાં લખી ગયો છે કે—"*Dismantling a Mosque, which stood on the seashore, they built on its site a church.*" ગુલામહુસેનનો મુસલમાન અનુવાદક તેમાં એક ટીકા સંયુક્ત કરી ગયો છે કે—*The Fanatical Vandalism of the Portuguese Christians in demolishing a Moslem Mosque is in sad contrast to the toleration and scrupulous regards for the sanctity, the Christian church was shown by the early Moslem Arabs under Omer after the conquest of Palestine!*

જ. આ ધમસાણમાંથી ફિરંગિ વણિકનાં છ વહાણ બચ્યાં જે પાર્ટુગાલ પહોંચ્યાં. ×

ફિરંગિ વણિકને શાન્તિથી વ્યાપાર કરવામાં કોઇ પણ જાતની અગવડ નહોતી. રાજા તરફથી કાંઇક વીશેષ સગવડ મળવાની સંભાવના પણ હતી. રાજ્યો સાથે પોર્ટુગાલને મૈત્રી બંધાઇ હતી અને તેને અનુસરી સંતોષ અને શાન્તિપૂર્વક વાણિજ્ય વહેવાર ચાલુ રાખત તો તેનું પરિણામ સારૂં જ આવત. ફિરંગિ વણિકો તે માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં આ જે ગંભીર આચરણ કર્યું તેથી પોર્ટુગાલની જનસમાજ આગળ તે આપત્તિ સ્વરૂપ જ મનાયો. જેઓ ધર્મપ્રચાર માટે ઉન્મત્ત થયા હતા, તેઓને લાગ્યું કે ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ-પ્રચાર કરવો તે આકાશ કુસુમવત જ છે. પરંતુ પોર્ટુગાલનો રાજા આમ ભય પામે તેવો નહોતો. તે બાહુબલને જ પ્રકૃત બળ તરીકે જ પ્રતિપાદન કરતો હતો. અને તેથી જ ફરી વાર બાહુબળે કલિકોટના ધ્વંસ માટે તૈયાર થયો હતો. જલે અને સ્થલે યુદ્ધ કર્યા વગર, હથીયાર અજમાવ્યા સિવાય ભારત વાણિજ્ય પોર્ટુગાલના અધિકારમાં આવશે નહિ તેમ માનવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે બાહુબળના પ્રયોગ માટે તેના બાહુઓ ફરકવા માંડયા, તેના હાથ ચળવળતા હતા. યોગ્ય મનુષ્યો તો તૈયાર જ હતાં. એટલે પોર્ટુગાલના અધિશ્વરે તેનો

× *The Admiral "Judging discretion the better part of Valour" and avoiding the conflict, sailed for Lisbon, and left the Raja of Cochin to his fate —Portuguese Discoveries P. 25–26.*

તાત્કાલીક અમલ કર્યો. પાર્ટુગાલનો રાજા અમાનુષિક બળને જ પુજનાર હતો. ×

આ તરફ કલિકોટના રાજાની રણતરણીઓ કોચીન નજીક જતાં જ તેઓએ જાણ્યું કે, ફિરંગિ વણિક તો નાસી ગયો છે. એટલે કલિકોટના નૌ સેનાપતિએ કોચીન રાજ્ય પાસે દુત મોકલી, ફિરંગિ કોઠીનાં માણસોને પોતાના હવાલામાં લેવાની રજા માંગી. કોચીનનો રાજા કબુલ થયો નહિ, અને તે બેઉ રાજને પણ આ રીતે ખટપટ ઉભી થઇ. +

કોચીન અને કલીકોટના રાજાઓને અંદરો અંદર આ પ્રમાણે યુદ્ધનું કારણ ઉપસ્થિત થયું. મલબારના કિનારા ઉપર લડાઇ શરૂ થઇ એટલે વાણિજ્ય લક્ષ્મી ભસ્મીભૂત થવા વખત આવ્યો. જલે સ્થલે હિંસા દ્વેષ લુંટફાટ અને પરસ્વાપહરણ જ ચાલવા માંડ્યું. આ વખતે પોર્ટુગાલથી જે વહાણો આવ્યાં હતાં તેની રક્ષા કરવાના પ્રયત્નમાં કોચીનનો રાજા ગુંથાયો. બીજી બાજુ કલિકોટના રાજાએ કોચીન રાજ્યનો ધ્વંસ કરવા કૃતસંકલ્પ કર્યો. પોર્ટુગાલનાં વહાણો

---

* *Animated by a crusading spirit, the aim of the Portuguese Government was to distroy the Arab Commerce, and to establish an armed monopoly—Raiz-us-Salateen.*

+ આ કજીયામાં કલિકટનો રાજકુંવર માર્યો ગયો હતો તે માટે "રિયાઝ" લખી ગયેલ છે કે *Consequently, the Samri, advancing with his forces, slew the son of the King of Kochine and ravaging that province, returned.*

કોઈ પણ રીતે પોર્ટુગાલ પાછાં પહોંચ્યાં. પોર્ટુગાલના રાજાએ કલિ-કોટનો ધ્વંસ કરી બીજાં બંદરોથી વ્યાપાર કરવા નક્કી કર્યું.

ઈ. સ. ૧૫૦૨ માં ફરીથી વાસ્કોડા ગામા સસૈન્ય ભારતવર્ષ ગયો. આ વખતે ભારતવર્ષનો નવો માર્ગ જોવાની કામના કે ઉત્સાહ ન હતો. આ વખતે તો વેરનો બદલો લેવાની પ્રબળ ઉત્તેજનાથી પોર્ટુગીઝ સેનાપતિ ધર્મબુદ્ધિ ભૂલી ગયો હતો, તેને ઇશ્વરનો પણ ડર નહોતો. નિર્ભય વાસ્કોડા ગામા ભારતવર્ષ નજીક આવતાં, પહેલાં કલિકોટ ઉપર ઓચીંતું આક્રમણ જ કર્યું. નગર પ્રાસાદો ઉપર ગોળાનો દાવાનળ છોડી મૂક્યો. બંદરની મુસલમાન વેપારીઓની વાણિજ્ય તર-ણીઓ ભસ્મીભુત કરી નાખી અને ત્યાંથી મલબારનાં જુદાં જુદાં બંદરોએ જઈ દરેક જગ્યાએ કોઠીઓ સ્થાપી. એક કોઠીમાં ગુપ્ત રીતે ગોળા, દારૂ, અને તોપો ભુગર્ભમાં ગુપ્ત રીતે રાખી દીધી. કિનારાના રક્ષણ માટે હથીઆરબંધ વહાણો રાખી, કલિકોટનાં લડાયક વહાણો ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. વાસ્કોડા ગામા જલ દૈત્યની માફક સર્વત્ર દોડવા લાગ્યો; કલિકોટનાં લડાયક વહાણો પરાભવ પામ્યાં, અને કલિ-કોટના રાજાની નૌસેના ગામા પાસે બંદીવાન કરી હાજર કરવામાં આવી. ગામાએ ૫૦૦ બંદીજનોનાં નાક કાન અને બેઉ કાંડાં કાપી, કલિકોટના રાજાને ભેટ મોકલ્યાં. આમ સંસ્કાર પામ્યા છતાં તે બંદીજનોનો છુટકારો તો થયો જ નહિ. કોરડાઓના મારથી તેઓને ઝાડો પેસાબ થયાં. એક રાજદુત કામસર આવતાં તેના બે કાન કાપી તેની જગ્યાએ કુતરાના કાન ચોંટાડી તે બ્રાહ્મણ દુતને ફિરંગિ વણિકે કલિકોટના રાજા પાસે પાછો મોકલ્યો.

સંભાવિત મુસલમાન વેપારીઓનું સર્વ ધાંધલ અને અત્યા-

ચાર માટે વાંધો ઉઠાવતાં, ગામાના પ્રધાન કપ્તાને તેઓને મારી મારી લાંબા કરી મુક્યા; અને છેવટે તેઓના મોઢામાં ડુક્કરનું માંસ નાખી દીધું. ઇતિહાસમાં આવી રૂવાડાં ઉભાં કરે તેવી હકીકતો લખાઇ નથી. તે વખતે આ જોતાં અન્ય બીજા કઇ કોટીના અત્યાચારો થયા હશે તેની સહજ કલ્પના થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે અમાનુષિક બળે અને બાહુબળે દિગ્વિજય કરી વાસ્કોડા ગામા ભારતવર્ષથી રવાના થયો. ફિરંગિ વણિકનું નામ પડતાં મલબારની સમસ્ત પ્રજા કંપી ઉઠતી હતી. અબાલવૃદ્ધ, વ્યાપારી કે સૈનિક, રાજા અને પ્રજાને એવો તો સખત સપાટાનો સ્વાદ ચખાડયો હતો કે, નિર્ભય પ્રજાના હૃદયમાં સખત આઘાત થયો હતો. કલિકોટના રાજાને લાગ્યું કે કોચીન રાજ્યની સહાયતાથીજ ગામા આટલી સ્પર્ધા પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. કોચીન બંદર પણ હથીયારબંધ થયું અને કલિકોટ અને કોચીન હાર્દ વૈરી બન્યાં.

વાસ્કોડા ગામાના સ્વદેશી લેખકવર્ગ આ સર્વે પાશવ અત્યાચારનું સમર્થન કરીને ઇતિહાસ લખી ગયા છે. બીજી બાજુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો તેનો પક્ષ સમર્થન ન કરતાં, તેઓ આને કાલધર્મ તરીકેજ ઓળખે છે.*

---

* *It is unnecessary to multiply these frightful recitals, but it was requisite to give some idea of the arrogance and cruelty of the Portuguise conquerors. Of course, every attempt is made by their fellow countrymen to justify and paliate such atrocities as we have described. But though the bad faith*

કલિકોટના રાજાનો અપરાધ જ નહોતો. તેણે પ્રથમથી જ સન્માન અને સદ્ભાવયુક્ત જ વર્તન કર્યું હતું. અત્યારસુધી વ્યાપારિઓ આવતા તેમાં જે સુલેહસંપ રહેતો, તે જોતાં આવો કાંઇ ખળભળાટ થાય કે કોઇ ખાસ તેવા ઇરાદાથી જ આવે તેવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહતો. મુસલમાનનો પણ કાંઇ ખાસ અપરાધ નહોતો. કલિકોટના રાજાએ ફિરંગિ વણિકથી મિત્રતા સ્થાપન કરી પોતાની પ્રજાનો અને પોતાનો લાભ વધારવાની આશાએ યોગ્ય વર્તન કર્યું હતું. મુસલમાન વ્યાપારિઓ પ્રથમ ફિરંગિ વણિક ઉપર ચડી ગયા નહોતા. તેઓનાં વહાણ લુંટાયાં એટલે તેમણે રીતી મુજબ રાજદરબારે ફર્યાદ કરી હતી. રાજાએ તેમને કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ દાદ ફર્યાદ સાંભળી નહિ, એટલે તેઓ કોઠી ઉપર ચડી ગયા હતા. વિચાર કરતાં કલિકોટ રાજ્ય ઉપર વાસ્કોડા ગામાને ચડાઇ કરવી કોઇપણ રીતે યોગ્ય નહોતી, અને તેનો કાંઇપણ બચાવ નથી તે તો દેખીતું જ હતું. મુસલમાનોથી તેમને જે દ્વેષ હતો, તે તેમના દેશમાં હતો. આંહિની રાજ્યનીતિ પ્રમાણે કોઇપણ દેશને પરસ્પર ક્લેશ હોય તો તે માટે, મલબાર કાંઠે વ્યાપાર સબંધમાં કાંઇપણ કલહ ઉભો થવા દેવામાં આવતો જ નહિ. તેમ કોઇ તેવો કલહ ઉત્પન્ન કરતું જ નહિ. તો પછી વ્યાપારાર્થે આવેલા એક વણિકને માટે આ નીતિ કોઇપણ રીતે યોગ્ય જ નહોતી. સેંકડો વર્ષ થયાં

---

of the Hindu monarchs and the perfedious insinuations of the Moors may explain the conduct of the Admiral, the spirit of his age can alone excuse it—Portuguese Discoveres. P. 32.

ભારત વાણિજ્ય એક ધરિ ચાલતું હતું; પરંતુ સમસ્ત દુનિયાના કોઇ પણ વિપ્લવની આંહિ ખબર પડતી નહોતી કે અસર જ થતી નહોતી. આ કારણે સૌ પોતાના વાણિજ્ય માટે નિર્ભય રહેતા હતા. પરંતુ એ યુગમાં આવું જ બનતું આવતું હતું. તે વખતે યુરોપની વિચાર બુદ્ધિ હજી ખિલી નહોતી. તે વખતે બાહુબલથી જ સર્વે તર્કનો ફેંસલો કરવામાં આવતો હતો. તે વખતે પશુબળનું જ યુરોપમાં પ્રાધાન્ય હતું.

બીજી વખત ભારતવર્ષ ઉતરતાં જ ગામાએ કલિકોટના રાજાને કહેવડાવી મોકલ્યું કે તમારા રાજ્યમાંથી મુસલમાન, પ્રજા હો કે વ્યાપારી હો ગમે તે હો તે સર્વેને સદાને માટે કાઢી મૂકો અને જો તેમ નહિ કરો તો, તમારૂં રાજ્ય જમીનદોસ્ત કરવામાં આવશે. હિન્દુ નરપતિ મુસલમાન પ્રજાવર્ગ અને વાણિજ્યની રક્ષા એજ પોતાનો ધર્મ સમજી પોતે પોતાનો ધ્વંસ પ્રાપ્ત કર્યો, આ રીતે આ અનર્થ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ સર્વે ઇતિહાસિક ઘટનાનો ધીરજથી વિચાર કરતાં સૌ કોઇ કબુલ કરશે કે જે ચારિત્ર્ય ગુણ તેને માટે જ કલિકોટનો સર્વ નાશ થયો છે. ધર્મ માટે જ કલિકોટના રાજાએ પોતાનું રાજ્ય દાવાનળમાં હોમ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આત્મરક્ષા.

The Zamorin made every effort to rouse the apathetic sovereigns to take part in the common causes—Portuguese Conquest in India.

કલિકોટના રાજાએ આત્મરક્ષા માટે પુરતો બંદોબસ્ત કર્યો. પરંતુ તેનો બંદોબસ્ત નકામો ગયો. વાસ્કોડા ગામાએ ભારતવર્ષમાં આગ લગાવવા જ દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે પ્રમાણે વધારેમાં વધારે તૈયારીઓ અને સાધનો તેની પાસે મોજુદ હતાં. વિના કારણનો કલહ કરવા તે તૈયાર થયો હતો, પરંતુ ભારતવર્ષના લોકોને એ પ્રમાણે નિષ્ઠુરતા આવડતી જ નહોતી. વાસ્કોડા ગામાનું નામ અદ્યાપિ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તે વખતના કાગળપત્ર જોતાં, ગામા વીર છતાં લુટારો, ધર્મોન્મત્ત છતાં ક્રુર નર્ રાક્ષસ જ હતો.

ફિરંગિ વણિકની સાથે મલબાર પ્રવાસી જે વ્યાપારીઓને ઝગડો થયો હતો, તેઓ કોઇ રાજા કે રાજપુરૂષ નહોતા. આ અંગત કલેશ જ હતો, તેમ વાણિજ્ય કલહ જ હતો. ગામાએ તે જાતિદ્વેષયુક્ત કે ધર્મ કલહ તરીકે ગણાવ્યો નહિ. તેણે તેને મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિનો, એશિયા અને યુરોપનો–કાળા અને ગોરાનો, જાતિગત કલેશ તરીકે ગણ્યો હતો. જ્યારે તે ભારત આવ્યો ત્યારે જ તેનું પ્રમાણ મળી આવ્યું હતું.

મિસરના સુલતાનના પ્રજાજનો મક્કા તિર્થ દર્શન કરી, એક વહાણમાં પોતાનાં દેશમાં જતાં હતાં. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે આવતાં, ગામાનાં વહાણોથી તે યાત્રુનાં વહાણોનો ભેટો થયો. યાત્રાળુઓનું કોઇયે કાંઈ સાંભળ્યું જ નહિ. પોતા પાસે જે કાંઇ હતું તે આપી દઇ હાજીઓએ જીવતદાન માગ્યું. પણ તેઓ સર્વે તો મુસલમાન હતા એટલે ગામાએ તેઓનાં કાતર ક્રંદનને કાન ન આપતાં તેના વહાણોને લક્ષી ગોળા વર્ષવવા માંડયા. આ વહાણો બીલકુલ હથીયારબંધ નહોતાં, તેમ રાજ્યને લગતાં પણ ન જ કહેવાય, અગર વ્યાપાર અર્થે જનારાં પણ નહોતાં, પરંતુ નિરાધાર વયોવૃદ્ધ અને ધર્માનુરાગી પ્રજાવર્ગથી જ ભરેલાં હતાં. તેઓ માટે પોતાના જીવતદાન માટે સર્વસ્વ ગામાને આપી દેવું કાંઇ ઓછું નહોતું.

તો પછી આ આક્રમણ કયા પ્રકારનું કહેવાય, જેમાં કોઇ પોતાની આંગળી ઉંચી ન કરી શકે તેવાં નિર્બળ મનુષ્યો ઉપર ગોળાનો મારો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો ?* વહાણોમાં જે સ્ત્રીઓ હતી તેઓએ પોતાનાં બાળકો ઉંચાં કરી બતાવ્યાં. અશ્રુભરે નયને કરગરવા લાગી, બચ્ચાં માટે દયા માગી, પરંતુ ગામાનું કઠણ હૃદય આવા પ્રકારથી દ્રવે તેમ નહોતું. જે દેશમાં સ્ત્રીઓ માટે મોટું માન

---

* *The Arabs, seeing resistance hopeless, offered an enormous ranson, which the Admiral accepted, and yet ordered the vessel to be fired. The poor wretches succeeded in extinguishing the flames but the merciless Da Gama ordered his men to rekindle them.—Portuguese Discoveries.*

કે, તે દેશના એક નાવિકે સ્ત્રીઓના આર્તનાદને ગણકાર્યો નહિ અને અવિચલિત ચિત્તે સ્ત્રી હત્યા અને શિશુ હત્યામાં પણ પાછી પાની ન કરી.× આ કાર્ય ઇતિહાસકારો સમયાનુસારનું ગણાવી બચાવ કરી શકે તેવું નથી જ, તો બીજાં કાર્યો પણ તેની જ શ્રેણીનાં અને તે જ ભાવનાં ગણી શકાશે. જે કાંઈ બન્યું હતું, તેમ ઇરાદાપુર્વક જ થયું હતું.

કલિકોટ ઉતરતાં પહેલાં કલિકોટના રાજાનો એક સંભાવિત દુત ગામાના વહાણ ઉપર આવ્યો હતો; તેણે સંધિ સ્થાપવા માટે પોતાથી બનતું કર્યું: જેના જવાબમાં ગામાએ ચોકખું કહ્યું કે "સમસ્ત મુસલમાન પ્રજા અને વ્યાપારિઓને હમેશને માટે કલિકોટમાંથી કાઢી મુકવામાં નહિ આવે, તો સુલેહ થશે જ નહિ" કલિકોટનો રાજા બાહુબળે કલિકોટની રક્ષા કરવા શક્તિવાન નહોતો. તો પણ રાજધર્મ પ્રમાણે આવા પ્રસ્તાવને સંમતિ તો આપી શક્યો જ નહિ.

કલિકોટની રાજાપ્રજાએ ધર્મ ખાતર જાણીબુઝીને આ આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું. રાજાએ જેને આત્મરક્ષા માટે ચાલ્યું જવું હોય તેને માટે સગવડ કરી આપી, પરંતુ કોઇપણ કલિકોટ છોડી ચાલ્યું ગયું નહિ. એક જ વખત જન્મવા સરજાએલો મનુષ્ય, ધર્મને સમજી ધર્મપરાયણ રહેતાં જો મોત આવે તો તેને સહર્ષ ભેટવા

× *The Women held up their children to Da Gama.–Navigations Indias Orientals Thome Lopes.*

અવસર ચુકતો નથી, પરંતુ માત્ર બીરૂને જ જીંદગી વહાલી છે. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષની પ્રજાએ પણ પોતાના રાજા સાથે રાજ્ય ધર્મ આચરતાં આ દાવાનલમાં આત્માહુતી આપી.

ઘર ફુટયે ઘર જાય છે. ગામા પહેલી મુસાફરીમાં જ સર્વ બાતમીઓનો સંગ્રહ કરી ગયો હતો, તેની પ્રથમથી જ તે દષ્ટિ હતી. ક્ષુદ્ર રાજ્યો ગણ્યાં ગાંઠયા બળથી ગંઠાયેલા પણ જુદાં જુદાં હતા. લોભમાં પડી આંધળો થઇ કોચીનના રાજાએ સ્વદેશ દ્રોહ કર્યો. પાડોશી ધર્મ ન પાળ્યો. સગાભાઇના દુશ્મનની ગરજ સારી. તેણે જો ગામાની પીઠ ન થાબડી હોત તો, ગામા આટલે સુધી હિંમત કરી શકત જ નહિં. સમસ્ત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ આવા પ્રકારના ગ્રહક્લેશથી જ ભરેલો છે. અને તે છિદ્રો ફિરંગિ વણિકે શોધી કાઢી તેનો લાભ લીધો હતો. તેની તો તે રાજનીતિ હતી અને તે જ રાજનીતિ સમગ્ર ભારત માટે એક અનુપમ હથીયાર, એક અણમોલ શોધ ગામાએ જ પ્રથમ કરી છે. ભારતનું આ દોર્બલ્ય પરાપુર્વથી પ્રકૃતિ રૂપે જ જગતને જાણીતું છે. આવા કાપુરૂષો ન હોત તો ભારતની આ દશા ન થાત. કોચીનનો રાજા આવો કાપુરુષ જ થયો હતો. અને ફિરંગિ વણિકની પાછળ રહી મલબારમાં દાવાનલ સળગતો જોઇ રહ્યો. આ ઇતિહાસ સૌ કોઇ વાંચે છે અને ઘૃણા કરે છે. ગામા પોર્ટુગાલ તરફ રવાના થયો એટલે કોચીનના રાજાને ફરી કલિકોટના રાજાનો ભય પેદા થયો તેથી બિપિન નામના એક ક્ષુદ્રદ્વીપના કિલ્લામાં જઇ સંતાઇ ગયો.

કોચીન બંદરે આશ્રય મળ્યો નહોત, કોચીન રાજ્યની હામ ન મળી હોત તો ફિરંગિ વણિક સહસા તરવાર ખેંચવા સાહસ કરી

ફક્ત જ નહિ, તે વાત સર્વ વિદિત હતી. કલિકોટનો રાજા કોચીન બંદર નષ્ટપ્રાયઃ કરવા તૈયાર થયો હતો, પોર્ટુગાલનો રાજા કોચીનની રક્ષા માટે ખડો થયો હતો; જે પ્રમાણે કલિકોટ અને પોર્ટુગાલનો કલેશ તે જ કલિકોટ અને કોચીનનો કલહ હતો. જે હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓનો કજીયો તે હિન્દુ મુસલમાનના ગૃહક્લેશમાં ઉતર્યો. જે કાળા ગોરાની શત્રુતા, તે આ પ્રમાણે ગૃહશત્રુતામાં ફેરવાઇ ગઇ. એક ભારતવાસી બીજા ભારતવાસીનો શત્રુ બન્યો. તેમનું સર્વસ્વ બળ અંદરો અંદર કપાઇ નષ્ટ થાય, અને બેઉ નિર્બળ થઇ જતાં, સહેલાઇથી બેઉ સિંહાસનો પોતાના હાથમાં જ આવી પડે તેવો વ્યૂહ રચી આગ સળગાવી ગામા ચાલ્યો ગયો અને પાછો ફરતાં, ધાર્યા પ્રમાણે તેને માટે ખાલી સિંહાસનો તૈયાર જ થઇ ગયાં હતાં.

૧૫૦૩ ખ્રિસ્ટાબ્દે આલ્બુકાર્ક નામનો સ્વનામ ખ્યાત પોર્ટુગીઝ સેનાપતિ મલબાર આવ્યો, અને જોયું તો કોચીન બંદર ઘેરાયેલું હતું. અને રાજા નાસી ગયો હતો; કોચીનનાં ફિરંગિ કોઠીનાં માણસો પણ માર્યા ગયાં હતાં. જો આલ્બુકાર્ક ન આવ્યો હોત તો, કોચીન બંદર નાશ પામત. આલ્બુકાર્કે આવી કોચીન રાજ્યની લાજ રાખી હતી,* હવે કોચીન બંદર આપત્તિ મુક્ત થયું હતું, કોચીનનો રાજા સિંહાસન ઉપર બેઠો. પોર્ટુગાલના સેનાપતિનો તેણે

---

* *At every time, the Portuguese helped Kochin, so that the Samri did not succeed in subduing it, and without attaining his object retired—Raiz-us-Salaten. P. 402-403.*

ભારે ઉપકાર માન્યો, તેમ કૃતજ્ઞતાથી કોચીન રાજ્યે ફિરંગિ વણિકને દુર્ગસ્થાપવા અધિકાર આપ્યો. કોચીન જેવા પ્રમુખ બંદરે ફિરંગિની કોઠી સ્થપાઇ, તેમ લડાયક વહાણો બંદર રક્ષણાર્થે રાખવામાં આવ્યાં. તે મલબારનાં નાનાં નાનાં બંદરોએ આવજા કરવા લાગ્યાં. કલિકોટનો પરાજીત રાજા કાંઇ અડચણ કરી શક્યો નહિ, પણ ઉલટો સંધિસ્થાપન કરવા તૈયાર થયો.

પાકિઓ નામના સેનાપતિને ભારતવર્ષમાં રાખી આલુબુકાર્ક પોર્ટુગાલ તરફ રવાના થયો કે તુરત, કલિકોટ રાજ્યે કોચીન રાજ્ય ઉપર ચઢી આવવાની પ્રવૃતિ શરૂ કરી. ફિરંગિ વણિકનું સૈન્ય કાંઇ વધારે નહોતું, પાકિઓ મુંઝવણમાં આવી પડયો અને અન્ય કોઇ ઉપાય ન મળવાથી, નાયાર વંશના ભારતવાસી સિપાઇજનોને પલટનમાં લેવા માંડયો. ફિરંગિ કેળવણી અને બાહુબળ સાથે ભારતવર્ષનું બાહુબળ સંયુક્ત થઇ, ભારતવર્ષના પરાજયનું સાધન કર્યું. ભારતવર્ષમાં જે જાતિ સ્વદેશ વિરૂદ્ધ તરવાર ગ્રહણ કરી સર્વ પ્રથમ ફિરંગિ પલટનમાં દાખલ થયા, તેઓ અદ્યાપિ નાયાર નામથી જાણીતા છે. નાયારની સંગે સેઇન્ટ થોમસના અનુયાયી ખ્રિસ્તિઓ અને કોઇ કોઇ મુસલમાનો પણ પલટનમાં આવી જોડાવા માંડયા હતા. થોડા દિવસમાં જ તેઓને યુદ્ધ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું અને તેમની મદદથી જલ સ્થલે કલિકોટના રાજાને હરાવી, કોચીન રાજ્યના બંદરે ફિરંગિ વણિકનું પ્રાધાન્ય સ્થાપિત કરી આપ્યું.

વારકો ડા ગામાએ ભારત વાણિજ્ય માટે માર્ગ નિર્ણય કર્યો ન કર્યો એટલામાં તો અજબ રીતે ફિરંગિનું પ્રાધાન્ય જામવા માંડયું. જેઓ પ્રથમ વ્યાપાર માટે નાનાં નાનાં વહાણો લઇ ભારતવર્ષે

આવ્યા હતા, તેઓને સમુદ્ર અને વહાણો સિવાય કોઇ આશ્રય સ્થાન નહોતું; તેને બદલે ટુંક વખતમાં ઠેકઠેકાણે તેની કોઠીઓ પણ સ્થપાઇ ગઇ. થોડા સમયમાં તેઓએ કિલ્લા બાંધ્યા અને સૈન્ય એકઠું કર્યું જેના બળથી, ભારત વાણિજ્ય ઉપર આધિપત્ય મેળવી મલબારના રાજાઓના ભાગ્ય વિધાતા બની ગયા. આ સર્વ સાધનોમાંથી તેઓ પોર્ટુગાલથી કેટલુંક લાવ્યા હતા? કોચીનનો રાજા તેમના દેશનો કે તેમના ધર્મનો પણ નહોતો. પરંતુ ભાગ્યબળે નીતિ બળે બાહુબળે અને હિંમતથી આ દેશમાંથી જ આ દેશ માટે જ સર્વ ઔષધ મળી આવ્યું. તેમનું તો સાહસ જ હતું; ભારતવર્ષના ભાવીએ જ તેમને આ ભેટો આપી હતી. આવા આકસ્મિક વિજયના અનેક દાખલાઓ મળી આવશે, પણ ઇતિહાસમાં આવા તો કોઇક જ હશે.

મુસલમાનો આત્મરક્ષા કરી શક્યા નહિ. તેઓ ભારતવર્ષના આશ્રયે માત્ર વ્યાપારાર્થી વણિક જ હતા, તેમ કોઇ દીવસ બાહુબળની પરીક્ષા કરવાનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું નહોતું. સહસા આવો મામલો ઉત્પન્ન થતાં બિન કેળવાયેલા મુસલમાનોએ માર જ ખાધો. આગળ રસ્તામાં પણ ફિરંગિ વણિકે લડાયક વહાણ રાખ્યું હતું કે જેથી આરબ કે મિસર દેશથી મુસલમાનોને સાહાયતા મેળવવાનો માર્ગ પણ બંધ થઇ ગયો હતો. મુસલમાનો પોતાનું ધનરત્ન સંગ્રહ કરી વહાણમાં બેસી પલાયન કરવા અંદરો અંદર સલાહ કરી જે કાંઇ હતું તે પોતપોતાના વહાણોમાં ચડાવી લીધું. અને મુસલમાનનાં વહાણો કલીકોટથી પવન તપાસી હંકાર્યાં, પણ તેટલામાં દુર્ભાગ્યે તે જ વખતે "સોઆરિઝ" નામનો સેનાપતિ તેર લડાયક વહાણોનો કાફલો લઇ પોર્ટુગાલથી આવી પહોંચ્યો. મુસલમા-

નોનાં વહાણોનો એક સાથે આટલો સમુહ જોઇ અનેક પ્રકારની તેને શંકા થઇ. એટલે એક લડાયક વહાણને એકદમ આગળ હંકારી, રસ્તો બંધ કર્યો અને પોતે તેઓના વહાણો ઉપર ગયો. ત્યાં તેણે તેમનાં ધનભંડાર અને માલ થાળથી ભરેલાં વહાણો જપ્ત કર્યા અને એકંદર માણસને કેદ કર્યા. મુસલમાનો હથીયારબંદ નહોતા, એકંદરે તેમાં બે હજાર માણસ હતું, છતાં હિંમતથી કોઇ એક પણ લાકડી ઉપાડી સામું થયું નહિ. તેઓને એક એકને પકડી ગરદન મારવામાં આવ્યા. આવી રીતે તેઓને મારી નાખવામાં આવ્યા, કે તેમને પોતાની રક્ષા કરવા પોતાની મેળે ડુબી મરવા દરીયામાં પડી જવાનો વખત પણ આપવામાં ન આવ્યો. ફિરંગિ વણિકે એક પણ માણસની ગરદન મારવાનો સુસ્વાદ જતો કર્યો નહિ.

કલિકોટના રાજાની સર્વ મહેનત વ્યર્થ ગઇ. * વાણિજ્ય બળ જ માત્ર તેનું સર્વસ્વ હતું. આ બળ રીબાવી રીબાવી ક્ષીણ કરી નાખવામાં આવ્યું. એટલે આખરે કલિકોટના રાજા માટે મુસલમાનો નાશી જતાં, ફિરંગિ વણિકનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ નહોતો.

---

* *Becoming powerless, he sent envoys to the rulers of Egypt, Jiddah, the Dakhin and Gujrat complaining of the mal-practicies of the Christians, he asked for help, and sending out narratives of the oppressions practised by the Christians over the Mussalmans, he stirred up the veins of their zeal and rage—Riaz-us-Salateen. P. 403.*

ફિરંગિ વણિકના બાહુબળની કથા ઇતિહાસમાં લખવામાં આવી છે. જેમાં સર્વે વિગત વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવી હોય તેમ લાગતું નથી. તેઓમાં બાહુબળ કરતાં કુટિલ કૌશલ્ય જ પ્રાધાન્ય હતું, તે જો લખવામાં આવે નહિ તો બાકીનો ભાગ વાચકને ઉજળો દુધ જેવો અને મોહ પમાડે તેવો, કદાચ અરેબીયન નાઇટસની કોઇ અજબ વાર્તા જેવો જ લાગે.

કયા સદ્‌ગુણે ફિરંગિ વણિક સાત વર્ષમાં બહુ સતાબ્દિથી જામેલ મુસલમાન વાણિજ્ય તોડી ફોડી ભારત કિનારે સમૃદ્ધ થઇ બેઠા હતા, તે તપાસતાં એમ જ લાગે કે–હૃદય બળ જ ફિરંગિ વણિકના અભ્યુદયનું મૂળ કારણ છે. પ્રયત્ન અને નિર્ભયતાથી જય મેળવ્યો હતો, પરંતુ તેની સાથે નિષ્ઠુરતા હતી તો શું થયું! તેથી ઇતિહાસ કાંઇ કલંકિત થયો નથી. સ્વાર્થ અને ગ્રહ કલહથી ભારતવર્ષનો સર્વ નાશ થયો, પણ જો તેની સાથે સ્વદેશ દ્રોહ નહોત તો ઇતિહાસને કલંક ન જ લાગત.

તથાપિ આ સ્વદેશ દ્રોહનું કલંકયુકત ખરૂં ચિત્ર આલેખવામાં ન આવે તો, ફિરંગિ વણિકના અસાધારણ અભ્યુદય, લાભનું પ્રકૃત કાર્યકારણ નીકળી જનસમાજને જાણવામાં આવત જ નહિ. યુરોપના ઇતિહાસ લેખકો પણ આ નિર્બળતા અને આ દોષ વર્ણવી ગયા છે. જેઓએ ઇતિહાસમાં મર્યાદા રાખી લખ્યું છે તેઓ કોઇએ ફિરંગિ વણિકનું આ કલંક બતાવ્યું જ નથી. પ્રાચીન રાજ્યની દેશ દ્રોહની સમાલોચના પણ કરી નથી. આથી ફિરંગિ વણિક એકલો જ દોષિત દેખાય છે અને તેના જ નાક ઉપર કલંક ચોટયું છે. ભારતવર્ષના દેશદ્રોહ ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવામાં આવ્યો છે. ભારતવર્ષનાં

જનસમાજને આથી ધડો લેવાલાયક અનેક વાતો ભારત ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. આ ઇતિહાસ લખવાનું કારણ જ આ કારણોમાનું એક છે.

કોચીનનો રાજા દુર્બલ હતો તેથી ફિરંગિના હાથમાં તેણે આત્મસમર્પણ કર્યું અને જેને માટે તેને દુર્બલ કહી ભારતવર્ષના ઇતિહાસ લખનારે તેના તરફ દયા બતાવી છે. પરંતુ કોચીનના રાજાએ સ્વાર્થી બની, માત્ર વ્યાપાર વાણિજ્ય વધારવા નહિ પણ પોતાના પાડોશી, પોતાના સ્વદેશી સગા ભાઇનું સિંહાસન મેળવવાની લાલચે દેશનું અકલ્યાણ વિચાર્યું જ નહિ. પોર્ટુગાલને મદદ આપી પોતે પરાધીન થાય છે, દેશબંધુને મૂકી કપાવી પોતે પરવશ થાય છે, આ તેની અંધ આંખોથી દેખાયું નહિ. પોતાના બાહુને કાપવા અને કલિકોટના સિંહાસને બેસવાની આશાએ તે ઉન્મત્ત બન્યો હતો. ઇતિહાસે તેનું આ ચારિત્ર્ય લખ્યું હોત તો કદાચ તેનો બચાવ કરી શકત નહિ. પાપ તે ચિરદિને પણ પાપજ છે, સ્વદેશ દ્રોહ તે મહાપાતક જ છે.

ફિરંગિ વણિક તેના પ્રથમ મેળાપે કોચીન રાજાનો આ લોભ સમજી ગયો હતો. તેની આ નિર્બળતા જોઇ તેની લાલસાને ઉત્તેજીત કરીઃ કોચીન રાજ્યની આ નિર્બળતાનો લાભ લઇ, કોચીન ઉતરી ફિરંગી વણિકે જે અભિજ્ઞતા મેળવી તેજ યુરોપ માટે, એશિયા વિજય કામના પોષણ કરવાનું પ્રધાન પ્રલોભન હતું. ફિરંગિ વણિકને ભારત વર્ષના ઘરના ઉંદરોએ જો પેટ ન આપ્યું હોત, કોચિન રાજ્યે કલિકોટના રાજ્યને ટેકો આપ્યો હોત, દેશ દ્રોહીઓએ લાલચમાં પડી સહાય ન કરી હોત, તો તે માત્ર બાહુબળથીજ વાણિજ્ય વિસ્તાર

અને આધિપત્ય મેળવી ન શક્ત. આ ખુલ્લું સમજાય તેવું છે પણ ભારત પ્રજામાં મનની નિર્બળતા પ્રધાનપણું ભોગવે છે. તે નિર્બળ મન લાલચને જોઇ પીગળી જાય છે અને પોતાના શત્રુની ગરજ સારે છે, પોતાના ભાઇને મરાવે છે. પોતે પરાધીન થઇ તે પાપનાં ફળ ભોગવે છે અને પોતે પણ છેવટે સૌ ખોઇ બેસે છે. આ શું ભારતવર્ષ માટે નાનું ઉખાણું નથી? એશિયા અને યુરોપ બેઉને જુના વખતથી પણ તપાસો તો યુરોપની પ્રજા નિરક્ષર છતાં હિંમતવાન અને દેશ માટે માથું આપનાર હતી, તેજ વખતે ભારતવર્ષની પ્રજા સંસ્કારી છતાં લાલચુ અને નિર્બળ હતી. તેમાં કેટલાક મનુષ્યો સ્વાર્થપરાયણતામાં દેશદ્રોહી હતા, તેજ સમસ્ત ભારતવર્ષને પરાધીન બનાવનારા કુળ અને દેશદીપક થયા છે.

ભારતનું સ્વતંત્ર વાણિજ્ય ફિરંગિ જલદસ્યુના રાક્ષસી સપાટાથી અને અન્યાયી પીડનથી અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું. મુસલમાનો જે હતા તેમને મારી નાખ્યા. કોઇ રસ્તામાં હતા તે આવતાંજ તેમની પણ તેજ દશા થઇ અને રસ્તો જે ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી હવે કોઇ આવી શકતા નહિ. ભારતનું વાણિજ્ય હવે ફિરંગીનું થયું. બજારોમાં માલ મ્હોં માગ્યો લેતા અને સમય આવે તો લુટી પણ લેતા. આ રીતે પોર્તુગાલના સ્વાધિન માર્ગ સિવાય અન્ય માર્ગનું વાણિજ્ય હતું નહતું થઇ ગયું. સમગ્ર યુરોપને બીજે માર્ગે જે માલ મળતો હતો તે બંધ થયો તેથી પશ્ચિમમાં આ શંકા ઉત્પન્ન થઇ. જેઓ મુસલમાન વણિકો પાસેથી પરસ્યન ઉપસાગર અને રાતા સમુદ્ર માર્ગે ભારતવર્ષનો માલ લઇ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં માલ લઇ જતા હતા, તેઓને બેકાર તંગ થઇ ગયો. તેઓને પોતાના વ્યાપાર

માટે આત્મરક્ષા કરવાનો સમય આવ્યો. આ જમાના પ્રમાણે જુના જમાનાંમાં સાધનને અભાવે દરેક જુની હકીકત તુરત વાયુ વેગે પ્રસરી શકતી નહિ. વળી જે મુસલમાનો ભારતવર્ષમાં હતા કે આવતા હતા તેઓને તો સમાધિજ આપવામાં આવી હતી એટલે શું બને છે, તે વધામણી આપવા કોઇ જીવતોજ ક્યાંથી પહોંચે. એટલે લાંબો વખત જગત અંધારામાંજ રહ્યું. પરંતુ સમય જતાં તે ખબર સર્વ સ્થળે પહોંચી ગઇ અને તે માર્ગના વ્યવહારી વ્યાપારિ અને રાજ્યો- માં પોર્ટુગાલના ભારતવર્ષમાં પ્રબળ થવાના અને વાણિજ્ય અધિકાર કર્યાના સમાચાર ચોખા અને ચોકસ પાયે જાણવામાં આવ્યા. આખરે ભુમધ્ય સાગરના યુરોપી વ્યાપારીઓને મુસલમાન વણિકોનો સર્વ નાશ થવાનું ખરૂં કારણ જાણવામાં આવ્યું; વાણિજ્ય ખાતર, કાંઇક અંશે ન્યાય ખાતર, અને કદાચ સ્વાર્થ ખાતર પણ મુસલમાનના વાણિજ્ય રક્ષણ માટે યુરોપને આગ્રહ પેદા થયો. ધર્માંધ છતાં પાડોશી ધર્મ અને ન્યાયપરાયણતાનો કાંઇક અંશ વખતે નીરક્ષર અને ધર્માંધ પ્રજામાં દેખાયો તેટલો સંસ્કારી ભારતવર્ષની પ્રજામાંથી ઘટયો અને તેને પરિણામે મલબાર કાંઠો પરતંત્રતાની સ્થિતિએ પહોંચ્યો.

પોર્ટુગાલના એકલાના હાથમાં ભારતવર્ષનો વેપાર આવવાથી, ધમધોકાર વેપાર કરવા માંડયા, વહાણો વધાર્યાં તેમજ ભારતવર્ષના અન્ય માર્ગનું રક્ષણ કરવા માટેના સાધનો વધારે અને વધારે મજ- બુત કરવા માંડયાં. માલનું વેચાણ પણ ભુમધ્ય સમુદ્રમાં મુસલમાનથી વ્યાપાર કરતા વ્યાપારીઓ સુધી વિસ્તારને પામ્યું, તેમ મુસલમાનો પ્રમાણેજ લાભ આપવા માંડયા. આ પ્રમાણે તે વ્યાપાર વધતાં કાંઇક વધુ લાભ પણ યુરોપના વ્યાપારીને પોર્ટુગાલે સમય સમય તેમ

વિસ્તારના ઉત્તેજન માટે આપવા માંડયો. એટલે યુરોપના વ્યાપારીઓએ મુસલમાનને ઉત્તેજન આપવાની તેમજ વાણિજ્ય રક્ષણ માટે ની ઢાલ છોડી દીધી. વધારે અંગત અને સાથે જોડાયલા કેટલાક ખ્રિસ્તિ વ્યાપારીઓ પોતાના લાભ માટે મુસલમાન સાથે રહી ભારત વાણિજ્ય રક્ષણ માટે કમર કસી. એક ખ્રિસ્તિ સમુહ મુસલાન દળનો અગ્રેસર થયો, બીજો મુસલમાનને કચરનારો પક્ષ થયો. આ પ્રમાણે યુરોપના ખ્રિસ્તિઓમાં બે પક્ષ પડયા.

આ સમયે યુરોપમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં ખરાં પણ તેનો પ્રમુખ અધિકાર પોપનાજ હાથમાં હતો. બહુધા આંતર વ્યવહાર રાજાઓ કરતા પણ ગમે તેવો યુદ્ધ પ્રસંગ ઉભો થતાં અગર ક્લેશ થતાં તેનો પોપજ નિર્ણય કરતા. પોપની ધર્માજ્ઞા વગર જાણવા જોગ કાંઇપણ થતું નહિ. આ પ્રમાણેની સર્વોપરી સત્તા પોપને કાને આ વાત પહોંચી. પોપને કાંઇક ભય પેદા થયો પણ પોર્ટુગાલનો રાજા અવિચલિત જ હતો. કારણ કે ઘણોખરો યુરોપ સ્વજાતિ અભિમાને પાર્ટુગાલના વાણિજ્ય અભ્યુદય અને પોર્ટુગાલના વ્યહવારથી સંભવ્ થયું હતું: માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યાજ આ ખળભડાટમાં ભળ્યા હતા. પોપને આ સર્વ હકીકત હજી વિગતવાર મળી નહોતી તેથી તેને વિચારમાં પડવું પડે તે સ્વાભાવિકજ હતું. એકધર્મીમાં અંદરોઅંદર ક્લેશ થઇ પક્ષ પડે તો પોતાની સત્તા પણ જોખમમાં આવે. પરંતુ પોર્ટગાલના રાજાથી સામાપક્ષનું બળ અજાણ્યું નહોતુ તેથી તેને કાંઇપણ વિકાર થયોજ નહિ અને મજબુતજ રહ્યો.

આ સમય સુધી મુસલમાનનો યુરોપમાં પગ દંડો હતો. આરબ દેશના રેતાળ પ્રદેશમાં જન્મેલ જે મહાશક્તિ વિશ્વવિજય કરવા બહાર

પડી હતી, રોમન સામ્રાજ્યનાં અનેક મોટાં મોટાં સ્થાનો તેના અધિ-કારમાં આવ્યાં હતાં. ખ્રિસ્તિઓએ ભારે ભોગ આપ્યો, ધર્મને માટે અનન્ય ભક્તિભાવ બતાવી દૃઢ પગલે નિર્ભયપણે આત્મવિસર્જન કર્યાં હતાં. સમસ્ત ખ્રિસ્તિ પ્રજાને યુરોપમાંથી મુસલમાનને સદંતર હાંકી મુકવાનો મંત્ર જ હતો. પરંતુ જામેલ મુસલમાન રાજ્ય એક દિવ-સમાં તો નષ્ટ કેમજ થઇ શકે? પેલેસ્ટાઇન અને યુરોપી તુર્કસ્તાન હજી મુસલમાનના અધિકારમાં હતું. તે વખતે મિસર અને આફ્રિકાની પ્રજા પણ મુસલમાનના તાબામાં હતી. સ્પેન અને પોર્ટુગાલ મુસલ-માનના શાસનમાંથી મુક્ત થયાં હતાં એટલુંજ, પણ હજી એટલાં સબળ થયાં નહોતાં કે મુસલમાન સત્તા સામે ચડાઇ કરી શકે. તેઓને સ્વતંત્ર થયે લાંબો સમય થયો નહોતો એટલે કે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય માત્ર મેળવ્યું હતું. તેઓ પોતાના અભ્યુદયના માર્ગે ચડયા હતા, મુસલમાનને હાંકી કાઢી સ્વતંત્ર થવાથી તેઓનો ઉત્સાહ અને હિંમત વધી હતી. ભવિષ્ય માટે દૃઢ થઇ સામે જવા શક્તિ-સંગ્રહતા હતા.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ આવતાં મિસરના મુસલમાન સુલતાને પોપને ગર્જન તર્જન કરી લખ્યું કે " જો પોર્ટુગાલને યોગ્ય શાસન કરવામાં નહિ આવે તો, સુલતાન ક્રાઇસ્ટના જન્મસ્થાનની પવિત્ર ભૂમી અને મંદિર ખેદાનમેદાન કરી નાખશે, અને ખ્રિસ્તિઓને મારી નાખી બદલો લેવામાં આવશે. મુસલમાન સાથે જોડાએલ ખ્રિસ્તિઓએ પોપને મોટો ભય બતાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. પોપ વિચલિત થતાં પોર્ટુગાલના અધિશ્વરે તેને વિનયપૂર્વક સમજાવ્યું કે. " ભારતનું વાણિજ્ય હાથ આવ્યું છે, તેમાં સત્યધર્મનો પ્રચાર કરવો તેજ અમારો

ઉદ્દેશ માત્ર છે અને તે સિદ્ધ થવાની આણી ઉપર છે.” પોપને આથી સંતોષ થયો, એટલે પોર્ટુગાલને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું તેનું બાહુબળ ઉચ્છૃંખલ થઇ પડયું. યુરોપ મૂકી મુસલમાન-ખ્રિસ્તિનો સમર કોલાહલ એશિયાના સમુદ્ર કાંઠે ભભુકી ઉઠયો.

મુસલમાનો માટે વાણિજ્યનું રક્ષણ કરવા માટેના માર્ગો ઘેરાઇ ગયા હતા. મુસલમાનો મલબાર અને મિસર બેઉ બાજુથી આક્રમણ લાવી ફિરંગિનો પરાભવ સહેજે કરી શકતે. પરંતુ બેઉ જગ્યાએ મુસલમાન શક્તિ પરાભવ પામતાં છેવટે આત્મરક્ષાની ફીકરમાં પડી હતી. વાણિજ્ય માટે મિસર કાંઇ કરી શક્યું તો નહિજ. આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલનો રાજા જાણતો જ હતો તેથી તેણે પોતાનું ધ્યાન ભારતવર્ષમાં બાહુબળ પ્રબળ બનાવવાના ઉપાયોમાંજ મક્કમ રાખ્યું હતું. એશિયાની ગાઢ નિદ્રા હજીતીજ નહોતી, સુસ્તી ઉડતાં જાગી જોયું તો એશિયાના સમુદ્ર માર્ગ ઉપર ફિરંગિ વણિકનાં લડાયક વહાણોએ આધિપત્ય જમાવ્યું હતું, તેમના પ્રબળ ત્રાસથી એશિયાનો જળ અને સ્થળમાર્ગ કંપી ઉઠયો હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આલ્બુકર્ક.

If the Portuguese feats of arms in India had been brilliant, the policy which directed and supported at Lisbon was far reaching and profound.
—Sir W. Hunter.

સુલતાનનું નૌકા સૈન્ય ફિરંગિ વણિકનો દર્પચુર્ણ કરવા તૈયારી કરવા માંડ્યું. આ સમાચારથી ભારતવર્ષમાં નીમાએલા સેનાપતિએ ગભરાઇ જઇ તે માટે પોર્ટુગાલ કાગળ લખ્યો. કોચીનની કોઠીથી પત્ર લખાયો હતો જે-પોર્ટુગાલની રાજસેના જો આંહિ આવી નહિ પહોંચે તો આંહિ સર્વ નાશ થઇ જશે.

પોર્ટુગાલનો અધિશ્વર સૌભાગ્યશાળી ઇમાન્યુઅલ પ્રતિભા બળે પોતાનું નામ ઇતિહાસમાં અમર કરી ગયો છે. તેને લાગ્યું કે હવે ભારતવર્ષના વાણિજ્યનું રક્ષણ લાંબા કાળ પર્યંત કરવું પડશે અને તે માટે ભારતવર્ષે એક યોગ્ય શુરવીર રાજ્ય પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઇયે. આ પ્રમાણે ૧૫૦૫ ની સાલમાં માર્ચ મહિને આલ્મિડા નામનો સભ્ય રાજ્ય પુરૂષ પોર્ટુગાલના રાજ્ય પ્રતિનિધિ. તરીકે ભારતવર્ષ ગયો. તેની સાથે યોગ્ય સૈન્ય પણ મોકલવામાં આવ્યું. આ સમયથી રીતસર રાજ્યના એક ભાગમાં યોગ્ય અધિકારી રાજ્ય કરવા મોકલવામાં આવે તેમ, પોર્ટુગાલે સ્થાપીત રાજ્યાધિકારનો વ્યવહાર ભારતવર્ષ સાથે આજે શરૂ કર્યો. પહેલાં જે મોકલવામાં આવતા

હતા, તેઓ કોઇપણ રીતે કાચા નહોતા પરંતુ એકંદરે લડાયક જનો હતા, જે મગજનું સમતોલપણું જાળવી કરેલ રાજ્યનીતિથી રાજ્ય કરવા અને ન્યાય આપવા શક્તિવાન તો નહોતાજ. રાજ્યની લગામ માટે અધિકારીમાં જે યોગ્યતાઓ જોઇયે તેમાં સમય આવ્યે લડાઇ કરી શકે તેવી તો તેમની પ્રકૃતિ હતી જ, પણ ઠરેલ મગજે વસ્તુની તુલના કરવાની યોગ્ય દ્રષ્ટિ આ ગુણ પ્રાધાન્ય જોઇયે. યોગ્ય ગુણોથી અલંકૃત સમયાનુસાર કુશીલતાની અને સાથે નિશ્પક્ષપાત નીતિ જાણનારો અધિકારી પોતાનો પ્રભાવ પાડી શાસન કરી શકે છે.

પૂર્વમાં ક્રમેક્રમે યુદ્ધનું વાદળ આકાશમાં છવાવા લાગ્યું. જ્યાં સ્થલે બાહુબળના પ્રબળ પ્રતાપનું આધિપત્ય જામવા માંડ્યું. વાણિજ્ય લક્ષ્મિનું નૂર હણાઇ ગયું, જબદસ્યુના ઉત્પીડને ભારતવાસીઓ વ્યતિવ્યસ્ત થવા લાગ્યા.

સર્વેને હવે સમજાયું કે બાહુબળ જ પ્રબળ બળ છે. સુલતાને વાણિજ્ય રક્ષા કરવા માટે આફ્રિકાના પૂર્વ કીનારા ઉપર યુદ્ધ જાહેર કર્યું હતું. પોર્ટુગીઝને ભારતવર્ષ આવતાં આફ્રિકાનો પુર્વ કિનારો મુખ્ય માર્ગ હતો, ભારતવર્ષના કિનારે યોગ્ય સાધનો અને બળ સંચય હતો પણ આફ્રિકાને કિનારે પોર્ટુગાલે કાંઇ આધાર રાખ્યો નહોતો, તેથી તેમણે ત્યાં સર્વે જરૂરીયાતો જોઇ. પોર્ટુગાલના પ્રતિનિધિએ તે ઉદ્દેશે આત્મશક્તિ પ્રબળ બનાવવા માટે મુંઇબાસા નામના ગામે દુર્ગ બાંધવા માંડયો. જે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓનું ધર્મયુદ્ધ આજ સુધી પશ્ચિમમાં વ્યાપ્યું હતું, જે પોતાના ઘરને આંગણે આગ હતી તે દાવાનલ તેમણે એશિયામાં આજે પ્રગટયો હતો: જે

કલહે ભુમધ્ય સાગરે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓ બાહુબળનો પરિચય આપતા હતા, તે આફ્રિકાને પૂર્વ કાંઠે સામ્રાજ્ય-કલહરૂપે શરૂ થયો. યુરોપમાં ધર્મ માટે સ્વદેશ ભૂમિ માટે જે લડાઇ હતી, તે આજે બીનગુન્હેગાર આફ્રિકા અને ભારતવર્ષને આંગણે આવી તેમનાં ઘર બાળવા માંડી હતી.

આફ્રિકાને પૂર્વ કિનારે ઉતરી ફિરંગિ વેપારીઓએ મોંબાની મદદ લઇ ભારતવર્ષ તરફ પોતાના વહાણોને લઇ ગયો. મોંબાઓ સુલતાનની પ્રજા હતી, સુલતાન સાથે યુદ્ધ શરૂ થતાં ફિરંગિ વેપારીઓને મોંબાઓ માટે મુશ્કેલી ઉભી થઇ. આલમિડાએ આ મુશ્કેલી દુર કરવા એક સ્વતંત્ર પોતાની મોંબાઓની ટોળી તૈયાર કરી. ભારતવર્ષમાં જેનું આધિપત્ય પ્રબળ થાય તેના ઉપર પોર્ટુગાલના જય-પરાજયનો આધાર હતો. આલમિડાએ આ પ્રમાણે આફ્રિકાના કિનારા ઉપર અડ્ડો જમાવતાં સુલતાનની નૌસેના માટે ભારત સાગરે આગળ વધવા કે આધિપત્ય વિસ્તારવા સંભાવના રહી નહી. તોપણ તેમણે તે માટેનો દરેક પ્રયત્ન ચાલુ જ રાખ્યો હતો.

આલમિડાનાં બાવીસ વહાણોની શક્તિનો ફિરંગિ વાણિજ્યની રક્ષા કરવા માટે ભારતસાગરે વધારો થયો. અસ્ત્રશસ્ત્રનો કમીનો જ નહોતો, સાહસિક સેનાનાયકો પણ પુરતા હતા, તેથી જલેસ્થળે બાહુબળની પરીક્ષા ચાલવા માંડી હતી. આ યુદ્ધમાં સુલતાનની સેનાનો જય થયો નહિ, અને આફ્રિકાને પૂર્વ કિનારે ફિરંગિનું આધિપત્ય દીવસો દીવસ મજબુત થવા લાગ્યું. ચાલુ ચાર વર્ષની લડાઇમાં કલિકોટનો રાજા પોતાથી બનતી મહેનત કરી છુટયો પણ તે એકલો

શું કરી શકે. આ લડાઇથી સિંહલ રાજ્ય સાથે ફિરંગિને મિત્રતા થઇ અને તેનું આધિપત્ય અધિકતર મજબુત થયું.

કલિકોટના રાજ્યે પોતાની સ્વતંત્રતા તથા રાજ્યધર્મ જાળવવા બનતું કર્યું. તેનાં ૮૪ લડાયક વહાણો અને ૧૨૦ હોડીઓ ફિરંગિ વણિક સાથેના યુદ્ધમાં જલ મગ્ન થઈ હતી. મુસલમાનોને તેણે આશ્રય આપ્યો હતો, પાર્ટુગીઝને તેમાં દ્વેષ હતો જ્યારે કલિકોટ રાજ્યનું પ્રજા અને વ્યાપારી તરફનું વાત્સલ્ય અને રાજ્ય ધર્મ પ્રાધાન્ય હતાં. ધર્માર્થે આત્મસમર્પણ કરવામાં જ્યારે કલિકોટનો રાજા પરાભવ પામ્યો ત્યારે તેના દરીયાઇ સૈન્યમાં ત્રણ હજાર મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા. મુસલમાનો અને હિંદુઓએ પોતાના ધર્મ માટે કર્મ માટે અને દેશદાઝ માટે હાથો હાથ મીલાવી પ્રાણ જતાં સુધી જીવની પરવા ન કરતાં વીરતાથી ભોગ આપ્યો હતો. પ્રાણ જતાં સુધી એક ડગલું પણ હઠે નહિ તેવી દ્રઢ સંકલ્પયુક્ત સેવાથી પોતાની જીંદગી સફળ કરી ગયા. કોચીનની નીતિ સાથે સરખાવતાં કલિકોટ રાજ્યની દૈવી નીતિ, દેશદાઝ વીરતા અને ધર્મ અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતાં. જીત એ કાંઇ નિશ્ચિત વસ્તુ નથી, તે તો ભાવી ઉપર અવલંબે છે, તો મનુષ્યે પ્રયત્ન શામાટે ન કરવો. જો આ પ્રકરણ ઇતિહાસમાં વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું હોત, તો સમસ્ત ભાવી પ્રજાને કલિકોટના રાજા માટે પરમ આદર ઉત્પન્ન થાત. ભારતના ઇતિહાસે જેમ કોચીન રાજ્ય જેવા નિર્બળ અને દેશદ્રોહી ઓછા થયાં નથી, તેમ કોચીન રાજ્ય જેવા પણ થોડાએક મળી આવશે જેને માટે નિષ્પક્ષપાતી શત્રુ જનોને પણ માન ઉત્પન્ન થયું હોય.

મિસરના સુલતાને પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા હતા, બનતી તૈયારીમાં ખામી રાખવામાં આવતી નહોતી. સુલતાને આ સર્વે પરાજયની વાત સાંભળી, મોટું લશ્કર મોકલવા તૈયાર થયો, અને ૧૫૦૮ ની સાલમાં અમીરહુસેન નામના એક સુદક્ષ સેનાપતિની ભારતસાગર યુદ્ધ માટે નીમણુંક કરી. *

મોટું સૈન્ય અને સરંજામથી ભરેલાં લડાયક વહાણો લઇ, અમિરહુસેન ભારતવર્ષ રવાના થયો. તેઓની ધારણા ભારતવર્ષ જઇ કલિકોટના રાજ્ય સાથે રહી, તેનું સૈન્ય વધારી હિંદુ અને મુસલમાન હાથોહાથ મેળવી એકત્ર બળથી દુર્જય ફિરંગિ વણિકને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની હતી. આ આશાથી સુલતાન વ્યવસ્થાપૂર્વક જ આ વખતે આગળ આવ્યો હતો. અમિરહુસેન પણ કેળવાયેલો સેનાપતિ હતો. તેણે પોતાના સૈન્યમાં સારામાં સારાં માણસો અને પુરતાં હથીયાર સાથે લીધાં હતાં અને વિજયની સંપુર્ણ આશાએ તે નીકળ્યો હતો.×

---

* *At length Sultan Qabsur Ghuri dispatched to the Indian coasts a general named Amir Husain with a fleet of Thirteen War Vessels, containing a Naval force with Armaments—Rias-us-Salatten. P. 404.*

× આ નવા સૈન્ય દળ વિશે "રિયાઝે" લખેલું છે. ગુજરાત અને આહાણી રાજ્યોએ યથાસાધ્ય દરીયાઇ બળ સજ્જ કર્યું હતું. *First the ships from Egypt arrived in the port of Deo, and uniting with the ships of Gujarat, set out for Tabril, which was the rendezvous of the Portuguese.*

અમીરહુસેન પોર્ટુગાલના ઇતિહાસમાં "મીરહુસેન" નામથી સુપરિચિત થયો છે. પ્રથમ તે મુંબાઇના પ્રદેશમાં ઉતર્યો હતો. ગુજરાતના બંદરો કે જેઓ આ વાણિજ્ય અવરોધથી ભાગીતા હતા તેમના તરફથી પણ બનતી સહાયો માટે લશ્કર તૈયાર થતું હતું, જે લશ્કર અમિરહુસેનના લશ્કરને આવી મળ્યું. બીજી તરફ ગોવા અને દાભુલચીપલુલના સ્વતંત્ર બંદરોના રાજાઓએ પોતાના રક્ષણ માટે જે કાંઇ સાધનો તૈયાર કર્યાં હતાં, તે અમીરહુસેનની આ લડાઇમાં સાથે થયાં. આ પ્રમાણે એકત્ર બળથી તે દક્ષિણ તરફ જો આગળ વધી શકત તો કલિકોટના લશ્કર સાથે ભળી ફિરંગિને પહોંચી શકત. કલિકોટ આ વહાણો પહોંચે તે પહેલાં જ ફિરંગિનાં લડાયક વહાણોનો ભેટો થઇ ગયો. આ લડાઇમાં ગણત્રી પ્રમાણે અમીરહુશેન સાથે વધારે લશ્કર હતું, જે કલિકોટ પહોંચી મુખ્ય સ્થળને માટે જ યોગ્ય હતું. આ કારણે અમિરહુશેન અર્ધ માર્ગે લડાઇ કરવા ખુશી ન હતો. આ લડાઇમાં આલ્મિડાનો બાવીસ વર્ષનો યુવાન પુત્ર લોરેન્ઝોએ ફિરંગિ વાણિજ્ય રક્ષણાર્થે પ્રાણ વિસર્જન કર્યો હતો. લડાઇની શરૂઆતમાં ગોળાના આઘાતથી તેના બે પગ ભાંગી પડયા, તેના ભગ્ન શરીરે તોપચીઓ પાસે બેસી સેના ચાલના કરતાં કરતાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. હિન્દુ મુસલમાન નાવિકોનો જય થયો હતો તો પણ તેના અસાધારણ આત્મત્યાગથી બેઉ પક્ષે તેનો જય જયકાર કર્યો. સમુચિત આદર ક્રિયા થયા પછી વિર પુત્રની અલૌ-

---

And some ships of Samri and some ships of Goa and Dahil having also Joined them, they kindled the fire of War—Riaz-us-Salateen. P. 404.

ફિક વિરતા માટે આલ્મિડાને સૌ કોઇ અભિવંદન આપવા લાગ્યા. હિન્દુ મુસલમાન વૈરી છતાં શત્રુનાં રણાંગણે વખાણ કર્યાં એટલે ગુણગ્રાહી સ્વભાવ નહિ તો બીજું શું?

હિંદુ મુસલમાનની આ જીત પછી ગુજરાતનાં બંદરોનાં રક્ષણ માટે તે સર્વ લશ્કરે બંદોબસ્ત કરવા માંડયો. ત્યાર પછી તેઓ ધીમે ધીમે પોર્ટુગીઝની દરીયાઇ ચોકીઓ લેતા લેતા આગળ વધ્યા જતા હતા. આમ કરવામાં લાંબો સમય વીતી ગયો.

આ યુદ્ધમાં જય મેળવ્યો, પણ હિન્દુ મુસલમાન તેનો સ્થાયી ફળલાભ કરી શકયા નહિ. બીજા વર્ષે તેઓ પરાભુત થયા, કારણ કે આરંભે શુરા હતા તેમનો ઉત્સાહ એ હર્ષઘેલછા હતી, આત્મ સમર્પણ કે ત્યાગ નહોતો. આ લડાઇ દીવનગરની સામે થઇ હતી, જે ભારતવર્ષમાં એક યાદગાર લડાઇ ગણાઇ છે. આ. લડાઇએ જ એશિયાનું ભાગ્યચક્ર ફેરવ્યું છે, આ લડાઇમાં જ યુરોપના અભ્યુદયનો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે. એ યુદ્ધે એશિયા ઉપર ઘનઘોર અંધારૂં છાઇ ફેલાવી યુરોપના સૌભાગ્યનો સૂર્ય પ્રકાશાવ્યો હતો.

પોર્ટુગાલનો રાજા આટલો વખત કાંઇ ચૂપ બેઠો ન હતો. જો કે તે વખતે એવાં વિદ્યુતવેગી સાધનો ન હતાં પણ જેનો આવતો દિવસ હતો, જેના વહાણોએ પવનના તોફાનમાં બ્રાઝીલ જેવો દેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેને સર્વ સાવચેતી માટે અગમ્ય ભાવી વિચારો પોતાની મેળે જ સુજી આવતા હતા. આ વખતે તેને બીજા કોઇ કાર્ય કરતાં ભારતવર્ષના વાણિજ્ય રક્ષા માટે જ ફીકર હતી. હજારો કોશ દુર ગયેલી પોતાની પ્રજા અને આબરૂ માટે ભારે ફીકર હતી. તેમને માટે વધારે અને વધારે માણસો મોકલવાની તજવીજો

ચાલતી હતી. તે સર્વે મદદ યોગ્ય સમયે જ પહોંચતી હતી અને અણીને સમયે જ કામમાં લાગી જતી હતી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૯ ની સાલમાં ફેબ્રુઆરીની બીજી તારીખે હિંદુ મુસલમાનના એકત્ર બળ સાથે મલબાર કાંઠે પોર્ટુગાલના લશ્કર સાથે ભેટો થયો હતો. પોર્ટુગાલના રાજાએ ભારત સાગરમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપીત કરવાની આશાથી નૌકા સૈન્ય વધાર્યું. નૌકા સૈન્ય માટે મોટામાં મોટાં વહાણો બનાવવામાં આવ્યાં, અને તે પણ ભારતવર્ષ જ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને કુશળ કેપ્ટનો આ વહાણો માટે મેળવી તેમાં ચડાવવામાં આવ્યા, તેમ સાહસીકમાં સાહસીક ચુનંદા દરીયાઇ લડાઇમાં જ કામ કરનાર માણસો તેમાં મોકલવામાં આવ્યાં જે બરાબર વેળાસર જ ભારતવર્ષ આવી પહોંચ્યા હતા.

હિંદુ મુસલમાનનાં વહાણો ગુજરાતનો બંદોબસ્ત કરતાં હજી મુંબઇ આસપાસ જ હતાં. પુત્રના શોકથી વિહ્વલ બનેલો આલમિડા રાતી આંખે તેનો બદલો લેવા, યોગ્ય અવસર અને નવાં તાજાં લશ્કરની ભરતી કરતાં દીવસો ગણતો હતો તેટલામાં પોર્ટુગાલથી સબળ લશ્કર અને સરંજામનાં વહાણો આવી પહોંચ્યાં. સિંહલદ્વિપથી કલિકોટ સુધી સર્વ બંદરે તે મજબુત થયો હતો. શત્રુ લશ્કર આગળ વધી આવે તે પહેલાં આલમિડા પોતાના લશ્કરની સરદારી લઇ વહાણો લઇ સામો ગયો. આ યુદ્ધમાં ત્રણ હજાર મુસલમાન માર્યા ગયા. આ યુદ્ધથી ભારત સાગરમાં પોર્ટુગાલનું આધિપત્ય ચિર પ્રતિષ્ઠિત થયું અને રાજ્ય સ્થાપનાની શરૂઆત થઇ.

આવી એક નાની જેવી જ વાત મૂળ લક્ષ્યના સાધનરૂપ થઇ પડે છે. મિસરનું સારામાં સારૂં લશ્કર અને દરીયાઇ બળ આ લડાઇમાં નષ્ટ થયું હતું. આ યુદ્ધ માટે પૃથ્વિના ઇતિહાસમાં જે સર્વે દરીયાઇ લડાઇયો આપવામાં આવી છે, તે સામાન્ય યુદ્ધો તરીકે જ ગણવામાં આવ્યાં છે. પારિણામની સફલતાનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ લડાઇ ઇતિહાસમાં સર્વે કરતાં યાદગર જળ યુદ્ધ તરીકે સ્વીકારવી પડશે. આ લડાઇથી પૃથ્વિના ઇતિહાસનું સંપૂર્ણરૂપ અને દિશા ફેરવાયાં છે.

આ સમયથી પૂર્વની પ્રતિષ્ઠાએ પશ્ચિમની સમાજનો આશ્રય લીધો છે. દુર્બલને સબળ અને સબળને દુર્બળ બનાવી દીધા છે. વાણિજ્યનો પ્રવાહ ભંગ થતાં પરદેશીનું જોર વધતાં બંદરોની આવક ઘટી ગઇ અને સ્વાધીનતા પણ જતી રહી. અન્ય આંતર વિગ્રહથી પણ ભારતવર્ષ ક્લાન્ત બન્યું હતું. જો આ એક માત્ર દરીયાઇ મામલો જ ભારતવર્ષ માટે સાચવવાનો હોત તો જરૂર અસંખ્ય સૈનિકો મળી આવત, પણ ભાગ્યવસાત્ ચારે તરફથી સંકટો આવી પડયાં હતાં. જે ભારત સમાજ સમગ્ર સભ્ય સમાજને માલ આપી ધન ગૌરવે અને વાણિજ્યે જે એક દીવસ પ્રબળ બન્યું હતું, તે જનસમાજ દીનહીન અને કંગાલ બની ભીક્ષાપાત્ર હાથમાં લઇ યુરોપના દ્વાર પાસે ઉભા રહેવાનો સમય જે આજે આવી લાગ્યો છે તે પરિવર્તન, તે યુગાંન્તર કેમ થયો. તેની આ આલોચના છે.

પ્રથમ વિજય વખતે પોર્ટુગાલનો અન્ય યુરોપનાં રાજ્યો દ્વેષ કરી સમુદ્ર માર્ગે અન્ય દિશાઓમાં ફાંફાં માર્યા હતાં. પરંતુ આ

વખતે પોર્ટુગાલના વિજયથી સમસ્ત ખ્રિસ્તિ સમાજ ખ્રિસ્તિઓનો વિજય ગણી સર્વેને એક સરખો ઉત્સાહ વધ્યો હતો. એશિયા સમગ્ર યુરોપને શત્રુ સમાન ગણાતું હતું. ધર્મ સ્થાપવામાં યુરોપના દરેક મનુષ્યને આખા દેશના સમાજની પીઠ હતી. આ નીતિથી પોર્ટુગાલે પોતાની પ્રવૃતિ તરફ સર્વેની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. આ બાજુ એશિયા તો કલિકોટના હિંદુ મુસલમાનના પરાજયને સમગ્ર એશિયાના પરાજય તરીકે ગણતું નહોતું. અંદરખાને મુસલમાન હિંદુથી જુદા હતા, તેને પણ પોતાનો ધર્મપ્રચાર કરવો હતો તેમ રાજ્યો પણ સ્થાપન કરવાં હતાં. ફિરંગિ વણિકે તો ભારતવર્ષ આવી ભારતવર્ષમાં જ રહેવા અને સ્થાપિત થવા નિશ્ચય કર્યો હતો. જ્યારે મુસલમાનો લાંબા વખત સુધી હિંદમાં આવી લુંટફાટ કરી ચાલ્યા જતા હતા. આ રીતે આ જમાના સુધી મુસલમાને હિંદ પોતાનું. ગણ્યું નહોતું કે ગણવાનું વર્તન કર્યું નહોતું. મુસલમાનોએ એશિયા વાસી તરીકે પણ ભારતવર્ષથી કે હિંદુઓ સાથે એકતા હૃદયમાં ધારણ કરી નહોતી. પાડોશી ધર્મ કે બંધુભાવ જો એશિયાના હૃદયમાં હોત તો કલિકોટ માત્ર કે મલબાર કાંઠો હાથ કરવાથી ફિરંગિ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે આશા બાંધત નહિ. એશિયાનું આ મહછીદ્ર તેનાથી અજાણ્યું ન હતું અને તેજ નીતિ ઉપર આધાર રાખી ભારતવર્ષ ઉપર અધિકાર મેળવવો સહજ ધાર્યો હતો. મુસલમાનની અવસ્થા પણ શોચનીય હતી. આ યુદ્ધથી એશિયામાંથી પણ તેમનો લોપ થવા બેઠા હતો. મિસર અને યુરોપી તુર્કસ્તાનનાં જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં એક બીજાનો પરાજય તે એક બીજા પોતાનો પરાજય છે એમ એકધર્મી હોવા છતાં પણ સમજતા નહિ. પણ ઉલટા એક બીજાનો

અભ્યુદય જોઇ શકતા નહિ અને સમય આવ્યે એક બીજાનો પ્રદેશ અધિકારમાં લેવા અનુકુળ સમયની રાહ જોતા હતા. મિસર પોતાના અંદરો અંદરના આવા ક્લેશને લીધે ફરી વખત હિંદ તરફ વાણિજ્ય રક્ષણ માટે વધારે પ્રયત્ન કરી શક્યું નહિ. મિસર જો અરબી સમુદ્રમાં વધારે બળ ક્ષય કરે, તો પોતાનો જાતભાઇ પોતા ઉપર ચડી આવે. આ પ્રમાણે મુસલમાનનો પરાજય ચિરપરાજયજ નીવડયો ફિરંગિને હમેશને માટે આખો સમુદ્ર માર્ગ નિષ્કંટક થયો જે કાયમને માટે જ રહ્યોઃ *

મિસર જે કાંઇ નિર્બળ થયું હતું તે તુર્કસ્તાનથી અજાણ્યું નહોતું. સમય આવતાં નાનાં નાનાં છમકલાં શરૂ કર્યા, ધીમે ધીમે ધસારો આપી કાલક્રમે તુર્ક-મિસર જીતી લીધું. આ સ્વજાતિના કલહમાં પોતાનું રક્ષણ કરવામાં ગુંથાએલો મિસરનો સુલતાન એશિયા માટે ઉદાર ભાવિ વાણિજ્ય રક્ષણ માટે જે પ્રયત્ન કરતો હતો તેમાં ફરીથી કાંઇ કરી શકયોજ નહિ.

આ પ્રમાણે પૂર્વ સાગરે પશ્ચિમ નીવાસીની શક્તિ દ્રઢ પ્રતિષ્ઠિત થઇ. તે જોતાં જો પોર્ટુગાલે આટલોજ પ્રયત્ન ભુમધ્ય સમુદ્રમાં કર્યો હોત, તો જરૂર તે બાજુ જ્યાં મિસર અને તુર્કસ્તાનનાં દીલ જુદાં

* *In as much as that peroid, Sultan Salim Khaquan of Rum (Turkey) defeated the Ghoriah of Eyypt, and the empire of the latter came to an end, the Samri, who was the promoter of this war, lost heart, and the Portuguese acquired complete domination.—Raiz-us-Salatens. P. 404.*

હતાં ત્યાં વધુ ફાવવાનો પ્રસંગ આવત તેમાં સંદેહ નથી. ભારતવર્ષ આવતાં જતાં કે સબંધ જાળવવા લાંબી દોરી થઇ પડે જ્યારે ભુમધ્ય સમુદ્રમાં આટલુંજ બળ નજીક હોવાથી અનેકગણા વધારે ઉત્સાહથી પરીપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કરી શકત.

આલમિડા ભારત સમુદ્રમાં પોર્ટુગાલની સર્વોપરી સત્તા જમાવવા ટાપુઓમાં કિલ્લા બાંધવા અને તેની સહાયથી જળમાર્ગે વધારે મજબુત થવા યોજના ઘડતો હતો. જમીન માર્ગે કિલ્લા બાંધી વાણિજ્ય રક્ષા કે રાજ્યસ્થાપન માટે તેને ઉતાવળ નહોતી. પરંતુ પોર્ટુગાલના રાજાને જમીન ઉપર મજબુત કિલ્લાઓ બાંધી રાજ્ય સ્થાપના કરવી હતી. ઇમાન્યુએલ ગમે તેમ તો રાજા અને ધણી હતો, અને આલમિડા રાજપુરૂષ માત્ર, તેને ગમે તેવી હોય તો પણ રાજ્યઆજ્ઞા માથે ચડાવવીજ જોઇયે. આલ્મિડા બહુ દુરદર્શી હતો બહુ દુર બેઠેલા રાજા કરતાં યોગ્ય દીર્ઘદ્રષ્ટિથી અમલદાર વસ્તુસ્થિતી જોઇ જે નિર્ણય કરે છે, તેજ બહુધા યોગ્ય હોય છે, છતાં કોઇ વખતે મતભેદ પડતાં તે કામને ધક્કો પહોંચે છે. ઇતિહાસ પણ આજે રાજા કરતાં રાજપુરૂષનાં વિશેષ વખાણ કરે છે, તેનાં મુળ કારણ આવાંજ હોય છે. ઇમાન્યુઅલે પોર્ટુગાલથી જે પ્રવૃત્તિઓ કરી તે સામાન્ય રીતે યોગ્ય હતી તોપણ તેણે રાજપ્રતિનિધિનો અભિપ્રાય તો માગ્યોજ.

આલ્મિડા જમીન માર્ગે કિલ્લાઓ બાંધવા માટે સંમત થયો નહિ. તેણે વારંવાર સમજાવી લખ્યું કે અત્યારે ગમે તેવા માર ખાધેલા નાના મોટા શત્રુઓ હજી જીવંત છે. અને તે દરેક દિશાએ દરેક બંદર નજીક છે, જ્યાં જ્યાં મામલો ઉભો થાય ત્યાં જળ માર્ગનું લશ્કર પહોંચી શકે છે. પરંતુ જો કિલ્લાઓની જમીન ઉપર સંખ્યા

વધારવામાં આવે અને રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો તેમાં ઉદ્દેશ હોય તો તે લાલચ અને ઉતાવળમાં અત્યારથી પડવું એ યોગ્ય નથી. સમય આવ્યે તે પણ થઇજ રહેશે. અત્યારે આપણી પાસે જે સૈન્ય છે તે આપણે જેમ જેમ કિલ્લા બાંધતા જઇએ અને વધારતા જઇએ તેમ તેમ તેના રક્ષણ માટે તેમાં લશ્કર રાખતા જવું પડે. કિલ્લામાં લશ્કર અલ્પ સંખ્યાનું થઇ જતાં તે કોઇના આક્રમણે સહજે પરાભવ પામે અને આથી આપણું બળ વિભક્ત થતાં આપણને પસ્તાવાનો વખત પણ આવે તેવું મારૂં માનવું છે.

જ્યારે બીજી રીતે ટાપુઓના કિલ્લા બહુ ઉપયોગી સાધનો નિવડશે. જેને આધારે ભારત સાગરમાં આપણું પ્રબળ જોર આપણો પ્રતાપ ચિરપ્રતિષ્ઠિત થશે. ભારતવાણિજ્યને આ પ્રમાણેની ગોઠવણથી સારામાં સારૂં રક્ષણ મળશે અને તેથી તે એક હાથે જ રહેશે. એક નોકર જેટલું સમજાવી શકે તેટલે દુર સુધી આલમિડાએ સમજાવવા મહેનત કરવામાં કચાશ રાખી નહિ. તેણે લખ્યું હતું કે “ભારત વર્ષમાંથી મુસલમાન વણિકોને હમેશમાટે દુર રાખવાનો પ્રાકૃત ઉપાય થઇ ગયો છે.” આ માર્ગેજ જો આપણે કામ કરતા રહીશું તો ઇશ્વરેચ્છાએ અચિર ઉદ્દેશ સફલજ થશે. ઇમાન્યુએલ આ સર્વ સમાચાર પર વિરૂદ્ધ ભાવથી ગુસ્સે થયો અને ધીરજ ખોઇ બેસતાં તેને લાગ્યું કે—આલમિડાને જે ઠીક લાગશે તેજ કરશે, કદાચ રાજ આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરશે તો હવે તેને પદચ્યુત કરી બીજાને નીમવો ઉચિત છે. આ પ્રમાણે આલુબુકાર્કને રાજ્યપ્રતિનિધિ નીમી ભારતવર્ષ તરફ મોકલવામાં આવ્યો.

ભારત વર્ષ માટે આલુબુકાર્ક અજાણ્યો નહોતો. તે ભારતવર્ષમાં પોતાની પહેલી મુસાફરીમાં ટુંક વખત રહ્યો હતો છતાં પોતાની

કુશળતાથી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી સ્વદેશ ગયો હતો કે જેથી ત્યાંની રાજ્યસભામાં તેનું આધિપત્ય પ્રબળ થયું હતું. એક વખત ફાવેલો મનુષ્ય હિંમતથી કામ કરે છે, છતાં પોતાના વિચાર ઉપર વધારે મદાર રાખી બેસે છે. સરખા અધિકારિ એકને પદભ્રષ્ટ કરી બીજાને નીમવામાં આવે ત્યારે પહેલા કરતાં વિપરિત વર્તનજ નવો આગંતુક કરે તે એક દોષ ઉભો થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ ફરી વખત જોઇ આલબિકાના વિચારો સાથે મેળવી નિર્ણય કરવા જેટલું આલુબુકાર્કે ડહાપણ વાપર્યું જ નહિ. પોતાના બળ અને રાજાની આજ્ઞા ઉપરજ આધાર રાખી આલમિડાએ ભવિષ્ય માટે કાંઇ વિચાર ધીરજથી કર્યોજ નહિ. તે સન્મુખના લાભોના લોભે અન્ધ બની ગયો, અને એકજ વિચારને વળગી રહ્યો કે રાજ્યવિસ્તાર વગર વાણિજ્ય વિસ્તાર કે વાણિજ્ય દ્રઢતા થઇ શકેજ નહિ.

તેને જે લાગ્યું તે પ્રમાણે રાજાએ પણ સમજાવ્યું હતું. પરંતુ આલમિડાએ તેને ગાંડો મુર્ખ, રાજ્યપ્રતિનિધિના ઉચ્ચપદે નીમાવા સંપુર્ણ નાલાયક ગણી જાહેર રીતે તેની અવજ્ઞા કરી હતી×

આલુબુકાર્ક વહાણો લઇ પહેલાં આફ્રિકાના પૂર્વ કીનારે ઉતર્યો હતો અને ત્યાં સોકોટ્રા નામના પ્રખ્યાત બંદર ઉપર આક્રમણ કર્યું.

× *He constantly referred to Albuquerque as a "fool" and a "Madman" and there can be little doubt but that he actually did bring his mind to consider him unfit to administer the affairs of the Indian trade;—Danner's Portuguese in India. Vol. I. P. 147.*

આ બંદર મિસરનું મુખ્ય થાણું હતું અને તે બંદર રાતા સમુદ્રના મોટા રસ્તાની રક્ષા કરી મિસર દેશ સાથેના ભારતવર્ષના જલવાણિજ્યનું રક્ષણ કરતું હતું. અત્યારે ભારત વાણિજ્યને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો હતો, તો પણ આ બંદરનું વાણિજ્ય સારૂં ચાલતું હતું. ફિરંગિ આંહિ સુધી કદાચ અત્યાર સુધી આવ્યા પણ નહોય કારણ કે અત્યારે ત્યાં બહુ બહુ દેશના વ્યાપારીઓની વસતી હજી હતી. આ બંદર પોર્ટુગીઝે અધિકારમાં લીધું અને સર્વ મુસલમાનોને મારી નાખ્યા. તેનો આસપાસનો પ્રદેશ અને તાલવને ખ્રિસ્તિનો અધિકાર સ્થાપ્યો.

સોકોટ્રા અધિકારમાં લીધા પછી આરબદેશના કીનારાના ભાગમાં તે આગળ વધ્યો ગયો. નાનાં નાનાં સ્થાનો લેતો તે મસકત નગર પહોંચ્યો અને ત્યાં ગોળા વર્ષાવવા શરૂ કર્યા આ પ્રમાણે પરસ્યન ગલ્ફ સુધી, ફિરંગિ વણિકની આણ ફરી ગઇ. આટલું ફરી આવી. આલુબુકાર્ક વિજયની હોંસ ભર્યો ૧૫૦૮ ની સાલમાં કાનાનોર આવ્યો અને ત્યાં આલમિડાને–પોર્ટુગાલનો હુકમ સંભળાવ્યો.

આલમિડા પુત્ર શોકમાં તેનો બદલો લેવા માટે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરતો હતો. આગળ જે આપણે વાંચી ગયા તે જ દીવસનું યુદ્ધ આ વખતે જ ચાલી રહ્યું હતું, અને પુરતી સહાય આલ્બુકાર્કના લશ્કરની મળતાં, આલમિડાને શરૂ થયેલા આ યુદ્ધમાં ભારે મદદરૂપ થતાં, આખરે તે લડાઇમાં આલમિડાનો જય થયો. લડાઇ ચાલતી હતી ત્યાંસુધી આલમિડાએ પોતાનો ચાર્જ છોડયો જ નહિ, તેમ લડાઇમાં પોતે જ ગયો હતો તે યુદ્ધ પુરૂં થાય ત્યાંસુધી આલ્બુકાર્કને આલમિડા સામું જોઇ રહેવું પડયું.

આખરે લડાઇ પુરી થતાં વિજયલાભ કરી આવેલ આલ્બુકાર્ક જ્યારે સગૌરવે મલબાર પાછો આવ્યો, ત્યારે આલ્બુકાર્કે આલમિડાને ફારગ થવા કહ્યું પણ તેણે માન્યું જ નહિ અને પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ જ રહ્યો. આલ્બુકાર્કે ઘણું સમજાવ્યું, રાજ્ય આજ્ઞા છે તો તારે ગમે તેમ પાળવી જ જોઇયે. રાજ્ય આજ્ઞા અમાન્ય કરવાનાં ફળ શું આવે છે વગેરે કહી સંભળાવી તે છેવટે એલફેલ બોલ્યો એટલે આલમિડાએ તેને શૃંખલા બદ્ધ કરી કારાગ્રહમાં પુરી મુક્યો, અને આ સ્થિતિમાં જ તને પોર્ટુગાલ મોકલીશ તેમ દમ પણ ભરાવ્યો.

ફિરંગિ વણિકના આકસ્મિક ક્લેશથી ક્ષુદ્ર કોચીન રાજ્યની પ્રજાના મનમાં થોડો ગભરાટ થયો. આલ્બુકાર્ક પોતાના અધિકાર ઉપર તેને ઉતારી મુકેલ છતાં ચાલુ જ રહ્યો તેથી પોર્ટુગાલનો રાજા ગુસ્સે થઇ ગયો. ઉપરાંત આલુબુકાર્કને કેદ કર્યાના સમાચાર સાંભળી તેને પણ ભય સંચાર થયો અને તેથી ત્વરાથી આલુબુકાર્કના ભાઇના દીકરા માર્શલ ડમ ફરનાન્ડ કુટિન રોને રાજ્ય આજ્ઞા સાથે નૌકા સૈન્યના અધિપતિ તરીકે નીમણુક કરી રવાના કર્યો. આ સૈન્ય અને વહાણો સાથે માર્શલ આવતાં આલુબુકાર્કની ચકાન્ત જાળ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગઇ.

આલુબુકાર્કને રાજ્ય પ્રતિનિધિનો ચાર્જ સોંપવામાં આવ્યો અને આંલમિડા સ્વદેશ તરફ પાછો ફરવા તૈયાર થઇ ગયો. આલમિડા પોર્ટુગાલ જતાં " કેપ ઓફ ગુડ હોપ " ઓળંગી આફ્રિકાના દક્ષિણ કિનારે ખોરાક અને પાણી માટે ઉતરતાં ત્યાંના બર્બર લોકો સાથે આલમિડાના માણસોને કાંઇક કજીયો થયો. આલિમિડા પોંતાના

માણસોને મદદ કરવા વહાણમાંથી ઉતરતાં, તેના ગળામાં એક તીર આવી આરપાર બેસી ગયું અને આલમિડા ત્યાંજ મૃત્યુને પામ્યો.

આલમિડા ભારતવર્ષ છોડતાં, ભારતવાણિજ્ય નીતિ આલમિડા જતાં તેપણ ફરી ગઇ. આલુબુકાર્ક ભારતવર્ષના રાજાઓ પાસે જ તેમનું રાજ્ય રહેવા દઇ, તેમને પોતાના આધિપત્યમાં લઇ સમુદ્રમાં રક્ષણાર્થે લશ્કર રાખી વાણિજ્યનું રક્ષણ કરી તેનો વિસ્તાર કરતો હતો. તેને વાણિજ્યનો જ લોભ હતો તેને રાજ્ય વિસ્તારનો લોભ નહોતો. આ પ્રમાણે પોતે દરીયામાં રહી શત્રુઓને પુરતી રીતે પહોંચી શકતો અને દિન પ્રતિદીન પોર્ટુગાલનું સૈન્ય પ્રબળ થતાં તેનું લક્ષ્ય સાધન સહજ અને સરળ થઇ ગયું હતું.

આલુબુકાર્ક જતાં ઇતિહાસમાં એક નવો અધ્યાય શરૂ થયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાજ્ય લાભ.

Albuquerque entered at once on those vast schemes of conquest which have made him one of the heroes of Portugueze Conquests in India.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૫૩ માં આલુબુકાર્કનો જન્મ થયો હતો. તે વખતે પોર્ટુગાલ પારકા ચર્ણમાં પડેલો એક અજાણ્યો દેશ હતો. ત્યાર પછી જે જે બનાવોથી પોર્ટુગાલની ધીરે ધીરે ચડતી થઇ, તે

સર્વે આલુબુકર્કની જીંદગીમાં જ બની હતી. તે જ્યારે યુવાન હતો ત્યારે જેના દેશમાં સ્વદેશ પ્રેમથી મદમત્ત થઇ ઉછર્યો હતો, તે સ્વતંત્ર જીવનથી તેની માત્રા દ્વિગુણ વધતી જતી હતી. ભારતવર્ષ આવી રાજ્ય પ્રતિનિધિના ઉચ્ચપદ અને અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા ત્યારે તેની ઉમર લગભગ સાઠ વર્ષની થઇ હતી. પણ ઉત્સાહમાં અને કામ કરવામાં તેને જોઇ ભલભલા યુવાનોનું પાણી ઉતરી જતું. આપણે વાંચી ગયા તેમ પોર્ટુગાલના રાજાને વાણિજ્ય કરતાં રાજ્ય વિસ્તાર તરફ ભારે લાલસા હતી, તે પ્રમાણે આલુબુકાર્કને પણ રાજ્ય વિસ્તાર જ મહામંત્ર હતો. આ પ્રમાણે આલુબુકાર્ક આલમિડા જતાં હવે સ્વતંત્ર હતો એટલે પોતાનું લક્ષ્ય સાધવા માટે રચનાઓ કરવા માંડયો.

મલબારનાં દરેક બંદરે ફિરંગિ વણિકની કોઠીઓ સ્થાપેલ હતી. ભારત મહાસાગરમાં ફિરંગિની જ આણ ફરતી હતી, ફિરંગિ વણિકની લુંટના પ્રતાપે બીજા કોઇપણ વેપારીનું વહાણ હવે કોઇને સ્વપ્ને પણ યાદ આવતું નહોતું, પણ કલીકોટ બંદરે હજી મુસલમાન વહાણો આવતાં હતાં. કલિકટ બંદર જાણે ફિરંગિનો કોઇ પૂર્વજન્મનો વૈરી હોય તેમ હજી જીવંત હોઇ ફિરંગિ વણિકને એક કાંટારૂપ હતો.

કલિકોટનું એકલું રાજ્ય શત્રુ રૂપે સામે હોત તો ફિરંગિ વણિકને કાંઇ ચિંતા કરવા કારણ નહોતું. સમગ્ર મુસલમાનો કલિકોટના પક્ષમાં હતા, તેથી જ ફિરંગિ વણિકને તેની સંભાળ લેવા જરૂર હતી. એ આવે છે, એ આવ્યા, તેમ હમેશાં ભણકારા આવતા

અને ફિરંગિનો જીવ ઉંચો નીચો થતો. * આ ભયને મૂળથી ઉખેડી નાખવા આલુબુકાર્કને જરૂર જણાઇ.

જીંદગીભર મુસલમાનનો દ્વેષ જેણે સેવ્યો હતો, બાઇબાડું અને દેશ સમસ્ત એક વખતે જેના પગ નીચે કચડાતું હતું, તેમ વખત જતાં પરાભવને પણ પામ્યું હતું, તે મુસલમાન કોમ માટે તો તેને હાડોહાડ દ્વેષ ભર્યો હતો. આ વિદ્વેષ માટે તે પોતે બહુ પ્રખ્યાતિને પામ્યો હતો. ઇતિહાસમાં આને માટે જે જે પ્રમાણે નોંધાયાં છે, તે થોડાં નથી. પરંતુ પોતાના ચરિત્રની જે વ્યાખ્યા અને પોતાના ગુપ્ત સંકલ્પો જે તે નોંધાવી ગયો છે તે વળી તેના કરતાં વધારે ભયંકર હતા. તેને શું શું કરવું હતું, તેના રાક્ષસી મગજમાં અમાનુષીક વિચારે મુસલમાનના ધ્વંસની જે જે તરકીબો તૈયાર થઇ હતી તે વાંચતાં કંપારી છુટે છે. ચંચળ મન પોતાની શક્તિ અગર શક્તિ બહારના, સારા અને નરસા જે જે મનોરથો કરે છે, તેને માટે જે સમય જોઇયે તેનો જો સરવાળો કરે, તો ભાગ્યે જ પોતાની જીંદગીનો વધારેમાં વધારે જીવતાં સુધીનો વખત પણ તે માટે પુરતો થઇ શકે. કાંઇ મનોરથો પુરા થવા ન થવા દૈવાધીન છે પણ પવન વેગી મન તો લાખો કોષ ચાલ્યું જાય છે.

મિસરના મુસલમાન રાજાને યોગ્ય દંડ આપવા, મિસરમાં ખેતીવાડી જે નીલ નદીના પાણીથી જ થતી હતી, તે નીલ નદીને

+ *The cry "the Rums are comming" menaced me at every step--Albuquerque's letter to the King, April, 1512.*

ખોદી તેનું પાણી દરિયામાં વળાવી લઇ આખા મિસરની ખેતવાડીને નષ્ટ કરી, આલુબુકાર્કે તે દેશને રેતીના મેદાન જેવો બનાવી દેવા દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો.

સમસ્ત મિસર દેશને ભુખે મારવાના સંકલ્પ ઉપરાંત તેનો બીજો સંકલ્પ એવો હતો કે, મુસલમાન સમાજ અને ધર્મને નષ્ટ કરવા માટે મુસલમાન ધર્મ પ્રવર્તક મહમ્મદનાં પવિત્ર શબને સર્વ સમક્ષ ખોદી કાઢી બાળી ભસ્મ કરવાં.

આટલા મોટા સંકલ્પો આ ભાગિરથ કામો વિચારોથી બન્યાં નહિ, પરંતુ આ વિચારોએ આલુબુકાર્કને મુસલમાન વિદ્વેષની માત્રા કેટલી ચડી હતી તેની યથાયોગ્ય કલ્પના થઇ શકે છે. *

પોર્ટુગાલ અને સમસ્ત યુરોપવાસી ખ્રિસ્તિઓથી આલુબુકાર્કના આ વિચારો કાંઇ ભિન્ન નહોતા. સામાન્ય માણસના વિચારો શક્તિના

---

* *There are two actions suggested by the magnanimuty of his heart which he determined to perform. One was to direct the channel of the Nile to the Red Sea and prevent it from running through Egypt, there by to render the lands of the Grand Turk sterile; the other to carry away the bones of the abominable Mofama (Mahammad) that they being reduced publicly to ashes, the Votaries of so foul a sect might be confounded—Machado.*

અભાવે વાયુમાં મળી જનારા, બળબળાટ જેટલો જ તોલ કરાવે છે. પરંતુ બાહુબળ યુક્ત આવા શક્તિ સંપન્ન રાજ્ય પુરૂષના વિચારો હરપળે અમલમાં આવવાની બીતી દર્શાવનારા જ લાગે તેમાં નવાઈ જ નહિ. આલ્બુકર્કના આ વિચારો જણાવતા ઇતિહાસકારોને કાંઇ લજ્જા ઉત્પન્ન થઇ નહિ, તેઓએ ઉલટા તેના આ વિચારોને તેના દ્રઢ ચરિત્ર, વિરપુરૂષોચિત્ત મનોબળ તરીકે જ ઓળખાવાતાં પ્રશંસા પાત્ર જ ગણ્યા છે.

આલ્બુકર્કને હિન્દુઓ તરફનો દ્વેષ પણ કાંઇ ઓછો નહોતો. હિન્દુ મુસલમાન એકત્રમલી કલિકોટના રાજ્યને સહાય કરતા હતા. કલિકોટનું બંદર હિંદુ મુસલમાનને એકત્ર થવાનું કેન્દ્રસ્થ બન્યું હતું તેથી કલિકોટનો પ્રથમ ધ્વંસ કરવા કટ્ટિ બદ્ધ થયો. જળ માર્ગ તો હવે સાફ હતો, જળ માર્ગે હિંદુ કે મુસલમાન કોઇપણ આવજા કરી શકતા નહિ. એક વહાણ કે મછવો પોર્ટુગાલ સિવાય અન્યનો સમુદ્રમાં ફરકી શકતો ન હતો. એટલે તે રસ્તે હિંદુ મુસલમાન એકત્ર થઇ શકતા નહોતા. બાકી રહેલા સ્થલ માર્ગેજ કલિકોટ રાજ્યમાં ભરતી થતી હતી, અને તે દિવસો દિવસ હિંદુ અને મુસલમાન હાથે હાથ મેળવી નીડરપણે કલિકોટમાં આસપાસથી આવી બેઠા હતા. આલ્બુકર્ક આ સમુહ સમુદ્રમાં જ પધરાવવા અને કલિ-કોટનું રાજ્ય પચાવી પાડવા માગતો હતો.

૧૫૧૦ ની સાલમાં કલિકોટના બંદર ઉપર પોર્ટુગાલની, તોપોએ ભયંકર ગર્જનાઓ શરૂ કરી. કલિકોટના રાજ્ય પાસે જે વહાણો હતાં તેમાં લશ્કર તૈયાર થઇ સામું ગયું. હિન્દુ અને મુસલમાન વિરોચીત ટેક લઇને જ બેઠા હતા, તેઓ જાણતા હતા કે કલિકોટ

પોર્ટુગાલના લડાયક વહાણોના ગોળા માત્રનો માર ખમી શકશે નહિ, પોર્ટુગાલ જેટલા દિવસ મોડું આવી પહોંચે તેટલી જ કલિકોટની આયુષ્ય છે. આટલું જાણવા છતાં યુદ્ધ ક્ષેત્રે હોમાવા રણયજ્ઞે આહૂતી થવા સહર્ષ સામી છાતીએ દોડયા. પ્રબળ ગોળાના પ્રવાહે તેમને ખાળ્યા, તેઓ શત્રુનાં વહાણો નજીક જઈ કાંઈ કરી શકે તે પહેલાં જ તેમનાં વહાણો જલમાં સમાધિષ્ટ થયાં. વહાણોનો નાશ કરી, ફિરંગિ વણિકનાં વહાણો આગળ વધી કાંઠે લાગ્યાં અને તેમાંનું લશ્કર શહેરમાં દાખલ થયું.

શહેરમાં ઉતરેલ લશ્કરે શહેર બાળવા માંડયું.* એટલે હિંદુ મુસલમાન રાજ્યગઢમાં એકત્ર થયા અને ત્યાંથી પુરતા બળે ફિરંગિઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણમાં જમીન ઉપર ઉતરેલ લશ્કરને કલિકોટના શુરવીરોએ બરાબર હાથ બતાવ્યો, જેમાં પાંચસો ફિરંગિ માર્યા ગયા અને જે કોઇ રીતે બચ્યા તેઓ કલિકોટના વીરોનો માર સહી ન શકવાથી વહાણો ઉપર જઇ આત્મરક્ષા કરવા નાસવા માંડયા. × બીજી તરફ જમીન ઉપરના લશ્કરની નાશભાગથી વહાણો

---

* *In the month of Ramzan 915. A H. the Portuguese proceeded to Kalikot, set fire to the Cathedral Mosque and swept the town with the broom of plunder—Raïz-us-Salateen p. 404*

+ *The Malbarees collecting together attacked the Christians, killed five hundred leading Portuguese and drowned many of them in sea. Those who exapted the sword, fled to the port of Kolam,*

ઉપર પણ કલાહોલ થયો એટલે નાસી જતા સૈનિકોએ રસ્તો બદલી કોલામ ગયા અને ત્યાંના બંદરના ગરાશીયાના આશ્રયે એક બંધ બાંધી પોતાનો બચાવ કરવા માંડયા.

આ પરાજયથી આલ્બુકર્ક કાંઇક અંશે નિરાશ તો થયો અને ન છુટકે હાલ તો કલિકોટને છોડી, બીજી કોઇ જગ્યાએ રાજ્યધાની સ્થાપવા માટે યોગ્ય સ્થળની તપાસ કરવા માંડયો. આ પરાજય માટે ઇતિહાસમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ હશે ખરો પણ કલિકોટના રાજા માટે ધડો લેવા લાયક આ પ્રસંગ ઉચિત રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો નથી. પોર્ટુગાલના પ્રબળ વેગ સામે વારંવાર પરાભુત થયા છતાં વારંવાર તૈયાર થઇ, પોર્ટુગાલનું આક્રમણ ખાળતો હતો. પ્રયત્ને આ વખતે તેઓને પાછા હઠાવ્યા.

આલ્બુકાર્કને યોગ્ય સ્થળ મલી આવ્યું. એક ભારતવાસી જલદસ્યુએ તેને જે સ્થળ બતાવ્યું, તે એક નાનો પણ સુરક્ષિત ટાપુ હતો. આ ટાપુ ઉપર કિલ્લો બાંધી આદિલશાહ નામનો શાહ નામથી ઓળખાતો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આલ્બુકાર્કે ૧૯૧૦ ની સાલમાં આ ટાપુ ઉપર આક્રમણ કર્યું. હિન્દુ મુસલમાન અને પરસ્યનવાસી શહેરીઓ આ આક્રમણ સહન કરી શક્યાં નહિ નાસી છુટયા અને કાંઇક માર્યા ગયાં. આ પ્રમાણે આલ્બુકાર્કે સિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લઇ રાજ્ય કરવામાં પ્રવૃત થયો. •

આદિલશાહે બે માસમાં ફરી આ નગર અધિકારમાં લીધું.

---

and intriguing with the chief of that place, erected a small fort and entrenched themselves there.—Raiz-us-Salateen P. 405.

યુદ્ધ શરૂ થયું, છ માસ સુધી પોર્ટુગાલના લશ્કરે બચાવ કર્યો અને કિલ્લાની દીવાલ ચુર્ણ થઇ જતાં સુલેહનો વાવટો બતાવવામાં આવ્યો. નિરૂપાયે ફિરંગિ વણિકે આદિલશાહને મ્હોં માગ્યું ધન આપી, આ કિલ્લો ખરીદ કરી લીધો. તે વખતથી આજસુધી પોર્ટુગાલની હિંદુસ્તાનમાં તે જ રાજધાની છે તે શહેર રાજ્યધાની ગોવા નગરીના નામથી ઓળખાય છે. *

આ પ્રમાણે જમીન ઉપર રાજ્ય સ્થાપના માટેના પ્રયત્નમાં સમય વ્યય અને કેટલો બળ ક્ષય થયો, છેવટે ગોવા નગરી પણ વેચાતી જ લેવી પડી હતી કલિકોટથી પણ હાર ખાવી પડી હતી. આ રીતે જમીન ઉપર રાજ્ય સ્થાપનની લાલચને પોષતાં પ્રથમ જ પોર્ટુગાલને પાછું પડવું પડ્યું હતું. આલમિડાની દીર્ઘ નજરે જે કાંઇ લાગતું હતું તે કાંઇ ખોટું ન હતું. આ કાર્ય માટે હજી થોડો સમય હતો એટલું જ માત્ર આલમિડાનું કહેવું હતું.

ફિરંગિ વણિકની ભારત વાણિજ્યની રાજ્યધાનીને એક સુદ્રઢ કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો અને તે શીઘ્ર ધનરત્ન સંપન્ન નગરી વસી ગઇ. વ્યાપાર પણ સબળ આશ્રય નીચે વધવા માંડ્યો હતો. આ

---

* રિઆઝ કિંમત આપવા માટે લખી ગયો છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિ લેખકોના કોઇ લખાણમાં કિંમત આપ્યાનું ક્યાંય લખેલું જણાયું નથી. *But after a short period, The Portuguese offering a large sum of money to the ruler of that place, re-accquired possession of it, and establishing there Capital at that port, which was very strong, fortified it further—Riaz-us-Salateen. P. 405.*

રાજધાનીમાં રાજ્ય કાર્યાલયની સ્થાપના થઇ અને આલુબુકાર્કે રાજ્ય-શાસન તથા વાણિજ્ય વ્યાપારના વિસ્તારની પ્રવૃતિઓ કરવા માંડી.

રાતો સમુદ્ર અને ઇરાની અખાત મુસલમાન વાણિજ્યનાં આશ્રય સ્થાનો હતાં આ બેઉ સાગર માર્ગે પ્રવેશ દ્વારમાં મુસલમાનો કિલ્લા બાંધી વાણિજ્ય રક્ષા કરતા હતા. આ વાણિજ્ય એટલે એક માત્ર ભારત વાણિજ્ય નહિ, પણ તે પાકત નામે પૂર્વ વાણિજ્ય કહેવાતું હતું. જે જાપાન, ચીન, અને દુર પૂર્વના ટાપુઓથી ચાલતા વ્યાપાર માટેનાં સંગ્રહ અને રક્ષણ સ્થાન હતાં. આ દેશોમાંથી જે વ્યાપાર ભાર લઇ જવામાં આવતો તે આ માર્ગે મિસર અને પરસ્યામાં જતો અને ત્યાંથી ભુમધ્યસાગર માર્ગે યુરોપમાં કેટલીક જગ્યાઓ સુધી પહોંચતો હતો. આલુબુકાર્ક મલબાર કાંઠા ઉપર સ્થિર થતાં તેણે પોતાની નજર હવે તે તરફ દોડવી, પોર્ટુગાલથી દરેક પ્રકારની મદદ આવવી ચાલુ હતી. આલુબુકાર્ક આ ચિરપ્રચલિત વાણિજ્ય પ્રવાહને ' કેપ ઓફ ગુડ હોપ ' તરફ આકર્ષી, સમગ્ર પૂર્વ વાણિજ્ય ફિરંગિ વણિકના આધિપત્યમાં લાવવા માટે દરેક કરવા યોગ્ય પ્રયત્નોનો વીચાર કરતો હતો. તેની પાસે હવે યોગ્ય વહાણો, માણસો અને લશ્કર સાથે સરંજામ હાથમાં જ હતાં એટલે દરેક વિચારોનો ત્વરીત ગતીથી અમલ કરવા માંડયો.

આલુબુકાર્ક સબળ લશ્કર લઇ પહેલાં રાતા સમુદ્રના મુખ ઉપર ગયો. ત્યાં એડન બંદર ઉપર ઓચીંતુ આક્રમણ કર્યું. મુસલમાનના અધિકારનું એડન વાણિજ્ય માટે જુના જમાનાથી બહુ સમૃદ્ધ થયેલું શહેર હતું. ત્યાં યોગ્ય લશ્કર અને દરીયાઇ બળ હતું, પરંતુ તેઓ આમ ઓચીંતા લડવા તૈયાર નહોતા, તેમ ફિરંગિ વણિક

દરેક સાધન સંપન્ન હતો તેથી એડન વગર વિલંબે હસ્તગત થયું. લશ્કરના ભરોસે ફિરંગિ વણિકે એડન ઉપર તોપો માંડી દીધી હતી જેથી તે શહેર લગભગ નારાજ જ થઇ ગયું. એડન સરકારી અરમઝ કિલ્લા ઉપર આલબુકાર્ક ચડી ગયો. અંજાઇ ગયેલા મુસલમાનો આ સબળ કિલ્લામાં લાંબો વખત ટકી શક્યા નહિ હારી ગયેલો મનુષ્ય ડબલ મારખાય છે, તેમ તેઓએ મારવાને બદલે મારજ ખાધો. અરક્ષિત કલિકોટ જેવા બંદરે પોર્ટુગાલના લશ્કરને જેટલું અટકાવ્યું હતું, તેટલું આ કિલ્લાનું લશ્કર વિરૂદ્ધતા જાળવી શક્યું નહિ. આ પ્રમાણે રાતા સમુદ્રનું નાકું અને પરસ્યન ઉપસાગરનું મુખ ફિરંગિના અધિકારમાં આવ્યાં. અમરઝનો કિલ્લો હાથ આવતાં ફિરંગિ વણિક કિલ્લામાં ગયા.

મુસલમાનો સુદુર પૂર્વના ટાપુઓથી જે માલ લઇ જતા તે ફિરંગિ વણિક લુંટવી લેવા ભારત સાગરમાં લુંટારાનો ધંધો કરતો. આલુબુકાર્ક આટલેથી પણ તૃપ્ત ન થયો અને મુસલમાનના પૂર્વ ટાપુઓના વ્યાપારનાં ઉંડાં મૂળો ખોદી નાખવા પુર્વના સર્વે ટાપુઓ પોતાના અધિકારમાં લેવા તૈયાર થયો. મલાકકાના દ્વીપે પહેલેથી ફિરંગિ વણિકની કોઠી હતી. આ સ્થાપિત કોઠી ઉપર ત્યાંની સુલતાનની મુસલમાન વસ્તીએ મારામારી કરી એટલે ત્યાંનાં માણસો નાસી છુટ્યાં. આલુબુકાર્કને ખબર મળતાં તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા સ્વયં પોતે મલ્લાકા ગયો.

આલુબુકાર્કને તો આ જોઇતું જ હતું. મલ્લકાના સુલતાનથી સુલેહસંપે કોઠી સ્થપાઇ હતી અને ફિરંગિ તેની પ્રજા તરીકે આજ સુધી વ્યાપાર કરતા હતા. પરંતુ આ પ્રમાણે વિનાકારણ ઉશ્કેરણીથી

ફિરંગીની કોઠી ઉપર હાથ પડતાં ફિરંગિઓને જોઇતું કારણ મળી ગયું અને વધારે પુછપરછ ન કરતાં લડાઇજ જાહેર થઇ ગઇ. વ્યાપારી વ્યવસાયી આ ટાપુ ઉપર કાંઇ લશ્કર નહોતું તેથી આલ્બુકર્કે સુલતાનને કેદ કરી, ગોવા મોકલી આપ્યો અને મલ્લાકાના ટાપુ ઉપર કિલ્લો બંધાવી રીતસર અધિકાર સ્થાપી પોર્ટુગાલનું શાસન થાપ્યું.

ક્રમે ક્રમે સમગ્ર ભારત સાગરે ફિરંગિ વણિકનું પ્રાધાન્ય પ્રબળ થતું ગયું. પુર્વ તરફનો કાંઇપણ વ્યાપાર હવે ફિરંગિ સિવાય કોઈ માટે રહ્યો નહિ. તેમ મલબારના કાંઠા ઉપર કોઇનું આધિપત્ય થવા હવે સંભવ નહોતો.

જેઓ જુના વખતથી આ સર્વ વાણિજ્ય બંદરે વ્યાપારાર્થે આવતા, આશ્રય લેતા તેઓ મંત્ર મુગ્ધ નેત્રે પોર્ટુગાલની પ્રજા તરફ જોઇ રહ્યા અને પોતાનું પ્રભુત્વ ગુમાવી દાસત્વ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થઇ ગયા. મલબારના બીજા સર્વે બંદરેથી હવે ઓછો વ્યાપાર થતો હતો. કારણ કે પોર્ટુગીઝને પોતાની રાજ્યધાની ગોવાબંદરમાં સર્વ વસ્તુઓની બજાર વસાવવી હતી, એટલે અન્ય બંદરના વ્યાપારીઓ તે બંદરો છોડી હવે પોતાનો માલ ગોવાબંદરે લાવવા માંડયા. આ પ્રમાણે હવે ગોવાબંદર પૂર્વનું મુખ્ય બંદર અને વાણિજ્ય સ્થાન થઇ પડયું. ગોવાનગરની વસતી દીનપ્રતિદિન વધવા લાગી. અનેક ગામોનાં વહાણો માલ ભરી વ્યાપાર કરવા આંહિ જ આવવા માંડયા. આ રીતે મલબારના વ્યાપારીઓ પોર્ટુગીઝના માત્ર દલાલ જ થઇ પડયા. કારણ કે ગ્રાહક તો માત્ર પોર્ટુગીઝ વ્યાપારીઓ જ હતા, ભલે રાજ્ય તરફથી સગવડ અને ઉત્તેજન મલતાં પણ જેની આંખ ફરતાં વાર ન લાગે તેનો શું ભરોંસો.

જેઓ ફિરંગ વણિકની અનુમતિ ગ્રહણ કરી તેને આશ્રયે વેપાર કરવા સંમત્ત થતા નહોતા, તેઓનાં વહાણો લુંટી લેવામાં આવતાં હતાં. આ જમાનાનો "ફ્રીટ્રેઇડ" ત્યારે નહોતો. *

થોડા સમયમાં જ ફિરંગિ વણિકના આવા શાશનથી પુર્વનું વાણિજ્ય એક ઘેર થતાં, એક જ આધિપત્યમાં આવતાં, જળે અને સ્થળે ફિરંગિ જ વ્યાપારી જોવામાં આવતા હતા. બીજા કોઇ પણ વ્યાપાર કરતા તે પણ ફિરંગિ માટે જ કરતા હતા. આ એક નોવેલની આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ઘટના ઘટી હતી. ઇતિહાસમાં આવી અનેક વાતો કલ્પિત ઘટના જેવી બનેલી મળી આવે છે. કલ્પિત ઘટનામાં કલ્પના જ પ્રાધાન્ય હોય છે જેથી તેમાં કાર્ય કારણની કડી હોતી નથી. જ્યારે ઐતિહાસિક બનાવો પ્રકૃત હોઇ તેમાં કાર્ય અને તેનું કારણ હોય છે. આવું પાર્થક્ય જો નહોત તો આ ફિરંગિ વણિકનો અભ્યુદય વાંચતા એક કલ્પિત જ લાગત.

જે સંઘર્ષને પૂર્વ અને પશ્ચિમની જુની સ્થિતિ બદલાઈ ગઇ હતી, તેમાં સમગ્ર યુરોપ સંમત હતું, પરંતુ કોઇ સામેલ નહોતું.

---

* *On the Portuguese seizing Goa in 1510, the Portuguese naval supremacy along the south-western Indian coast was throughly established, and no Mussalman slip could safely trade in Malbar waters without a pass from the Christians--Sir W. Hunter.* હજ પડવા જવા માટે પણ મુસલમાનોને વ્યાપારિ વહાણોમાં જવા મલતું. ખ્રિસ્તિઓની ચીઠી વગર હજ પડવા જઇ શકાતું નહિ. આ પ્રમાણે હજ પડવા જનારાઓને પણ મુસ્કેલી ઉભી થઇ હતી.

વ્યાપારના ઉત્તેજન માટે ગ્રાહક થયા સિવાય અન્ય કાંઇ પણ મદદ યુરોપે આપી નહોતી તેથી પોર્ટુગાલનો આટલા ટુંક સમયમાં આટલો અભ્યુદય થયેલો જોઇ આશ્ચર્યચકિત થયું હતું.

ભારતવર્ષમાં વાણિજ્ય ધર્મ યુરોપ કરતાં જુદા પ્રકારના હતા. ક્ષત્રિઓના વ્યવસાયમાં રણસંગ્રામ અને પ્રજાપાલન એ ધર્મ, જ્યારે વણિકનો વ્યાપારમાં મુખ્ય ધર્મ નીતિ ગણાતો હતો. સત્યનિષ્ટા જ વાણિજ્યમાં ઉત્કર્ષ દાતા છે, તેઓ વાણિજ્યમાં કર્મને જ પ્રાધાન્ય સમજતા, વાણિજ્યમાં બાહુબળનો ઉપયોગ કરવો તે અધર્મ જ ગણતા.

ફિરંગિના પાસ વગર કોઇ વહાણો અરબ્બી સમુદ્રમાં વ્યાપાર કરી શકતાં નહિ. ધર્માર્થે જતાં યાત્રાળુઓને પણ રજાચિઠ્ઠિ લેવી પડતી હતી. * આ પ્રમાણે પૂર્વનું બળ અને પશ્ચિમની શક્તિ એકત્રિત થતાં, તેના જુલમોના આઘાતે ભારતવર્ષની શક્તિ છત્ર ભંગ થઇ ગઇ હતી.

---

* *Whilest some ships of Emperor Jalaluddin Mahammad Akber which without a pass from Portuguese had proceeded to Makhah, were returning from the port of Jiddah, they looted them, and inflicted various molestations and humiliations on the Mussulmans, and set fire to the port of Adilabad and Farabin which belonged to Adil Shah, and revanged them completely—Riaz-us-Salatun. P. 408.*

ફિરંગિ વણિકના વાણિજ્ય કલહમાં સ્વધર્મ કલહ પણ જોડાયો હતો. + હવે પ્રતિ દ્વંદ્વીઓમાં જાતીદ્વેષ અને ધર્મદ્વેષ જાગ્રત થયો હતો. મુસલમાન વિદ્વેષ અને ખ્રિસ્તિ ધર્માનુરાગ ઉત્તરો ઉત્તર પ્રબળ થતાં, ફિરંગિ વણિકના આ અત્યાચારને યુરોપમાં તેની અનુપમ મહત્તા ગણવામાં આવતી હતી.

ફિરંગિ હસતાં હસતાં જીવન વિસર્જન કરી શકતા હતા. કારણ કે તેઓને તો ધર્મ યુદ્ધ ધર્મ વિસ્તાર માટે જ હતું. ફિરંગિ વણિક હસતાં હસતાં અસહાય સ્ત્રિ પુરૂષોને અને બાળકોનો પ્રાણ વધ કરી શકતા, કારણ તેઓની નરહત્યા કેવલ વિધર્મિ હત્યા હતી. આ સમયે ઇતિહાસ લેખકો જે લખતાં કંપી ઉઠે છે, તે લખતાં અને ગાતાં તે વખતના ઇતિહાસ લેખકો તેમનું ગૌરવજ ગણતાં. તેમ તેવી વાતો વધુ અને વધુ વિસ્તારી શુરવિરોને પાનો ચડાવી ધર્મ યુદ્ધ માટે જાગ્રત કરતા હતા. આ યુગ યુરોપનો મધ્યયુગ હતો. હજી પણ તેઓમાંથી બર્બરતા નિર્વાણ પામી નહોતી. તે વખતે બાહુબળ સંયુક્ત થયું નહોતું. તે સમયે સમગ્ર માનવ સમાજને સમુન્નત કરવાની ઉચ્ચ આકાંક્ષાએ યુરોપને નવજીવન આપ્યું નહોતું. ×

+ *From the time of Albuguerque the mexorable issue between Catholicism and Islam in Asia stands forth, each side firmly between itself fighting the battles of its God.—Sir W. W. Hunter.*

× આ વિભાગમાં પાંન્ડુ લિપિ વાંચી, કોઇ પ્રધાન લેખક તેની પાસે લખી ગયો છે કે "અમને લાગે છે કે હજી થયા નથી" તેનો જવાબ દેતાં, સત્ય નિષ્ટ ઇતિહાસ લેખકને (આજ કાલની અનેક

તરવાર હાથમાં લઇ ધર્મપ્રચાર કરવો તે પુર્વના શિક્ષણમાં અપરિચિત અને ઉલટું જ દેખાતું હતું. જે ઇશ્વરને ઓળખાવવા છે, તે જ ઇશ્વરથી દુર અને દુર લઇ જનારૂં પાપકર્મ કરી શી રીતે ઇશ્વરને ઓળખાવી શકાય? તે એશિયા સમજી શકતું નહોતું.

પુર્વ જનો જ્યારે ધર્મપ્રચાર માટે બહાર પડતા, ત્યારે પોતેજ ધર્માનુરાગી બની સન્યાસીની સૌમ્યમૂર્તિ ગ્રહણ કરી, ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઇ દ્વારે દ્વારે ભ્રમણ કરતા. જે સુત્રો શીખવાનાં હોય, તેજ સૂત્રો પોતે વર્તનમાં મૂકયા સિવાય સામાજના ઉપર ભાસ પાડી તેમને શી રીતે ગ્રહણ કરાવી શકાય, પોતામાં અનુરાગ ઉત્પન્ન થયા વગર શિષ્યોમાં ધર્માનુરાગ કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય, ભારતવર્ષમાં પ્રેમ યુકતધર્મ છે. એશિયામાં ધર્મમાં ધર્માંધતા આવતાં ધર્મથી ભ્રષ્ટ જ થવાય છે તેમ ધર્મસુત્રો વર્ણવે છે તો એશયાના ધર્મ પ્રવર્તકો તરવાર તો કયાંથી જ ગ્રહણ કરી શકે. એશિયાની આ પ્રકૃતિ અને આદર્શને અનુસરીને ખ્રિસ્તિ શિષ્યો ધર્મપ્રચાર કરવા બહાર પડયા હતા. કાઇસ્ટના પ્રાકત આદર્શો જ ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચારકો આચરતા હતા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એશિયાની પુણ્ય ભૂમિ છોડી

ઘટના યાદ રાખતાં) અવનત મસ્તકે સ્વીકાર કરવો પડે છે કે "હજી પણ થયા નથી." હજી પણ યુરોપ સર્વ પ્રકારે બર્બરતા ત્યજી દઇ પ્રકૃત સંસ્કૃતિ ગ્રહણ કરી શકયા નથી." હજી પણ તેઓની ઐતિહાસિક મધ્ય યુગની શોણીત-પિપાસા જ જનસમાજને અશાન્ત કરી રાખી છે. જગદ્ વ્યાપી મહાયુદ્ધે આ ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું સ્પષ્ટ થયું છે કે યુરોપની સંસ્કૃતિનું ઉન્નત મસ્તક અવનતજ થઇ રહ્યું છે.

યુરોપમાં ઉતર્યા પછી, તેની મુળ પ્રકૃતિ એટલા પરિવર્તનને પામી છે કે બાહુબળ જ પ્રબળ બળ તરીકે પ્રતિપાદન થયું છે. આલુબુકાર્ક આજ બાહુબળના ધર્મે દીક્ષિત થઇ પુર્વ મહાસાગરમાં આવ્યો હતો.

બાહુબળનો ઇતિહાસ તે કલંકનો ઇતિહાસ આજે સભ્ય સમાજે ગણ્યો છે, તે વખતના ફિરંગિ વણિકનો ઇતિહાસ લખનારા ફિરંગિ વણિકનો અલૌકિક દિગ્વિજય વર્ણવતાં પુનઃ પુનઃ બાહુબળની જ પ્રશંસા કરી ગયા છે. ઇસ્લામ પરાભુત થતાં ખ્રિસ્તિઓની માફક બાહુબળના ઉપાસકો બની ગયા હતા. અને તેઓ ધર્મના નામે ધર્મયુદ્ધમાં પ્રાણ વિસર્જન કરવામાં ગૌરવ માનવા લાગ્યા. *

આ વખતે ભારતસાગરે માત્ર યુદ્ધનાજ ભણકારા વાગતા હતા. તે આવે છે, અરે આ આવ્યા, આ વાતજ ઉભયપક્ષની પ્રધાન ચિંતા બની રહી હતી. વ્યાપાર વાણિજ્યની રિદ્ધિસિદ્ધિ ચાલી જતાં જેને ફાવે તેમ લુંટફાટજ કરતા. આજકાલ લુંટફાટ વધી ગઇ હતી. કોઇ ધણીજ નહોતું. જ્યાં આધિપત્ય રાખવાનો દાવો કરનાર સ્વયં ફિરંગિ વણિકજ લુંટફાટનો ધંધો કરતો હતો તો પછી સાંભળે કોણ. ભારત વર્ષની કોઇ રાજ્ય શકિત રક્ષણ કરવા બહાર આવી નહિ. આ વખતે મોગલ અને પઠાણ વચ્ચે ભારત વર્ષ કોને વરમાળ આરોપે તેજ જન સમાજ જોતી હતી.

---

* સોલોમન પાશાના એક કાગળમાં આ વાતનો પરિચય થાય છે. "બ્રિયાઝ"ના સુયોગ્ય અનુવાદક ટીકા સંયોગે તેનો ઉલ્લેખ કરી ગયો છે કે—*It denounced the aggressions of Christians of Portugal, and warned an Indian Prince that if he held back, his soul would decend into hell.*

૧૫૧૫ ની સાલમાં ફિરંગિ વીર આલબુકાર્ક આ જગત છોડીને ચાલ્યો ગયો. તે મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં તેની બદલીમાં બીજો અધિકારી નીમાઇજ ગયો હતો. પરંતુ નિમાયેલ અધિકારી આવી રાજ્ય લગામ હાથમાં લે તેટલામાં ફીરંગી ઓ ના પ્રાંણ ઉપર મુસલમાનની પ્રબળ થતી શકિતએ કુહાડો સામો ધર્યો હતો. દિવ નગરી નજીક ફિરંગી વણિકનો જય થયા પછી તેણે પોતાનો ઉદેશ બર લાવવા અથાગ મહેનત કરવામાંડી હતી. રાત અને દિવસનાં ઘડીભર પણ તે નિશ્ચિત થઇ બેઠો ન હોતો. સુદુર એડન બંદર તેણે સર કર્યું પરંતુ લાંબા વખત સુધી તેને સંપુર્ણ રીતે જીતી શકયો નહિ. ભારત વર્ષનો લાંબો સમુદ્ર કાંઠો પોતાના અધિકારમાં તો આવ્યો પણ તેને દરેક જગ્યાએ એડન સુધી પહોંચી વળી સાચવવો તે કાંઇ સહેલવાત નહોતી. મિસર સુલતાનની વાણિજ્ય શકિત કાંઇક પરીમાણે ભાંગી પડી હતી. તોપણ સંપુર્ણ રીતે તે પરાસ્ત થયો ન હતો. માત્ર આલબુકાર્કના અસાધારણ સાહસ અને પ્રબળ પ્રતાપે થંભીજ જઇ તેને ચાલ્યા જવાનીજ માત્ર રાહ જોતા બેઠા હતા. સેંકડો માઇલના વિસ્તાર વાળા પ્રદેશોના કાંઠા ઉપરનું આધિપત્ય મેળવ્યું, એટલે અંદર પ્રદેશની ચાલુ પોષણ શકિતને પહોંચી વળવું એ ધીર વીર આલબુકાર્ક જ પહોંચી શકયો હતો. તેનો જીવન વાયુ ઉડી જતાં, મુસલમાન શકિતએ પ્રાધાન્ય લાભ માટે સળવળાટ કર્યો. તુર્કસ્તાનનો સુલતાન જ્યાં સુધી મિસરના સુલતાન સાથે વિગ્રહમાં હતો ત્યાં સુધી મુસલમાન પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ ફિરંગિ વણિકની ગતિને ખાળવા તૈયાર નહોતો. એક તરફ મિસર તુર્કસ્તાનનાં હાથમાં આવ્યું અને વાણિજ્ય માટે તુર્કસ્થાને પોતાની નજર ફેરવી અને બીજી બાજુ આલુબુકાક

પોતાના બંધુઓને છેલો સલામ કરી ચાલ્યો જતો હતો. હવે મુસલમાન શક્તિ પોતાના બાહુ બળની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થઇ હતી ફિરંગિ વણિકને હવેજ ખરેખર મામલો સાચવવાનો હતો. અત્યાર સુધી કલીકટ અને કોચીનનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સાસું થવાનું હતું. મુસલમાન વ્યાપારીઓનાં વહાણો સામી લડાઇ થતી હતી, મીસર પણ ગૃહ કલેશમાં ગુથાયેલું હતું તેની પ્રાણહિન શક્તિ સામે થવાનું હતું, પણ હવે તુર્કસ્તાન અને મિસરની એકત્ર શક્તિ પ્રધાન મુસલમાનના હાથો હાથ આવવાનું હતું એટલે ફિરંગિ વણિકને આ ગંભીર મામલો ઉભો થયો હતો. આવનાર અમલદાર વસ્તુ સ્થીતિ થી પુરતો જાણીતો નહોતો. આલુબુકર્ક આવ્યા જતાં બરાબર અણીવાણીના વખતે ફિરંગિ વણિક વર્ગે એક શુરવિર ગુમાવતાં તેમને સખત આઘાત લાગ્યો હતો. ધર્માંધ ફિરંગિ હવે વધુ શોક ન કરતાં સામે આવેલ મામલાને સાંભળવા કમર કસવા માંડયા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

વાણિજ્ય વિસ્તાર.

The main object of the Portuguese in Asia was a monopoly of the Indo-European trade.— Sir W. Hunter.

ભારત વાણિજ્ય એક આધિપત્યે કરવા માટે જ ફિરંગિ વણિકનો આ સર્વ યુદ્ધ પ્રયાસ હતો. જેટલો વખત જળ માર્ગે તેને

બાહુબળ વિસ્તારવાની જરૂર હતી તેટલે સુધી આ ઉદ્દેશ બર આવ્યો, અને ત્યાં સુધી જમીન માર્ગે આગળ વધવાની જરૂર જણાઇ નહોતી. આલુબુકાર્ક આ ઉદ્દેશે આગલ વધવામાં પહેલો માણસ હતો. તેઓ વાણિજ્ય વિસ્તાર માટે જ રાજ્ય વિસ્તાર કરતા હતા.

વાણિજ્ય રક્ષા એ જ મુળ લક્ષ્ય ધારવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ગાંડા જેવા થઇ બીજું જે કાંઇ કરી બેસતા, અનીતિ યુક્ત અને ધર્માંધતામાં જે કાંઇ અનિષ્ટો કર્યાં, તે ફિરંગિ વણિકના નામે કલંક કહેવાયાં હતાં. પરંતુ જમાનાને અનુસારી કોઇયે તેમાં એબ ગણી નહોતી. ઉપરાંત આ કાર્યમાં જેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે, તેઓ તેમના દેશના ઇતિહાસમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે. ઇતિહાસમાં પોર્ટુગાલના કલ્યાણ માટે આવા કેટલા નરાધમ, લુંટારૂ, અને તસ્કરો મહાવીર તરીકે માન પામી ગયા છે.

બાહુબળથી જ ફિરંગિ વણિક આત્મશક્તિનો આટલે સુધી વિસ્તાર કરી શકત નહિ. માત્ર તેમને ભારતવર્ષના રાજાની નબળાઇ તેમના છિદ્રો અને તેમના ગુણોનો ગેરલાભ લેવાની નીતિ જ તેમને પ્રધાન સાધનભુત નીવડી હતી. કલિકોટના ઇતિહાસમાં તેનું પ્રમાણ મળી આવે છે. કલિકોટના રાજાએ પોતાનો ધર્મ માની વાણિજ્ય રક્ષા માટે પ્રાણ જતાં સુધી બનતું કર્યું હતું. પોર્ટુગલના બાહુબળના પ્રચંડ પ્રવાહ સામે તેણે જે ભોગ આપ્યો હતો, તેના પુણ્યે પોતે જીવતો રહ્યો ત્યાંસુધી તો પરાભવ સ્વીકાર્યો જ નહોતો. તેને રાજ્ય-સિંહાસનની લાલચ નહોતી પણ પોતાની સ્વતંત્રતા અને ધર્મ માટે જ આ ફિરંગિ વણિકનો જુલમ અને માર સહન કરતો અડગ ઉભો રહ્યો હતો.

•

કલિકોટના રાજાના ભાઇના હૃદયમાં પાપનો સંચાર થયો, અને તેને રાજ્યનો લોભ લાગ્યો હતો તેથી આલબુકાર્કનો માર્ગ સહ જ મોકળો થઇ ગયો. આલુબુકાર્કે તેનાથી ખાનગી પત્ર વહેવાર ચલાવ્યો અને તેમાં તે જો તેના ભાઇને (કલિકોટના રાજાને) * ઝેર દઇ મારી નાખે, તો આલુબુકાર્ક તે ભાતૃઘાતકને રાજ્યસિંહાસને બેસાડે. આ મર્મ ગુપ્ત કરાર નક્કી થયા પછી, કલિ-

---

* *In 1513 the Zamorin of Calicut was hostile, his brother friendly to Portugal. Albuquerque offer- ed, if the brother would poison the Zamorin, to secure for him the threone; and the compleet was duely carried out—Sir W. Hunter's History of British India. Vol. 1. P. 163.*

પહેલા સંધિ સુત્રે કલિકોટ માટે દર વર્ષે ચાર વહાણ આરબ દેશે મોકલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. "રિયાઝે" લખ્યું છે કે પોર્ટુગીઝે કિલ્લો નિર્માણ કરતાં તેનો આ અધિકાર પણ બંદ કર્યો હતો. *For a short while, the Portuguese kept their promise and word, but when the fort was compleated, they prevented his trading in aforesaid articles and commenced various malpractices and oppositions on the Mussalmans—Raiz-us-Salaten. P. 405.*

કોટના રાજાના દેશદ્રોહી અને રાજ્યદ્રોહી ભાઇયે ભ્રાતૃહત્યા કરી લોહીમાં હાથ ધોયા. આ પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર રાજ્યને પરતંત્ર કરી તે કલિકોટના રાજ્યનો માલેક બન્યો. તેણે ૧૫૧૩ અને ૧૫૧૫ ના સંધી પત્રોથી પોતાનો આત્મવિક્રય કરી કલિકોટને સદાનું ફિરંગિ વણિકની ગુલામી બેડીમાં શૃંખલાબદ્ધ કર્યું.

છેલ્લાં સન્ધિપત્રે કલિકોટનો રાજા પોર્ટુગાલનો સામન્ત રહેવા કબુલ થયો અને નીચે પ્રમાણે સરતો તેણે કબુલ કરી.

(૧) પોર્ટુગાલનો કોઇ પણ શત્રુ કયારે પણ કલિકોટમાં આશ્રય લાભ મેળવી શકશે નહિ.

(૨) ખ્રિસ્તિઓ જગાત વગર વ્યાપાર કરી શકશે (એટલે જગાત માફ)

(૩) દેશી ખ્રિસ્તિઓને પણ તે લાભ આપવામાં આવશે.

(૪) કલિકોટને જે જગાત બીજા વ્યાપારિઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય તેનો પણ અરધો ભાગ પોર્ટુગાલને આપવો. *આ પ્રમાણે સન્ધિપત્ર લખાયા પછી, કલિકોટનાં જુના બંદરે પોર્ટુગીઝની કોઠી અને બંગલાઓ બાંધવામાં આવ્યા. કલિકોટના રાજાએ પ્રાણાર્પણ જેને માટે આટલો ભોગ આપ્યો હતો અને લડયો હતો તે ભ્રાતૃઘાતક રાજભ્રાતાએ ફિરંગિ વણિકને સહજમાં બધું આપી દઇ દાસ બની સિંહાસન મેળવ્યું.

કોચિનરાજે પ્રલોભને પડી વખત ઉપર ફિરંગિ વણિકને જો આશરો ન આપ્યો હોત તો, ફિરંગિ વણિક પક્ષે ભારત વાણિજ્યનું

---

* *Treaty dated, 26th February 1515.*

એકાધિપત્ય ક્યારે પણ સંભવિત નહોતું. ફિરંગિ વણિકે બાહુબળે જેમ કલિકોટ મેળવ્યું તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વે રાજ્યો જીતી લઇ ભારતવર્ષ એક છત્ર સમ્રાટ થઇ જશે, એ લોભે કોચિનના રાજ્યે સ્વદેશ દ્રોહ કર્યો હતો. વિચાર કરવાનો સમય હતો દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી જોતાં વણિકથી આટલું મોહાઇ જવા હજી કારણ નહોતું. પરંતુ તે સ્વાર્થપરાયણ હૃદયે સર્વત્ર અંધારૂં જ જોયું. જોયું અજવાળું માત્ર ફિરંગિ વણિકના વહાણ ઉપરજ. કલિકોટના રાજ્યબંધુ એ પણ રાજ્ય લોભે જ સહોદરની હત્યા કરી હતી. લોભવશ જનોને લાલચ આપવામાં ફિરંગિ વણિક પાછો હટ્યો નહોતો.

કોચીનરાજે કલિકોટ વિરૂદ્ધ અસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ફિરંગિ વણિકે તેને લોભાવવામાં પાછુંવાળી જોયું જ નહોતું. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતાં, કોચિન રાજના હાથમાં કાંઇ ન આવ્યું. કલિકોટનું સિંહાસન તો બીજા દેશ દ્રોહીને ભાતૃદ્રોહીને જ આપવામાં આવ્યું હતું. કોચીનરાજે ઘણાં માથાં પછાડયાં અને પોર્તુગાલના અધિશ્વરને કાગળ પણ લખ્યો હતો. સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે વિદેશી મુત્સદીઓ મોટી મોટી આશાઓ આપી અનેક વ્યક્તિઓને સ્વાર્થે પરાયણ બનાવી લોભાવી, તેની સહાયતાથી પોતાની શક્તિનો વિસ્તાર કરી તેઓને જુનાં કપડાંની માફક બેદરકારીથી હડસેલી મુકે છે. તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં ફરી ફરી લખાયા છે, છતાં લાલચ વશ થઇ અનેક પૂર્વ દ્રષ્ટાંતો જાણતાં છતાં ફસાતા ગયા છે, તે જગપ્રસિદ્ધિ છે., કોચીનરાજ તેઓમાંનો એક પ્રથમ પહેલો જ મૂર્ખ બન્યો હતો, તેનો આવેદન પત્ર ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે. ૧૫૧૩ ની સાલમાં કોચિન રાજે યથાયોગ્ય સન્માનપુર્વક પ્રબળ પ્રતાપિ શ્રી

મુક્ત પોર્ટુગાલના રાજાને લખ્યું છે કે-આપે મને સમગ્ર ભારતવર્ષનો સમ્રાટ સ્થાપી ઉપહારરૂપે સુવર્ણ મુગટ મોકલ્યો છે. આપના પ્રતિનિધિ મહાશયે મને રાજ્યતિલક કરી, મને સમગ્ર ભારતવર્ષનો અધિપતિ બનાવવાનાં સોગન લીધાં છે. મારા સામું કોઇ માથું ઉંચું કરે તો ફિરંગિ વણિકે સહાય કરવી એમ પરસ્પર આપણે બંધાયા છીયે. તે વચનને વળગી રહી અમે પણ દરેક કામમાં તમોને બનતી સહાય આપી છે, અને શત્રુ સામે એકત્રિત થઇ ઉભા રહ્યા છીયે. મારૂં રાજ્ય અને સર્વ સૈન્યબળ તમોને મદદ કરવામાં જીંદગીના ભોગે તૈયાર અને તત્પર જ રાખ્યું છે. તેમાં કદાચ મારા પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરવા પડે તો તેવા સમયે પાછું નહિ હટવા હું જે પ્રમાણે વચનથી બંધાયેલો છું તે પ્રમાણે જ મેં આચરણ કરી બતાવ્યું છે.

આ સર્વ વચનો ધર્મની દોહાઇ સાથે ધર્મ મંદિરમાં તમારા પ્રતિનિધિએ આપ્યાં હતા.

" તમારા પ્રતિનિધિએ તમારા ધર્મની દોહાઇ સાથે ધર્મ મંદિરમાં આ વચનો માટે શપથ લીધા હતા, તેનું શું આ પરિણામ આવ્યું ? "*

---

* *Your Highness sent me a golden crown, as a sign that I was crowned the chief King of the whole of India. And your Governor specially crowned me as a King, and he declared on oath that he would make me the Chief of all India, and assist me against any one who should come*

તેનું શું પરિણામ આવ્યું તેનો જવાબ માનવંતા સહૃદય ઇંગ્રેજ લેખકો એક ટૂંકા વાક્યમાં જ પતાવે છે. તેનું હવે શું થાય; જે થવાનું હતું તે થયું गतम् न शोचामि આ વાત વાતને ઠેકાણે રહી. બાર વર્ષે કોચિન રાજ્યના સર્વ નાશ સૂચક સાન્ધપત્રે, કલિકોટના રાજાથી ફિરંગિ વણિકની મૈત્રી સુસંસ્થાપિત થઈ.

ફિરંગિની આ ધમ પ્રતિજ્ઞા યથાધર્મ પ્રતિપાલિત થઇ નહિ. કોચિન રાજને આવો વિશ્વાસઘાત ઘડીભર માનવામાં ન આવ્યો પણ આખરે આ વચનોના કાગળ ચીંથરા સમાન માની કાતરકંઠે આર્દ્ર-નાદ કરી બેસી રહ્યો. આ કોચિનના રાજાની પેઠે ભારતવર્ષમાં અનેક રાજાઓએ હાય હાય કરી છે. પોતાનાં ભુતકાળના કર્મોને યાદ કરી અસહ્ય વેદનાની યંત્રણામાં પીલાઇ પીલાઇ ઇશ્વરના દરબારે જવાબ દેવા ચાલ્યા ગયા છે. ફિરંગિ વણિકનું એક રૂંવાડુ પણ ફરક્યું નથી.

---

upon me. And I also promised to assist him again whoever should come upon them and to stand to the defence of your fortress until death; and in this manner they swore to it by oath in the Church Letter dated II December 1513.

Yet after twelve years these fine promises remained empty words, and here was Albuquerque in 1513 making treaties with Calicut to the detriment of Cochin—Sir W. Hunters History of British India, VI. 144.

ઇરાની અખાત એક પુરાણા વાણિજ્ય પંથ તરીકે સુપ્રસિધ્ધ હતો. તે માર્ગે પણ ફિરંગિ વણિકનો અધિકાર વિસ્તારને પામ્યો. ૧૫૧૫ ખ્રિસ્ટાબ્દે અરમઝ બંદરે ફિરંગિનો કિલ્લો બંધાયા પછી જ્યોરથકો ફિરંગિનીજ આણ વર્તવા માંડી હતી. અરમઝ બંદરનો અધિપતિ પણ કલિકોટના રાજાની માફક બેઆબરૂ સન્ધિસુત્રે બંધાઇ આત્મારક્ષા કરી હતી. ૧૫૨૩ ખ્રિસ્ટાબ્દે જે કરાર થયા તેમાં અરમઝ બંદરના અધિપતિએ આત્મવિક્રય કર્યો અને સંપુર્ણ પરતંત્રતા ગ્રહણ કરી હતી. તેનું રાજ્ય ખરી રીતે પોર્ટુગાલને આધિન થયું. પોર્ટુગાલ આ રાજ્યને ગમે ત્યારે હસ્તગત કરી અરમઝ અધિપતિને કહાડી મૂકી શકતો હતો. રાજા નામ માત્રનું પુતળુંજ રહ્યો હતો, તે ફિરંગિને વગર જગાતે વેપાર કરવા દેવા બંધાયેલો હતો. ઉપરાંત બીજા કોઇ વ્યાપારીની જકાત આવે તેનો અર્ધો અર્ધ હિસ્સો પોર્ટુગાલને આપતો હતો. જે સર્વે ફિરંગિએ રાજ્યમાંથી નાશી જઇ સ્વદેશદ્રોહ કર્યો હતો, તેઓને સર્વને પકડવામાં આવ્યા. અરમઝનો અધિપતિ આજે ધણી નહિ પણ પોર્ટુગાલની દયાઉપર જીવતો અન્ય સામન્ય પ્રજા કરતાં પણ કનિષ્ટ સ્થિતિમાં આવી પડયો હતો.

રાજા અને નગરપાલના સિવાય કોઇ મુસલમાન અસ્ત્ર વ્યવહારે એટલે કે અસ્ત્ર લઇ બહાર નીકળી શકતો નહિ, અર્થાત અરમઝ બંદરમાં હથીયારની બંધી હતી. જો કોઇ બીજીવાર આ હુકુમ તોડે તેને ફટકાનો માર મારવામાં આવતો પણ જો ત્રીજીવાર ગુન્હો કરે તો તેને પ્રાણ દંડ જ કરવામાં આવતો.

મુસલમાનને માટે વાણિજ્ય વ્યાપારે જગાત હતી, આ પ્રમા-

ષેની રાજઆજ્ઞા મુસલમાન રાજાને પોતાને હાથે લખી બહાર પાડવી પડી હતી.*

આ પ્રમાણે ભારત મહાસાગરમાં મુખ્ય વ્યાપારના માર્ગે આધિપત્ય વિસ્તાર થયો તે વખતે, રાતા સમુદ્રમાં વાણિજ્ય માર્ગ સ્વાધિનમાં લેવાનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. પરંતુ આ માર્ગે ફિરંગિનું બાહુબળ અગર શાસન કૌશલ્ય સહસા વિજય મેળવી શક્યું નહિ. એડન બંદર આ માટે ચિરસ્મરણીય થઇ ગયું છે. આ બંદર આરબ વેપારીઓનું મુખ્ય આશ્રય સ્થાન તરીકે જાણીતું હતું. મિસરે એડન બંદર હસ્તગસ્ત કરવા વારંવાર પ્રયત્નો ક્ર્યા હતા. તેમ ફિરંગી વણિકે પણ એડન બંદર માટે કેટલો કેટલો ભોગ આપી પ્રયત્નો ક્ર્યા હતા. આલુબુકાર્ક પોતે એડન બંદર લેવા આવ્યો હતો પણ તેને નિરાશ થઇ માર ખાઇ ચાલ્યું જવું પડયું હતું. ફરી ફરી અનેકવાર પ્રયત્નો નિષ્ફલ જતાં આખરે તે પ્રયત્ન મુકી દેવા તૈયાર થયો.

૧૫૧૩ ની સાલમાં આલુબુકાર્ક પ્રબળ વેગથી એડન દુર્ગ ઉપર ચડી ગયો, અસંખ્ય તોપોનો અસહ્ય મારો ક્ર્યા છતાં એડનનો કિલ્લો જીતાયો નહિ.

૧૫૧૫ ની સાલમાં મિસરના હુમલાથી પણ એડનના કિલ્લા એ આત્મરક્ષા કરી હતી. પરંતુ વારંવાર બે સબળ શત્રુના ઉપરા ઉપરી

---

* આનો ઉલ્લેખ કરતાં સર વિલયમ હન્ટરે એક ફુટ નોટમાં લખ્યું છે કે *This agriment made at Madina July 15, 1523, affords a striking illastration of the process by which the Portuguese demands were increased.–Hunter's History of British India, Vol. I. P. 145 note 2.*

આક્રમણો આવતાં હોવાથી એડનના કિલ્લા માટે લાંબો વખત આત્મ-રક્ષણ કરવું કઠીન લાગ્યું. તે વખતે એડનના અધિપતિએ " શઠં-પ્રતિ શાઠયં કુર્યાત્ " તે સુત્રને અનુસરી ક્યારેક ક્યારેક ફિરંગિ વણિક સાથે સંધિ પણ કરી લેતો, અને વખત આવે કે સ્વતંત્ર થઇ બેસતો. આ પ્રમાણે વારંવાર અનેક મુશ્કેલીયો સહન કરવી પડયા છતાં આખરે એડનનો કિલ્લો કોઇના હાથમાં તો આવ્યો જ નહિ. પરંતુ ભારત સાગરનાં મુખ્ય બંદરો અને નાના નાના ટાપુઓ પોર્ટુગાલને આધિન થવાથી, ભારત વાણિજ્યનું અધિપત્ય ક્રમેક્રમે પોર્ટુગાલને હાથ જ જતું રહ્યું.*

એડન સ્વતંત્ર થતાં વારંવાર ફિરંગિ વણિકના કાફલાને ત્યાં આવવું પડતું હતું. કોઇવાર પરાજય ન થતો, તો કોઇવાર સંધી થતી. પણ સંપૂર્ણ વિજય ન થવાથી પોર્ટુગાલની આંખમાં એડન એક કાંકરી રૂપે ખુંચેલું હતું.

ફિરંગિ વણિકની વાણિજ્ય યાત્રાના પ્રથમ પ્રયાસ સાથે ધર્મ આડંબર સંયુક્ત જ હતો. તેને માટે પોપના આજ્ઞાપત્રો તેમને વારં-

---

" રિયાઝ " વાંચતાં જણાય છે કે તેના મતઅનુસાર ફિરંગિ વણિકે જુદી જુદી જગ્યોએ કિલ્લા બાંધવાથી તે પ્રબળ થઇ શક્યો હતો. મુસલમાનોએ તેનો ગતિ રોધ કરવા માટે મહેનત કરવામાં બાકી રાખી નહોતી કેટલોક વખત જયની આશાએ તેઓનો ઉત્સાહ રહ્યો હતો. *At this time, Sultan Sulaimari. son of Sultan Salim of Turkey, planned to turn out Portuguese from the ports of India and take possession there of himself.—Riez-us-Salaten P. 405.*

વાર મલતા. કોઇ કોઇ વખતે ધર્મોન્મત્ત ધર્મ પ્રચારકો પણ ભારત-વર્ષ માટે પ્રચાર કાર્યો માટે નીમવામાં આવતા હતા. પરંતુ ફિરંગિ વણિકનું પ્રધાન લક્ષ વાણિજ્ય જ હતું તે કોઇપણ રીતે અસ્વિકાર થઇ શકે તેમ નથી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર થયાં પહેલાંથી જ ભારતવર્ષ માટે વાણિજ્ય સંપર્કના જ બીજ યુરોપ જન સમાજના હૃદયમાં હતાં ભારત વાણિજ્યમાં ધર્મ કલહ પ્રબળપણે જાગ્રત થયો અને આ કલહથી ફિરંગિ વણિકનો સર્વ નાશ જ થાત. પરંતુ નીતિ કુશલ ફિરંગિ વણિકે સમય સમજી લીધો. અને કાંઇપણ અનિષ્ટ થવા પામે તે ઘડી સુધીના સમયમાં ફિરંગિ સાવધાન થઇ ગયા. જે ધર્માન્ધ-તાથી એક વખત તેઓ ઉત્તેજીત થઇ મુસલમાનના ધર્મ મંદિરોને ચૂર્ણ કરવા તત્પર રહેતા હતા, તે ક્રમેક્રમે શાન્ત થયું. અને હવે તો હિંદુ મુસલમાનના ધર્મ મંદિરોની રક્ષા કરવાની વાત રાજ્ય શાસનના કાયદામાં એક કાયદા રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવી* આ પ્રમાણે "સમય વર્તે સાવધાન" થયા. ફિરંગી વણિકે જોયું કે હવે વાણિયા થઇ જવું જોઇયે એટલે વાણિયા થઇ ગયા. બીચારાં ઉદાર હૃદયી ભારતને તો ગુન્હેગારના ગુન્હા ભુલી જવાનો અને માફ કરવાનો સ્વભાવ છે.

---

*ઇંગ્રેજ વણિક ભારતવર્ષે આવ્યા પહેલાંજ આ "ઉદાર નીતિ" પોર્ટુગીઝે દાખલ કરી હતી. આ નીતિમાં પોતાના સ્વાર્થની ગંધ નથી. એમ ગણાવી યુરોપવાસી પોતાની "ઉદારતા" રૂપે ઓળખાવી પોતાનું ગૌરવ મનાવે છે. પરંતુ આ સ્વાર્થ રક્ષા માટેનું એક કૌશલ્ય જ છે, તેમ આ અકૃત્રિમ ભારત પ્રીતિજ છે તેવી રીતે ઇતિહાસ લેખકોએ આ નીતિને ઓળખાવી નથી. આ "ઉદારતા" મુખે કડા કાન્તિનો જ હિસાબ છે. વાણિયા વિધાનો અનુપમ નમુનો જ છે.

એટલે આ પ્રમાણે ફિરંગિ વણિક ભારત વાણિજ્યના અધિપતિ માટેના દરેક પ્રયત્નો સફળ થતાં વિલંબ લાગ્યો નહિ.

પૂર્વ તરફના બેટોનો માલ હવે સિંહલદ્વિપમાં આવતો હતો. તે તો હવે હિંદુ કે મુસલમાનના હાથમાં રહ્યો નહિ. ભારતવર્ષથી જે સર્વે માલ જલમાર્ગે મુસલમાન રાજ્યે જતો તે વ્યવહાર પણ બંધ થઇ ગયો. એડનનો કિલ્લો સંપુર્ણ રીતે પરાજીત ન થયા છતાં ભારત વાણિજ્ય ફિરંગિને એક હાથેજ થઇ ગયું હતું.

આટલા પ્રબળ આધિપત્યમાં મૂળ નૌકાશકિત જ પ્રાધાન્ય છે .તે ફિરંગિ વણિક બરાબર સમજતો હતો. વહાણો બાંધવાનું અને તેને ચલાવવાનું કૌશલ્ય તેમજ જલયુદ્ધના કૌશલ્યે પૂર્વ અને પશ્ચિમ માનવસમાજ સમક્ષ એક સરખાં જ સમતોલ ઉતર્યાં હતાં.

જેનું આ કૌશલ્ય ઉત્કર્ષ પામે તે જ ભવિષ્યમાં ભારતવાણિજ્ય ઉપર આધિપત્ય અધિકાર કરી શકશે, આ વાત નિર્વિવાદ હતી. ભારતવર્ષના લોક વહાણો બાંધી ન શકે અને વહાણો બાંધવાનો અભ્યાસ ભૂલી જાય, તે માટેના ઉપાયો ફિરંગિ વણિક શોધતો હતો. તે વખતે વહાણોની સંખ્યા અધિક નહોતી. જે વહાણો હિંદુ મુસલમાનનો માલ લઇ આવજા કરતાં હતા તેનો જો નાશ કરવામાં આવે તો સહસા બીજાં વધવા સંભવ નહોતો. યુદ્ધ પ્રસંગે ફિરંગિ વણિક ભારતીય વહાણોનો નાશ કરી. હજુ પણ ધરાયો નહોતો, જે થોડાં ઘણાં હતાં તે પણ તેને ખુંચતાં હતાં, તેનો નાશ કરવા માટે વિચાર કરતો હતો અને વહાણ બાંધવાની કારીગરી પણ ભારતવર્ષમાંથી નષ્ટ કરવા, એકપગે થઇ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે ચારે બાજુથી ભારત-

વાણિજ્યના પગો ભાંગી લંગડું બનાવી નીરાધાર ભારતવર્ષે એકચક્રે આધિપત્ય કરવા અને વાણિજ્ય ભોગવવા એ તેનો આશય હતો.

ભારતવર્ષના વહાણોની મજબુત બાંધણી યુરોપની બાંધણી કરતાં અનેક ગણી ઉત્તમ હતી. ફિરંગિ વણિકોને મુસલમાનોનાં વહાણોથી જેટલો વખત પ્રસંગ પડયો તેટલે સુધી તેના વહાણો અને ચલાવવાની કુશળતા માટે તેને કાંઇપણ થયું ન હતું. દિવનગર સન્મુખ ફિરંગિ વણિકે ભલે વિજય મેળવ્યો હતો છતાં તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનો નવો પરાભવ ઘર ઘાલી બેઠો. તે યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનાં વહાણોની બાંધણીએ અને યુદ્ધમાં ચલાવવાની કુશલતાએ તેના હૃદયમાં પ્રબળ પ્રભાવ પડયો હતો. ખરારૂપે કહેતાં તેને એક પ્રકારની ચિંતાજ ઉત્પન્ન થઇ હતી. યુરોપ કરતાં ભારતવર્ષની ચડીયાતી બાંધણી માટે તેણે પોતાનો પરાભવજ માન્યો હતો. સન્ધિ વખતે આવાત વિસ્મૃતીમાં રહી નહોતી. કલિકોટ અને ગુજરાતના વહાણની બાંધણી તે જમાનામાં બહુ પ્રસિદ્ધિને પામી હતી. સંધીમાં પહેલેજ સપાટે કલિકોટ અને ગુજરાતમાં વહાણો તૈયાર કરવાનું સદાને માટે બંધ કરવામાં આવ્યું. આખરે ૧૫૩૪ ની સાલના કરારમાં ગુજરાતનો ભવિષ્યમાં વહાણ બાંધવાનો અધિકાર પણ નષ્ટ કરવામાં આવ્યો. * સમસ્ત પૂર્વ કિનારો મિસર અરબસ્તાન અને પરસ્યન ગલ્ફ સુધીના વહાણવટીઓ ગુજરાત-

---

* *The same unsparing policy which flogged and sentenced to death the Arabs of Ormaz who ventured to carry arms, also put an end to naval construction at alien Indian harbours—Hunter's History of British India, Vol. I. P. 151*

માંજ વહાણો બંધાવતા હતા. આ ઉત્તેજન પામેલી કારીગરી દીનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષને પામી હતી, તે આજે કલમના એક સપાટે મૃત્યુને પામી.

ખ્રિસ્તિ પંદરસોના પ્રારંભમાં યુરોપ કરતાં ભારતવર્ષનું વહાણવટું ઘણું ઉત્કૃષ્ટ ગણાતું હતું. સો વર્ષમાં ભારતવર્ષના વહાણવટા ઉપર, તેને ઉત્તેજન આપનાર ગ્રાહકો ઉપર, અનેક પ્રકારનાં અંકુશો આવ્યાં. ફિરંગિ વણિકના વિલાયતી કુહાડાથી તે વૃક્ષ ઉપર ઘા પડવા માંડયા અને આ સૈકો પુરો થતામાં તો તે ઝાડને કાપી નાખવામાંજ આવ્યું. વહાણો બાંધવાનો અધિકાર પણ ન જ રહ્યો. આજે આ વાતો માત્ર સ્વપ્ન જેવી જ ઇતિહાસમાં આપણને દેખાય છે.

નાનાં મોટાં દરેક બંદર ભારતવર્ષમાં વ્યાપાર ઉપર જ હતાં, અને તેને અંગે વહાણો બાંધવાની કુશળતા પરાપુર્વથી ભારતવર્ષે સંપાદન કરી હતી. ગોવા, વસઇ, દમણ અને દીવ આ ચાર બંદરની વહાણોની બાંધણી બહુ વખાણવાલાયક હતી. કલિકોટનું બ્રહદ્ જંગલ હજારો વર્ષ માટે વહાણોનું લાકડું નીપજાવતું હતું અને નીપજાવે છે. આ મુખ્ય બંદરોએ પોર્ટુગાલના મુખ્ય કિલ્લાઓ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા, એટલે ખાનગી રીતે કોઇ પણ વહાણ બાંધી શકે તેવો સંભવ રહ્યો નહિ. જે કારીગીરી ક્રમે ક્રમે ઉત્તેજીત થઇ વહાણો બાંધવાનું કૌશલ્ય અધિકતર ઉત્તમ નમુના બનાવી શકત અને જળ માર્ગના રક્ષણ માટે ભારતવર્ષ જે કાંઇ કરી શકત તે હવે હમેશને માટે વિલુપ્ત થઇ ગયું.

ઇરાની અખાત તરફથી જે વહાણો આવતાં તે ભારતવર્ષ

આવતાં પ્રથમ દીવ બંદરના નાકાનું લક્ષ્યબિંદુ લેતા, તે સિવાય બીજું કોઇપણ બિંદુ ભારત સાગર માટે સલામત માર્ગદર્શક નહોતું.*

આ ચારે બંદરોના કિલ્લાઓની મદદથી વાણિજ્યની ઘણી ઉત્તમ રીતે રક્ષા થઇ શકતી હતી.×

આ વખતે બીજાપુર રાજ્યનો પ્રતાપ સૂર્યાસ્ત થતો હતો. આદિલશાહના મૃત્યુ પછી તેના બાળરાજાના સિંહાસનનું રક્ષણ કરવું તે મંત્રિવર્ગનું પ્રધાનલક્ષ્ય હતું. વિજાપુરના અધિકારયુક્ત ગોવા ટાપુ આ વખતે તેઓ અધિકારમાં લેત તો ફિરંગિ વણિકને અધિક ઉદ્વેગ સહન કરવો પડે તેમ નહોતો. આ દ્વિપ જેણે બતાવ્યો તેનું નામ " ટિમોજા " હતું. તે ભારતવાસી હોવા છતાં સ્વાર્થ લોભે ફિરંગિને

---

* આ માટે પ્રચલિત દંતકથાઓ કાઠીયાવાડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલ હર્ષદના એક ડુંગરની ટોચને તે જમાનામાં વહાણવટિઓનું લક્ષ્ય સ્થાન હતું તેમ કહે છે. વિચાર કરતાં દીવ કાંઇક અંદરના ભાગમાં રહી જાય છે જ્યારે હર્ષદની કોયલી (ડુંગરની ટોચ) કાઠીયાવાડના કિનારાનું પશ્ચિમમાં બહુ બહાર નીકળતું સ્થાન છે.–લેખક.

× આ બંદરોની ખાડી કુદરતી રીતે એવી તો રક્ષાએલી છે કે ગમે તેવા તોફાનમાં વહાણો સલામત રીતે રહી શકે છે. તોફાનમાં પણ બહુધા સંકટમાં આવેલાં વહાણો આ બંદરેજ ખેંચાઇ આવે છે. તો કુદરતી રક્ષાએલી ખાડીયોને અંગ્રેજોએ પહેલી પસંદગી આપી હોવાનું આ કારણથી કલ્પી શકાય છે: લેખક.

The Pirate chief Timoja proposed to Albuquerque that, as the Lord of Goa is dead (in reality absent) they should seize the place this they easily did in March 1510.–Sir W. W. Hunter

સહાયત કરતો હતો. તેમને સૈન્યથી મદદ પણ જો ન કરી હોત તો, ગોવા ફિરંગિના અધિકારમાં આવી શકત નહિ. ટિમોજા જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે ભારતવર્ષમાં અરાજકતા જેવું જ હતું. તે સમયે અનેક માણસો બાહુબળથી તેમ અન્ય ઉપાયોથી કેટકેટલાં રાજ્યો ઉભાં કરવામાં પ્રવૃત થયેલા હતા. ટિમોજામાં સાહસ હતું, લશ્કર હતું, જલમાર્ગે આધિપત્ય પણ હતું, પોતે તે બળે સમુદ્ર કાંઠે રાજ્ય સ્થાપી શકત. પણ તેણે તે પ્રવૃતિ ન જ કરી તેણે જલદસ્યુ રૂપે વહાણો લૂંટવાનો ધંધો ગ્રહણ કર્યો અને આજ લાભે લોભે તેણે પોતાના મિત્ર અને સહાય્યાથી ફિરંગિ વણિકને સહાયકારી ગોવા અપાવ્યું હતું. અત્યારે તેનું નામ કોઇ યાદ કરતું નથી. પરંતુ ગોવાનગરી તેના સ્વદેશ દ્રોહની સાક્ષી પુરતું હજી વર્તમાન છે. ટિમોજાએ કૃતઘ્ન ફિરંગિ વણિકના આધિનમાં જાગીર અને રાજપદ પણ આખરે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પરંતુ તે એક વર્ષ કરતાં વધારે રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ; એક વર્ષમાં જ પ્રાણ તજી આ લોકનો સબંધ છોડી ચાલ્યો ગયો.

આલુબુકાર્કની વાણિજ્ય નીતિ અને ટિમોજાના બાહુબળે ગોવા નગરી તૈયાર થઇ હતી. તે હજી જુના શહેર તરીકે પરીચિત છે. ત્યાં આજે જુના વખતનાં ભાંગેલાં મકાનો, જીર્ણ મંદિરો. અને સ્મશાન રૂપ અનેક શોક ચિન્હો હજી પણ તે શહેરમાં મોજુદ છે* એક

---

* *There is a modern account of Goa, written in English by the Ren-Cotteneau de Kloguen and published at Madras in 1831; This contains a complete historical sketch of Goa from 1509 to 1812 and gives a discription of all the churches, convents and the pablic buildings accompained by a map. It is in feet a modsrn guide to Goa.*

દિવસ કિંતુ ગોવા નગરી " સુવર્ણ પુરી " નામે યુરોપના સર્વ દેશો-માં પ્રખ્યાત થયું હતું. પોર્ટુગીઝો તે વખતે કહેતા કે જેણે " ગોવા જોયું હોય તેને પાટનગર લિસ્બન જોવા પ્રયોજન રહેતું નથી. "

ગોવાનગરી પૂર્વ અને પશ્ચિમ સભ્ય સમાજનું પહેલું સન્મિલન ક્ષેત્ર છે. એક વખતનું ગોવાનગરી ફિરંગિ વણિકનું પ્રથમ પરાક્રાન્ત રાજ્યધાની તે આજે પોર્ટુગાલના અભ્યુદય અને અવનતિનું વિસ્મ-યાવહ વિચિત્ર ક્ષેત્ર ભારતવર્ષના ઇતિહાસની ચિરસ્મરણીય શ્મશાન ભૂમિ છે. આ શ્મશાને સેંકડો ભારતવાસીના ઉજ્જવલ ભવિષ્યો અને અભ્યુદયોને ભસ્મીભૂત કરવામાં આવ્યાં છે. આ નગરીમાં સેંકડો ભારતવાસીઓને પોતાના દેશના રક્ષણ કરવાના ગુન્હા માટે પકડી લાવી બુરા હાલે મારી નાખવામાં આવ્યા છે. આ ભૂમિ ઉપર જ ભારતવર્ષનું ભાવી ચક્ર ઉત્પન્ન થયું છે.

એક વખતે ગોવાનગરી સમગ્ર ભુમંડલમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વાણિજ્ય સ્થાન તરીકે વિખ્યાત થયું હતું. તે ફિરંગિઓનાં હાથમાં આવ્યા પહેલાં તે વાણિજ્ય માટે પ્રધાન બંદરની કક્ષામાં આવ્યું નહોતું. આ બંદર ફિરંગિ વણિકને જ રચના કૌશલ્યથી અને વાણિજ્ય વ્યવહાર-થી જ ઉપયોગી બનાવ્યું હતું. મલબારના કિનારે બીજાં અનેક વાણિજ્ય-સમૃદ્ધ શહેરો તે સમયે વર્તમાન હતાં, પરંતુ ગોવા જેટલું કોઇપણ-બંદર સદ્ભાગ્યની પ્રાપ્તિ કરી શક્યું નહોતું ગોવામાં ફિરં-ગિઓ આવ્યા, રાજ્યધાની સ્થાપી વ્યાપારને વધારવા ગોવા તરફ જ દરેક વાણિજ્ય વ્યવહાર ખેંચી, ટુંક સમયમાં તેને વ્યાપારનું કેન્દ્ર અને સર્વ શ્રેષ્ટ શહેર બનાવ્યું.

કલિકોટ બંદરે જામી ગયેલાં વાણિજ્ય બંદરો ગોવા આગળ ઝાંખાં પડવા માંડયાં. તે બંદરોને ખાસ ભાંગી નાખવા માટે જ ફિરંગિ વણિક ગોવામાં પોતાનો વેપાર કરતા હતા. કેટલોક સમય તેના પ્રબળ પ્રતાપે સમસ્ત જગત્‌ની દૃષ્ટિ ગોવા ઉપર જ ઠરી રહી હતી. સમય જતાં સમય પણ બદલાયો આજે તે સ્મૃતિઓ વિસ્મૃત પટમાં લય પામી ગઇ છે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

વાણિજ્ય નીતિ.

Ask of me, and I shall give thee the heathen for thine inheritance and the utter most parts of the earth thy possession. Thou shalt break them with a rod of Iron; thou shalt dash in pieces like a potter's vessel.—Psalm ii. *8–9.*

ફિરંગિ વણિકના અભ્યુદયનો સમય, યુરોપના ઇતિહાસમાં અશાન્ત ધર્મોન્માદનો યુગ હતો. તે યુગમાં ખ્રિસ્તિ યુરોપે ધર્મને નામે જે સર્વે અત્યાચાર અને ત્રાસ જલે સ્થલે વર્તાવ્યો હતો, તે યાદ કરતાં કંપારી છુટે છે. તે ભુતકાળની વાત યાદ કરતાં જ આધુનિક ખ્રિસ્તિ લેખકવર્ગને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. તે જમાનામાં કોઇને પણ આવા વર્તનની અરે નહોતી.

ધર્મોન્માદ પોર્ટુગાલ વણિકે "કેપ ઓફ ગુડહોપ" ની બીજી તરફ જવાની આશાએ પોર્ટુગાલથી જ જ્યારે વહાણો હંકાર્યાં ત્યારે જ

લૂંટવાની વૃત્તિ સંયુક્ત થતાં તેમની સર્વ વૃત્તિઓ બિભત્સ બની ગઇ હતી. આ કર્મોનો બચાવ કરવા માટે પ્રિસ્તિ ધર્મનું સુત્ર સામું ધરવામાં આવતું હતું. આ પ્રમાણે ફિરંગિની વાણિજ્ય નીતિ ધર્મો-માદ દ્વેષ અને લૂંટવાના લોભયુક્ત બની રહી હતી.*

વાણિજ્ય માટે પ્રધાન કેન્દ્રો મલબારનાં જ હતાં, પૂર્વસુદૂર દ્વિપો સુધી ફિરંગિ વણિકનું આધિપત્ય જામ્યું હતું એટલે મલબાર સિવાયના બીજા કાંઠા ઉપર જ્યાં ફાવે ત્યાં પોર્ટુગીઝો લુંટફાટ કરી આવતા. ગુલામી વ્યાપાર આ સમયે યુરોપમાં ધમધોકાર ચાલતો હતો તેમ પોર્ટુગીઝો ભારતવર્ષમાં પણ ગુલામોનો ધંધો કાંઇ ઓછો કરતા નહોતા. મલબાર સિવાયના અન્ય કિનારે પોર્ટુગીઝે જે જે અમાનુષિક વર્તાવ કર્યો છે તેની વાતો જુના વખતની રાક્ષસોની વાતો જેવી સ્વતંત્ર નાના નાનાં પુસ્તકોમાં લખાયેલી છે. આ ઐતિહાસિક વિષયમાં તે ઘટનાઓ લખાઇ નથી તે માત્ર જનશ્રુતીઓની જ વાતો છે. પરંતુ તે બીન પાયાદાર નથી. યુરોપના અનેક મુસાફરો ઘણે ઠેકાણે પોર્ટુગીઝ માટે લખી ગયા છે તેમાં તેના આ કાર્યો માટે પણ પોતાની ઘૃણા દર્શાવ્યા સિવાય રહી શક્યા નથી.×

---

* એક પોર્ટુગીઝના રાજ્ય પ્રતિનિધિએ પોતેજ લખ્યું છે કે—*The Portuguese entired India with the sword in one hand and the crucifix in the other; finding much gold, they laid aside the crucifix to fill their pockets.* *Jano-de-castro.*

× એક ફ્રેંચ મુસાફર લખી ગયો છે કે, "*Their ordinary pursuit and occupation was theft and piracy. With*

કોઇ કોઇ ઇતિહાસ લેખકો ફિરંગનો દોષ ધોવાની આશાથી લખે છે કે " તેઓએ જે સર્વ કામો કર્યાં છે તે આજે આ જમાનામાં સભ્ય સમાજને નિર્દય લાગે છે અને તે માટે આજે તેઓ નિન્દાય છે, પરંતુ તે સકારણ થતું હતું. તે કાલ ધર્મ હતો. કારણ કે તેઓ અસહાય હોઇ નિષ્ઠુર ભાવ જ તેઓને આત્મરક્ષા માટેનો એક માત્ર ઉપાય હતો. તેઓની સંખ્યા એટલી અલ્પ હતી, તેમ તેઓ એવી મુશ્કેલીમાં આવી પડયા હતા, કે તેઓ જો નિષ્ઠુર ન થયા હોત તો તેઓ આત્મરક્ષા કરી શકત જ નહિ. આ બચાવ બહુ જ લુલો છે કારણકે એક માણુસ એકલો ભારતવર્ષ આવે તેને પણ કોઇનો ભય ન ઉપજે એવા પ્રકારનું જયાં વાતાવરણ અને વ્યવહાર હતો, ત્યાં આત્મરક્ષા કરવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં આવે. કોઇ વ્યાપારિ હથીયાર રાખતા નહોતા, ઘણે લાંબેથી વ્યાપારિઓ અજાણ્યા

---

a small and light half galleys called "galeasses" they swept the sea coast. Entering all rivers, canals, and arms of the Ganges and passing between the island of lower Bengal–often even penetrating as far as forty or fifty leagues into the interior— they surprised and carried off whole villages, and harried the poor gentiles and other inhabitants of this quarter at their assemblies, their markets, their festivals and weddings, seizing as slaves both man & women, small and great, perpetnating strange cruelties and burning all they conld not carry away.

પ્રદેશમાં આવતા, તેમાંનો કયા દેશનો કયો વ્યાપાર, ક્યારે ભયમાં આવી પડયો હતો, તેનો કોઇ પણ દાખલો તેઓએ આપ્યો નથી તો ફિરંગિને જ ભારતવર્ષમાં ભય લાગ્યો ? જેની આંખમાં કમળો હોય તેજ પીળું દેખે. ઇતિહાસ લેખકોએ જે બચાવ કર્યો છે તે માત્ર કલ્પનાઓ અને કલ્પના પ્રસૂત ઉપાખ્યાનો જ છે. તે વખતના ઇતિહાસ લેખકો આવો બચાવ એવા જમાનામાં પણ કરી ગયા નથી. આ જુલમો કેવા હતા, ફિરંગિ વણિકને શું યાત્રાળુઓના વહાણોનો ભય લાગ્યો કે અસહાય મહિલાવર્ગ અને બાળકોને જલસમાધિ આપી. અલંકારો લૂંટવાના લોભે નિર્બળ નારીઓનાં નાક કાન કાપવામાં પણ જેમણે પાછું વાળી જોયું નથી ! આવા નિષ્ઠુર વ્યવહારનો બચાવ કરવો વ્યર્થ છે. આ બર્બરતા હતી, જે જમાના સુધી યુરોપ આ પ્રમાણે બર્બરતા છોડી શક્યું નહોતું, જ્યાં જ્યાં ફિરંગિ ગયા છે ત્યાં ત્યાં, ફિરંગિઓએ આવો અસહ્ય જુલમ અને ત્રાસ વર્તાવી પોતાની બર્બરતાથી, માનવસમાજનાં હૃદયો હચમચાવી મુકયાં છે.

આ સ્વભાવસુલભ બર્બરતા સાથે ધર્માંધતા આવીને ભળી હતી, તેને સ્વાર્થ ચિંતાએ ઉત્તરોત્તર બીભત્સ મૂર્તિમંત બનાવી.

સેનાપતિઓ યુદ્ધ વિજય પછી જે કાગળો લખતા તેમાં અમ્લાન વદને લખતા કે–" કુતરાઓને કતલ કરવામાં આવ્યા છે તેઓને બીજું શું હોય " ? ત્યારે એકે લખ્યું છે કે " અત્રે એક જણને છોડયો નથી, સ્ત્રી શું કે બાળક શું સર્વને ઠેકાણે કર્યાં છે. " આજના એક સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખકે લખ્યું છે કે પોર્ટુગાલ આ પોતાની

શક્તિ ઉપરાંતના દિગ્વિજય કાર્યમાં પડયું હતું, તેથી જ આવા અયોગ્ય ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું હતું.*

આ સર્વ " અયોગ્ય ઉપાયો " માટેજ ફિરંગિનું નામ ભારતવર્ષના જનસમાજમાં નીન્દાને પાત્ર થયું છે. લોકો ફિરંગિની નિન્દા કરતાં શિખ્યા, ભક્તિ કરી શક્યા જ નહિ. જેઓ તેમનાથી બીધા નહિ, તેઓ નિષ્ઠુર આચરણનો બદલો લેવા તજવીજ કરવા માંડયા.

ફિરંગિ વણિકે ભારતવર્ષ આવી જે વાણિજ્યનીતિ અવલંબન કરી હતી, તેમાં ભારતવર્ષે યુરોપથી કાંઇપણ માલ વેચવા લાવવો શરૂ કર્યો નહોતો. યુરોપના કોઇપણ માલે કે શિલ્પે હજી ભારતવર્ષની બજારમાં પગ પેસારો કર્યો જ નહોતો. આ જમાના સુધી યુરોપે કાંઇ પણ કારીગીરીમાં કર્યું નહિ હોય કારણકે સમસ્ત યુરોપ અને એશિયામાં પૂર્વ શિલ્પનું જ એકાધિપત્ય વર્તાતું હતું.

આ શિલ્પ દ્રવ્યોના સંગ્રહ અને વિક્રયને એક હાથ કરવા માટે પોર્ટુગાલે આટઆટલું કર્યું હતું. તે વખતના કાગળપત્રો જોતાં જણાય છે કે રોમન સામ્રાજ્યની માફક પોર્ટુગાલના લોકો પણ રૂપું આપી, ભારતવર્ષથી વિવિધ કૃષિ અને શિલ્પદ્રવ્યો લાવી યુરોપમાં તેનો વિક્રય કરતા. તેમાં બહુ મુલ્ય મણિમુક્તા અને હીરા આદી વસ્તુઓ પણ ભારતવર્ષની જ જતી. શિલ્પની ઉન્નતિ કરી કારીગરો

* *Torrorism had to take the place of strength. It was a device to which the Portuguese were compelled by plans of conquest beyond their national resources—Sir W. Hunter's History of British India, Vol. I. 141.*

તૈયાર કરી, ભારતવર્ષ જેવી કારીગીરી યુરોપમાં જ તૈયાર કરી ભારતવર્ષ સાથે હરીફાઇ કરવાની આકાંક્ષા સુદ્ધાં યુરોપમાં જનસમાજને ઉત્પન્ન થઇ નહોતી.

હિંદની સરખામણીની ગણનામાં તેમજ યુરોપના બીજાં રાજ્યો કરતાં પોર્ટુગાલ ઘણું નાનું હતું. તે જોતાં ભારતવર્ષમાં દરિયાઇ બળ કે ખુશ્કી સૈન્યથી આધિપત્ય મેળવવાનું કાર્ય સુસંપન્ન કરવા માટે સંભાવના નહોતી. આ કાર્ય પાર ઉતારવા પોર્ટુગાલ દેશનું લશ્કર, સમસ્ત લશ્કર પણ પુરૂં પડે જ નહિ. ભારતવર્ષમાં જ લશ્કર ઉભું કરી કેળવવા તેઓને જે યુક્તિ સુઝી તે યુક્તિના પરિણામે જ તેઓ આટલા મજબુત થયા હતા. જે સર્વ કાંઇ થયું તેમાં ફિરંગિ વણિકે ભારતવર્ષના લોકોના બાહુબળે જ ભારતવર્ષના લોકોનો પરાજય કર્યો હતો. ખ્રિસ્તિ સોળમો સૈકો ભારતવર્ષનાં ઇતિહાસમાં વિપ્લવ યુગજ લખાયો છે. તે વખત સુધી મહા પ્રતાપી મોગલ રાજ્ય સ્થપાયું નહોતું. દક્ષિણમાં હજી અંદરો અંદર કલેશોની આગ પ્રબળ જવાળામાં સળગતી હતી.

સર્વત્ર જલે કે સ્થલે બાહુબળ પ્રાધાન્ય હતું. ફિરંગિ વણિકે પણ તે પ્રયોગથી ભારતવાણિજ્ય અધિકારમાં હસ્તગત કર્યું હતું.

પોર્ટુગાલનો અધિશ્વર ભારત વાણિજ્યનો સવમય પ્રભુ તરીકે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધને પામ્યો હતો. પોપના ફરમાન પ્રમાણે પોર્ટુગાલનું આ આધિપત્ય કોઇ અસ્વીકારી શકતું નહિ. પોર્ટુગાલનું આ પ્રમાણે સ્થાપિત થયેલું વાણિજ્ય એક પ્રકારે રાજકીય વાણિજ્ય જ ગણી શકાય, કારણ કે સર્વે કામ રાજાને નામે જ થતું હતું. જેઓ ભારતવર્ષ જતા તેઓ પોર્ટુગાલના કર્મચારિરૂપે નિયુક્ત થઇને જ જતા.

તેઓને પોતાની ફરજમાં ઉત્સાહિ બનાવવાની આશાએ પોર્ટુગાલે તેમને માટે એક મોટી લાલચ તૈયાર કરાવી હતી. જેઓ પોર્ટુગાલથી જતા તેઓ રાજકીય વાણિજ્ય વિસ્તાર કરતા તે ઉપરાંત ભારતવર્ષની પોતાની પદ્દિ પ્રમાણે સર્વ કોઇ વેપાર પણ કરી શકતા હતા. આ પ્રમાણે રાજા તરફથી કે રાજ્ય તરફથી લાલચ મળતાં સકળ જન-સમાજ ભારતવર્ષ જવા ઉમટી પડી હતી, સર્વ કોઇ જવા માટે આગ્રહી બન્યું હતું. આમાં પ્રથમ પોર્ટુગાલ રાજ્યનો લાભ હતો તેમ પહેલી દ્રષ્ટિયા રાજાને લાગ્યું. પરંતુ લાલચ કે લોભને થોભ હોતો નથી. લોભ, નીતિ અને દાનતને સાફ રહેવા દેતો જ નથી. આનું પરિણામ બહુ ખરાબ જ આવ્યું.

રાજા પ્રમાણે રાજ્યમંત્રિ વર્ગને પણ ભારત વાણિજ્યનો લોભ લાગ્યો, અને કમાવા માટે ભારત જતા અધિકારીઓ મારફત ખાનગી રીતે માલ મંગાવવા માંડયા. જેઓ પ્રથમ અધિકારી થઇ ભારતવર્ષ આવવા માંડયા તેઓ પહેલાં પોતાનું પેટ ભરવા માંડયા. રાજકિય વાણિજ્ય હવે રહ્યું નહિ. રાજા કે પ્રધાન સૌનો વ્યાપાર, નાના મોટા માણસ સૌ પોતાની મરજી પ્રમાણે વેપાર કરે. મોટા અધિકારીઓ લોભે દબાઇ જઇ, નાના માણસો ગમે તેવા ગેરલાભ લે, તે માટે કાંઇ બોલી શકે નહિ. આ પ્રમાણે વ્યાપારમાં એક પ્રકારની લાલચે અરાજકતાનો જન્મ આપ્યો હતો. નાના મહોટાઇ રહી નહિ, રાજ્ય તરફથી મળતો પગાર ઉપલક્ષ્ય માત્ર હતું. ભારત વાણિજ્યનો અલભ્ય લાભ જ દરેક શ્રેણીનાં કર્મચારીનું મૂળ લક્ષ્ય બન્યું હતું. ગમે તેમ કમાવું એટલે અમલદારો ગમે તેમ લુંટવા માંડયા. સત્તા આગળ શાણપણ શું કામ લાગે. જેઓ રાજ્યના રક્ષક અને પ્રજાના રક્ષક

કહેવાય તે હવે ભક્ષક બન્યા હતા. સ્વાર્થે બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને સદાને માટે રજા આપી દીધી હતી. પોર્ટુગાલથી વહાણોનાં વહાણો માણસોથી ભરાઇ આવવા માંડયાં, સર્વેને સત્તા હતી અને વ્યાપાર કરવાની પણ છુટ હતી. આવનાર કોઇ પ્રજારૂપે નહોતું. સર્વે ગુપ્ત-વ્યાપારમાં મશગુલ હતા. તેઓ થોડા દિવસમાં ધનોપાર્જનના નવા નવા ઉપાયો શોધતા હતા. વહાણના કપ્તાન કે ખલાસીયો પહેલાં પોતાનો લાભ સાચવતા, રાજાનો લાભ જોવાતો જ નહિ. કોઠીવાલા-ઓએ પણ તે જ નીતિ ગ્રહણ કરી હતી. આમ ખાનગી વ્યાપાર ભારતવાસીઓના નામથી પણ ધીમે ધીમે શરૂ થયો અને આખરે "બીજાને નામે" વેપાર કરવાની રીત સૌએ જાહેર રીતે શરૂ કરી હતી. ભારતવર્ષના વ્યાપારીઓને પોતાને વેપારની બંધી હતી તે હવે આવી રીતે પોતાનો વધુ લાભ સાચવવાને અવસર મળતાં, અમલ-દારોની માફક તેઓએ પણ બને તેટલો લાભ લીધો.

આ પ્રમાણે ગુપ્ત વ્યાપારથી પોર્ટુગાલના રાજાને યોગ્ય નુકશાન પહોંચ્યું પરંતુ આમને આમ ચાલવા જ માંડયું. ભારતવર્ષના લોકો "સર્વ નાશે સમુત્પન્ને અર્ધંત્યજતિ પન્ડિતઃ" આ જુના સુત્રને યાદ કરી, ફિરંગિ આધિને જે થાય તે વ્યાપાર કરવા માંડયા સ્વદે-શનો ખરો સ્વાર્થ તો ભુલી જ ગયા.

રાજા અને પ્રજા, અધિકારી અને ભીખારી, સનિક કે કલાકૅ સમસ્ત પ્રજાનાં નાનાં મોટાં માણસો જે હથીયાર લઈ રણે ચડતા, તે હવે હથીયારને મ્યાનમાં કટાવા દઇ અર્થોપારજનના સહેલા માર્ગે ચડવા માંડયા. ભારતવર્ષમાં પોતાના સ્વદેશીની સત્તા હતી, પોતાનાં જ સાધનો હતાં, આખું યુરોપ ગ્રાહક હતું, સર્વ કાંઇ તૈયાર હતું એટલે

પોર્ટુગાલની પ્રજાને સોનાની ખાણમાંથી સોનું ઘેરે લઇ આવવા માટે ચાલવાની જ તકલીફ ઉઠાવવાની હતી. અત્યારે તો પોર્ટુગાલની પ્રજાને આંગણે સોનાની જ નદી વહેવા માંડી હતી.

પોર્ટુગાલને લડાઇમાં જવું પડતું ત્યાં જય અને પરાજય બેઉ હતા, જ્યાં સૈનિકને મરવાની પણ આશંકા હોય, ઘાયલ થઇ પીડાવું પણ પડે, પણ આ કાર્યમાં વગર મહેનતે ભારતવર્ષમાં માલ મળે તે કોણ જવા દે. ભારતવર્ષ માટે સેંકડો ઉમેદવારો નોંધાતા હતા, સેંકડો માઇલ મહિનાના મહિના દરીયો ડોળી સોનાની લડાઇ લડવા સૈનિકની ભરતી થતી જ જતી હતી. જનારાઓને વધુ ઉત્સાહ આપવા માટે ભારતવર્ષમાં વિવાહ કરવાની રજા મળી. વિવાહ કરવાથી કર્મચારીઓ શાન્ત અને શિષ્ટ થશે એ આશાએ રાજાએ તે વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ તેનું ધાર્યા કરતાં ઉલટું ફળ આવવા માંડયું. જેઓ ભારતવર્ષ વિવાહ કરવા માંડયા, તેઓ અયોગ્ય ઉપાયોથી અર્થોપાર્જન માટે વધુ અને વધુ જુલમી બનતા ગયા.

જે કાંઇ નવું કરવામાં આવતું તેમાં ખ્રિસ્તિધર્મપ્રચાર તો પ્રબળ ઉત્સાહ જ ધરાવતો. જલે સ્થલે વિજયગૌરવની ઉન્મત્ત આકાંક્ષા હવે ધીમે ધીમે ઠંડી પડી ગઇ, સૌનાં પેટ તો ભરાઇ ગયાં હતાં. પહેલાં ભારતવર્ષના લોકો ફિરંગિ અમલદારોના ખાનગી વાણિજ્યમાં સહકારી થઇ કાંઇક પેદા કરતા હતા, પણ હવે તો અમલદારો તેને પણ પજવવા માંડયા હતા. ધીમે ધીમે રાજકિય વાણિજ્ય લાભ ઘટતો ગયો. છેવટે તે લાભ અદ્રશ્ય થતાં તેના કારણો અને મુળ શોધવા માંડયા, તેમાં જોયું તો, રાજાને કર્મચારીઓને શિક્ષા કરવી અસંભવીત લાગી. મંત્રીમંડળ આખું લાલચમાં કર્મચારીઓના ક્રીતદાસ બની ગયું હતા.

આ બંધ કરવા માટે રાજાએ એક નવી યુક્તિ શોધી, કે હવે રાજકિય વાણિજ્ય હાલ બંધ રાખવું. રાજ્ય ભંડારના ખર્ચે વ્યાપારને ઉત્તેજન આપે એવી દરેક સગવડ કરી, વ્યાપાર માટે અમુક ધનાઢ્યોની કંપની બનાવવી અને તેને જ માત્ર વ્યાપાર કરવાનો અખત્યાર આપવો. આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલમાં "કંપની" નો જન્મ થયો. પરંતુ અનેકોના લાભ રીસાઇ ગયા, પ્રધાનો, અમલદારો, સિપાઇઓ અને વહાણના ચલાવનારાઓ રાજા સામું જોઇ રહ્યા. પરંતુ એકંદરે કંપનીની ગોઠવણ સફળ થઇ નહિ.

આ પ્રમાણે રાજાની મહેરબાનીનો લાભ લઇ "કંપની" થઇ. ધનાઢ્યો વેપાર કરવા માંડયા પરંતુ તેઓ કાંઇ લાંબો લાભ મેળવી શક્યા નહિ. કેટલાક લોકો ધનાઢ્ય થઇ ગયા, પરંતુ દેશનો ઘણો ભાગ હજી નિર્ધન હતો. તેઓ નાના પ્રકારનાં દુષ્કર્મોમાં રત રહી દેશના તિરસ્કાર પાત્ર બનતા અને જેઓ ભારતવર્ષ જતા, તેઓને પુરતો પગાર મલતો નહિ, જે કાંઇ મલતો તેથી પેટ ભરાતું નહિ. આવા લોકો ભારતવર્ષ આવી, ગમે તે ઉપાયે અર્થોપાર્જન કરવા જતાં પોર્ટુગાલના સર્વ નાશનું સાધન કરવા માંડયા.

આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલની આ વાણિજ્ય નીતિ લાંબો વખત જય લાભ કરી શકી નહિ. ફળ એ જ આવ્યું કે, વિશ્વાસ એ જ વાણિજ્યનું જીવન છે, તે વિશ્વાસ સંપૂર્ણ રીતે ઉઠી ગયો. ભારતવર્ષના લોકોને હવે ફિરંગિ વણિક ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. પોર્ટુગાલનો રાજા પોતાના માણસોનો વિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ; કર્મચારીઓને પણ એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. આ પ્રમાણે સર્વ

ચોર અને સ્વાર્થી બની ગયા, તેના સામે ભારતવર્ષનો વ્યાપારી શું વ્યાપાર કરે?

છેવટે ભારતપ્રવાસી ફિરંગિ સજ્જનોએ પોર્ટુગાલના અધિશ્વરને આ નિવેદન પત્ર મોકલી આર્તનાદ પહોંચાડ્યો કે-"રક્ષાકર-રક્ષાકર." ગોવાનગરીના મહા ધર્માધિકારી અને તેના સહકારીઓએ ૧૫૫૨ ખ્રિસ્ટાબ્ધિમાં ૨૫ નવેંબરે સ્પષ્ટાક્ષરે એક નિવેદન પત્ર મોકલ્યું જે "ભારતવર્ષમાં સદ્‌વિચાર નથી, ન્યાય નથી, રાજ્ય પ્રતિનિધિ હો કે કોઇ રાજઆજ્ઞા પરિપાલક રાજ્ય કર્મચારી હો, કોઇ પાસે સદ્‌વિચાર નથી કે કોઇ પાસે ન્યાય નથી. કોઇ ભારતવાસી કે કોઇ મુસલમાન પોર્ટુગીઝનો વિશ્વાસ કરતું નથી. આંહિ સ્વાર્થે અંધકાર ફેલાવ્યો છે. હે રાજાધિરાજ અમે બે હાથ જોડી ભિક્ષા માગીયે છીયે કૃપા કૃપા કૃપા, કૃપા કરી રક્ષાકર, હે રાજાધિરાજ! રક્ષાકર, કારણ, અમે હવે ડૂબતા જઇયે છીયે."

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષની કગકળતી આંતરડી ચીરીને પોર્ટુગાલના રાજાને બતાવવામાં આવી. *

---

* *In India there is no Justice, either in your Viceroy, or in those who are to mete it out....... There is no Moor who will trust a Portuguese... ...Senhor, we beg for mercy, mercy, mercy. Help us Senhor, help us; for we are sinking*–*Letter of the Judge and Alderman of Góa to the King 25 November 1552.*

બહુ દુર બેઠેલ રાજા કાંઇ રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. ધીમે ધીમે હાથમાંથી સરતી લગામ હવે હાથથી ગઈ હતી. હવે પોર્ટુગાલને નામે રાજ્ય ચાલતું હતું એટલું જ માત્ર. પરંતુ તેમની આજ્ઞા કે શાસન, ગોવા નગરીના અધિકારીના ખીસામાં જ મરજી પ્રમાણે ચાલવા માટે કાંઇ પણ હરકત કર્યા સિવાય પડી રહેતું. જે ભારતવર્ષ આવતા હતા તેઓ આગળ આપણે વાંચી ગયા તે પ્રમાણે હલકી શ્રેણીના વરૂઓ જ હતા. જે ભુખ્યા વ્યાઘ્રોની માફક ભારતવર્ષમાં ઉતરવા માંડયા હતા, તેઓના ઉપદ્રવે સમગ્ર ખ્રિસ્તિ સમાજના નામને કલંક લગાડયું હતું. ફિરંગિના નામે ભિષણ મૂર્તિ ધારણ કરી હતી, ભારતવર્ષમાં ત્રાહી ત્રાહીના પોકાર થઇ રહ્યા હતા, જ્યાં ઇશ્વર પણ અત્યારે આડો ફરી શકતો ન હતો. ×

જે વાણિજ્ય નીતિ કેવલ સ્વાર્થ પરાયણ હતી, તે કેટલાક દિવસ વિજયી થઇ. સ્વાર્થ અંધતાતો એક દિવસ જરૂર પરાજયને જ પામે છે.

રાજાને આખા ભારત વાણિજ્યનો લાભ પોતાને જોઇતો હતો અને પોતે એકલોજ પોતાનો ભંડાર ભરવા માગતો હતો. રાજ્યાધિકારીઓ પોતે એકલોજ વ્યાપાર કરવા માગતા હતા, પરંતુ માત્ર હરિફાઇની ગેરહાજરી ને લીધેજ ભારત વર્ષનો વ્યાપાર આજે એક

× *The rauenous hordes thus let loose on India made a race name of Christian (Firingi) a word of terror,—until the strong rule of the Mughal Empire turned into one of contempts.—Sir W. Hunter's History of British India. Vol. I. P. 184.*

ચેર હતો. ઉજડ પ્રદેશમાં એરંડોજ પુજાતો હતો. આવખતે ભારત-જનો સહેજ પ્રયાસે ફિરંગિને હાંકી કાઢી શકતે, પરંતુ તેઓ પોતાના ગૃહ કલેશમાંથી ક્યાં પરવાર્યા હતા ? ભારત વર્ષમાં ભાઇને ભાઇજ દુઃખ કરતા થાય છે, પણ ફિરંગિ તો આંખમાં આવ્યોજ નહિ. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ચિંતામાંથી ભારતવાસીઓને વખતજ મળ્યો નહિ.

ફિરંગિ વણિકની રાજ્યધાની ગોવાનગરી અત્યારે પિશાચોની લીલા ભૂમી બની ગઇ હતી. બહારથી બહુ સુંદર બનેલી ગોવાનગરી લીસ્બન શહેરને ઝાંખું પાડી રહી હતી, તે અભ્યંતરે નર્કના બીભત્સ દ્રષ્યે પિશાચ ભૂમિ બની રહ્યું હતું.

જે પ્રબળ શક્તિ એક દિવસ સન્યાસી રાજકુમાર હેન્રીના અપૂર્વ ત્યાગે, અપૂર્વ પ્રબુદ્ધ થઇ પડી હતી. તે તેઓના સ્વદેશથી આવેલા નરાધમોના અત્યાચારે અને વિષયાન્ધતાની લાલસાએ યોવનમાં જરા-જીર્ણ થવા માંડી. હજી પહેલો પહોર હતો, પહેલી પુણી હતી, હજી પોર્ટુગાલને કરવું ઘણું બાકી હતું ? જો સ્વાર્થમાં અંધ થઇ આ પ્રમાણે વાણિજ્યની નીતિ ન ઘડાઇ હોત તો, ધીમે ધીમે આગળ વધતાં પોર્ટુગાલ ઘણો પ્રદેશ પોતાના આધિપત્યમાં લઇ શકત. પોપના શાસને આજે યુરોપની કોઇપણ પ્રજા તેનો હરીફ થઇ આવી શકે તેમ નહતું. ભારતવર્ષ ગૃહકલેશમાં પડેલું હતું. અંદર પડેલી ફાટ માર્ગ રૂપે પોર્ટુગાલ માટે તૈયારજ હતી, કોચીન અને કલિકોટની સ્થિતિ પ્રમાણેજ હતું. પોર્ટુગાલે જે નિતિથી પ્રથમ આદાર કર્યો હતો, તેજ પ્રયાસ ચાલુ રહ્યો હતે તો ઇતિહાસમાં પોર્ટુગાલનું કોઇ બીજુંજ સ્થાન હતે. સ્વાર્થપરાયણ રાજાના સ્વાર્થે સૌને સ્વાર્થ પરાયણ બનાવ્યા પોતે પોતાનું કરવા માંડતાં સ્વાર્થ લોભે મૂળ આદર્શ અને લક્ષ્ય બીન્દુ ચુકાઇ જતાં

અભ્યુદય સીમાબદ્ધ થઇ ગયો. તે અભ્યુદય ગોવાનગરીની આસપાસના ડુંગરાઓ ઓળંગી નજ શક્યો. આ પ્રમાણે રાજ્યની અને રાજાની સ્વાર્થ પરાયણ નીતિએજ પોર્ટુગાલના અભ્યુદયને આગળ વધવા દીધોજ નહિ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ગોવાવિલાસ.

An Arsonal in ruins, palaces in ruins, quay-walls in ruins,-all in ruins-Sir W. Hawards Russel.

ફિરંગી વણિકની જે ઇતિહાસ વિખ્યાત પુર્વ રાજ્યધાની ઐશ્વર્ય ગર્વે એક દિવસ સમગ્ર યુરોપને વિસ્મિત અને ઇર્ષાળુ બનાવ્યું, હતું, તે એક નાના જેવા ટાપુમાં આવી રહેલી છે. તેની પરિસિમા પાંચ ગાઉથી વધારે નહોતી. માત્ર પ્રાકૃતિક સંસ્થાન ગુણે જ આ ક્ષુદ્ર દ્વીપ જગત્ વ્યાપી વિપુલ વાણિજ્ય વ્યાપારનું પુર્વમાં કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું હતું.

આજે તે દિવસો ચાલ્યા ગયા છે. જેની ચડતી થાય છે તેની પડતી સંભવે જ છે. આજે નવા ભાવે નવી જ રાજધાની વસી ગઇ છે. પરંતુ પુર્વ સ્મરણો ઇતિહાસમાંથી જતાં રહ્યાં નથી. આજે મુસાફરો તે દીટનપટન ગોવા નગરી જોવા ગયા વગર ચલાવી શકતા નથી. આજે તે અસ્ત્રશાલા, કે આનંદ મંદિરો, જુના ઐશ્વર્ય પ્રતિ મોહ કે આનંદ જોનારની આંખમાં ઉપજ કરી શકતાં નથી.

ત્યાં તે વખતે શું હતું ? પોર્ટુગલની વિજયદર્શક ગોવા નગરી ની હતી, તે માટે ઇતિહાસ લેખકોના ગ્રંથોમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પોર્ટુગાલની પૂર્વ વાણિજ્ય સામ્રાજ્યના અધિષ્ઠાતા રાજધાનિ ગોવા નગરીની ચારે બાજુ એક સુંદર મજબુત કિલ્લો આવી રહેલો હતો. તે કિલ્લામાં છ મોટા બુરજો નગર રક્ષણ માટે બનાવેલા હતા. સમયની સાનુકૂળતા એ અનેક દેશના વ્યાપારીઓથી આ નગરી શોભતી હતી, અનેક શાશન મંદિરો, દેવળો અને શ્રીમંતોનાં સુશોભિત મકાનોથી તે સ્વર્ગ સમાન દેખાતી હતી.

વ્યાપારની મોટી લેવડદેવડ અને આવજાના વ્યવસાયના કલાહોલે આ નગરી સમૃદ્ધિમાં, ત્યાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મિદેવીનો વાસ હોય તેવી દેખાતી હતી.

પોર્ટુગાલના વિજય વાવટાથી સુશોભિત અને રાજ્યાધિકારીઓના બૃહદ્પ્રાસદોથી શોભતી ગોવા નગરી, રાજ્યધાની લીસ્બનને ભુલાવી પોતાને શ્રેષ્ટ બતાવી રહી હતી.

જેણે કેપ ઓફ ગુડ હોપથી રાતા સમુદ્રના મુખ સુધીના આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય વિસ્તાર્યું હતું; જેણે રાતા સમુદ્રના માર્ગથી પરશ્યન ગલ્ફના મુખસુધીના સામ્રાજ્યનો બીજો ભાગ, ઓચાથી મસ્તક સુધી અરબીયન સમુદ્રના વાણિજ્ય બંદરોમાં પ્રભુત્વ સંસ્થાપીત કર્યું હતું; યફ્રેટીસ સાગરસંગમે આવેલા બસરા બંદરથી ખંભાતના અખાત સુધીમા પરશ્યા, બલુચિસ્તાન અને સિંધુ પ્રદેશનાં બંદરોએ જેણે પોતાની આણ વર્તાવી હતી; ખંભાતથી કુમારિકા–કુમારીકાથી ગંગાસાગર–ગંગાસાગરથી સિંગાપુર–સિંગાપુરથી ભારતદ્વીપ સમુહ સુધી જેણે પોર્ટુગીઝ વાણિજ્ય વિજયના દુન્દુભિનાદે જલમાર્ગ ગજાવી મૂક્યો

હતો; પૃથ્વિમાં મોટામાં મોટું વિસ્તૃત વાણિજ્ય જેને ઘેર હતું, તે સમસ્ત ઉપર હુકુમત ચલાવનાર આ ગોવા નગરી જ હતી.

જે મહેલો ચણતાં અગણીત દ્રવ્ય ખર્ચેલું હોય, જે મનોરથોએ રાત્રિઓની રાત્રીઓ લીધી હોય તેનો ધ્વંશ થતાં શી વાર? સેંકડો પગથીયાં ચડેલો પથિક પાછું વાળી જૂએ અને પગ સરે તો નીચે આવતાં કેટલી વાર? સુદ્રઢ સામ્રાજ્યો, ચક્રવર્તિ રાજ્યપુરૂષોનો અભ્યુદય થતાં વખત લાગે છે પણ અધઃપતનનો વેગ તેના કરતાં કાંઇક ઉતાવળો દેખાય છે. કાળની વિચિત્ર ગતી પાર પામી શકાતી નથી. સૈકાઓ થયાં ઉત્તરોત્તર દર પેઢીએ વધુ પ્રયાસ વધુ ઉત્સાહે, વધુ અભ્યુદયે આટલું વાણિજ્ય વિસ્તાર્યું, પ્રચંડ બાહુબળથી ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવી જેમાં અનેક ઉત્સાહી યુવાનોએ પોતાનું આત્મસમર્પણ કર્યું, તે વાણિજ્ય માટે કાળની ગતી કાંઇક નિમષિવી હતી, પોર્ટુગાલ માટે અધઃપતન શરૂ થઇ ચૂક્યું હતું, ચરિત્રહિનતા તેનું એક માત્ર કારણ ઇતિહાસમાં લખાયું છે, પણ ખરૂં કારણ ચડતિ તેની પડતી એ જ વધારે બંધ બેસશે.

રાજધાનીની રક્ષા માટે વિશેષ પ્રયાસની જરૂર હતી નહિ, ગોવા નગરીની પશ્ચિમે ભારત સમુદ્ર હતો અને બીજી બાજુએ ખાડી કિલ્લાની માફક નગર રક્ષા કરતી હતી. ગોવા નગરીના નૌ સમરકુશલ નાવિકો થોડા વહાણોથી ખાડીના મુખે રહી આક્રમણ માર્ગ બંધ રાખી શકે તેમ હતું. અત્યારે ગોવા નગરી સામું કોઇ ઉંચું ઉપાડી જોઇ શકે તેમ જ નહોતું કે પોર્ટુગીઝને ભય રાખવો પડે. જેઓ કોઇક સુયોગ મળ્યે આક્રમણ કરી શકે તે વીર વંશી હિંદુ મુસલમાન ફિરંગિનું દાસત્વ સ્વિકારી બીચારા માંડ પોતાનું પેટ ભરતા હતા. દરેક બંદરે

વહાણ નામે કોઇ બનાવી શકતું નહિ, કોઇ પણ વહાણ પોર્ટુ-ગીઝ અધિકારીની રજા ચીઠી વગર બંદરેથી આવજા કરી શકતું નહિ. જ્યાં હથીયાર વગરનું પાંચ દશ ખલાસીનું વહાણનું ચક્ષીયું સમુદ્રમાં સંચરી શકતું નહિ. ત્યાં આક્રમણનું તો સ્વપ્નું, તો ક્યાંથી આવે. દરેક વહાણ પોર્ટુગાલનો વાવટો લઇ સમુદ્રમાં ફરતું, અને ભારત-વર્ષના કિનારા ઉપર પોર્ટુગાલનું જ આધિપત્ય, સુચવતું હતું. સેંકડો માઇલ ઉપર જેની આણ ફરે છે, જેનું ઐશ્વર્ય જગતમાં સર્વ કોઇને ઝાંખાં પડે છે, બીજી બાજુ અસીમ પ્રબળ પ્રતાપ જેનો પ્રવર્તે છે, તે ફિરંગિ વણિક નિર્ભયપણે ભોગવિલાસમાં અને વિષયવાસનામાં લુબ્ધ થવા લાગ્યા હતા.

યુરોપમાં એશારામ અને ભોગવિલાસનો આદર્શ મૌજુદ હતો, તે પૂર્વના વૈભવ તરીકે ઓળખાતો. યુરોપમાં નહિ પણ એશિયાના દેશોમાં પણ ભારત વર્ષના બાહ્ય આડંબરની નકલ કરવામાં આવતી હતી. વ્યાપારિઓએ ભોગવિલાસ અને એશારામની સગવડ મોં માગ્યે દામે યુરોપને આપી, યુરોપને પણ ભોગવિલાસ શિખવ્યો હતો. યુરોપ-માંથી મુસલમાન શાસન ચાલ્યા ગયા પછી ક્રમે ક્રમે સમસ્ત યુરોપ ભોગવિલાસમાં અધિક ઉન્મત્ત બનતું જતું હતું. ઐશ્વર્ય લાભ મેળવ્યા છતાં ભારતવર્ષના હાવભાવનું અનુકરણ કે નકલ યુરોપ શીખ્યું નહોતું. તે વખતે ભારતવર્ષ માટે યુરોપને માન હતું, ભારતવર્ષને નામે તે વખતે યુરોપ નાક ચડાવતું નહોતું, પરંતુ તેને સ્વર્ગ માની યુરોપથી ઉત્તમ કોટીમાં ગણી, ભુમંડળનું સ્વર્ગમાની જનસમાજ આગ્રહે આ ભૂમિ તરફ પ્રેમભર્યું દોડતું આવતું હતું.

ક્ષુદ્રરાજ્ય પોર્ટુગાલ ભારત વાણિજ્યના અસિમ ઐશ્વર્યને

મેળવી, ભોગવિલાસી થતાં, શારીરિક શ્રમ હવે ઉઠાવી શકતું નહોતું. તેથી ખેતીવાડીનો કાર્યભાર ધીમે ધીમે ગુલામો ઉપરજ પડતો ગયો. જે કષ્ટ, સહિષ્ણુ, પરિશ્રમ નિપુણ, સુદૃઢ, વીરજાતી ગણાતી હતી, તે હવે એશઆરામી અને નવાબી ભોગવવા લાગી હતી. સર્વે ઐશ્વર્ય વિલાસનો આડંબર જ માનવજીવનનો પરમ્ પુરૂષાર્થ માની પ્રાણપણે ઐશ્વર્ય વધારવા સૌ કોઇ પ્રયત્ન કરતા.

રાજ્યનો ગમે તેવો અધિકારી પોતાની નીતિકુશળતા પ્રમાણે વાણિજ્ય બેઠી અગર જુલમ કરી શ્રીમંત થઇ શકતો. આ પ્રમાણેની લુંટનો વધારે લાભ વધારે હલકો અને નીચ કોટીનો માણસ લઇ શકતો હતો. અધિકારીઓ દરજ્જે નાના મોટા હતા પણ હક અને ઐશ્વર્યવાન થવા માટેના માર્ગને કોઇ સીમા નહોતી ત્યાં માન અને મહોટાઇ એક બીજાનું કોણ જાળવે. નગર જનોની ઉંચી અટ્ટાલિકા રાજ્ય મહેલને પણ લજાવતી હતી. રાજ્યમાર્ગ ઉપર સુશોભીત મહેલોમાંના આમોદ પ્રમોદ અને ગાયનવાદનથી દિગ્મંડલ પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યા. મોજ શોખ અને એશઆરામમાં મસ્ત રહેલા વિષયાનુરાગીનાં અટ્ટહાસ્યોથી સુંદર માર્ગો ગાજી ઉઠતા હતા જનસમાજ ખુલ્લી રીતે પૂર્વ હાવભાવો પ્રકાશિત કરતા, પૂર્વનું અનુકરણ કરી વસ્ત્રાભુષણનો આડંબર કરવા લાગ્યા. ગોઆ નગરી અત્યારે મદીરામસ્ત બનતી જતી હતી. આ વર્ણન વિવિધ કાવ્યોનાં રૂપમાં લખવામાં આવે તો પણ "ફિરંગીનું વણિક વિલાસ" નું તાદ્રશ્ય સ્વરૂપ ઉતારી શકાયજ નહિ.

ગોવા નગરીના પ્રાસાદ સૌંદર્ય કરતાં, કૃત્રિમ અન્ય સૌંદર્ય કાંઇ

ઓછું નહોતું. ત્યાં ચિરવસન્ત ચિત્ત મનોહર ચપલ નરનારિનું સૌંદર્ય માર્ગ ઉપર સ્વર્ગ જ ખડું કરતું હતું. ઐશ્વર્યવાન જનસમાજ એક બીજાથી સરસ દેખાવાની હરીફાઇમાં તનતોડ મહેનત કરતા હતા. એક એકથી સરસ રંભા મૂર્તિઓ પોતાના કોમળ શરિર ઉપર દેવને પણ ભુલાવે તેવા હિરામાણેકના શણગારો સજી પરસ્પર હરીફાઇમાં ઉતરતી હતી, સુંદર મેળાવડાઓ નાટ્યગૃહો, અને નાચનાં સમેલનોમાં અનુપમ દ્રવ્યો સ્વર્ગને ભુલાવતાં હતાં. આવા ઐશ્વર્યમાં સમસ્ત જગતને આંજી નાખનારી સમાજનાં આંતર જીવન અને હૃદયો કેવાં હતાં? તેમાં સમાજનું બંધન નહોતું, જ્યાં વિલાસ જ પ્રિય હતો ત્યાં બિભત્સ વર્તનો અને નિન્ધ આચાર કાંઇ બાકી નહોતો. વિષય-લોલુપતામાં ખદબદતા આ માનવ કીડાઓનું વર્ણન આપતાં યુરોપના ઇતિહાસ લેખકો લજ્જાથી અધોવદન જાય છે.

ઘરમાં પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીપુરૂષો કાંઇ સારાં કપડાં અને આભુષણો પહેરી રાખતાં નહી, તેમ બાળકો ઘર આંગણે ધુળમાં આળોટી ગમે તેમ રમતાં. પરંતુ રાજ્યમાર્ગે બહાર લટાર મારવા નીકળતાં ત્યારે આડંબરની અવધિ નહોતી. મહિલાઓ જે પાલખીમાં બેસીને નીકળતી હતી, તે પાલખીની છત અને પડદાના ભપકે રાજ્યમાર્ગ ઝગઝગાટ કરતો રહેતો. સાથે સાથે સંખ્યાબંધ દાસદાસીઓ પણ પાછળ ચાલતી ખમા ખમા કરતી જોવામાં આવતી હતી. રૂપું, સોનું અને હિરા મોતી જડીત પોષાક અને આભુષણો ઝુલાવતી ફિરંગિ સુંદરીઓનું હાસ્ય સુરમ્ય સુગંધ ફેલાવતું હતું. નગ્ન ચરણો નીચે હીરા માણેક જડીત વિચિત્ર પાદુકાઓ તેઓના ઐશ્વર્યનો પરીચય આપતી હતી. એક કરતાં બીજાનો આડંબર વધારે દેખાતો હતો

ત્યાં ઐશ્વર્ય તુલના જ થઇ શકતી નહોતી.

પુરૂષો ઘોડે સ્વાર થઇ બહાર નીકળતા સાથે સાથે સોનેરી છત્ર ચામર ધરી નોકરો તેમની સાથે ચાલતા, જેઓ નિર્ધન હતા તેઓ પણ પોતાના દરજ્જો જાળવવા છેવટ એક છત્ર ધર ભાડે લઇને નીકળતા. આદ્રશ્ય જોતાં ગોવાનગરીનો પ્રત્યેક ફિરંગિ જાણે એક એક નાનોનવાબ !

ઘરની સ્ત્રીઓ ઘરમાં રહે પુરુષો ભ્રમરની માફક બહારને બહાર વિલાસ ચરિત્રમાં આ પુષ્પથી તે પુષ્પ ઉપર ઉડતા અને ગુંજારવ કરતા હતા. મનુષ્યસ્વભાવ આવાનવાબો માટે નથી એતો " ન્યાય નેમ સૌરંકનાં શ્રીમંત સૌભાક છે."

સ્વામિ સહવાસે વંચિતા અંતઃપુરવાસી રમણી નારીધર્મની શીરીતે રક્ષા કરી શકે ? શિક્ષા અને શિક્ષક કે સંસ્કાર તો ગોવાનગરીના દરીયામાં પડયાં હતાં. ધર્મ કર્મ ત્યાં કાંઇજ નહોતું અને સૌજમે ત્યાં જાય દરેક સ્વતંત્ર હતું. આ સર્વે વર્ણન તે વખતના મુસાફરો જે લખી ગયા છે તે વાંચતાં વાંચતાં અમે તેવો માણસ પણ એક વખત ધ્રૂજી ઉઠે.

પુરૂષો ઘરની સંભાળ પણ લેવાની તકલીફ ઉઠાવતા નહિ, દિવસોના દિવસો બીચારા આમોદ પ્રમોદમાંથી પરવારી શકતા નહોતા. જ્યાં પુરૂષોનું ચારિત્ર્ય આવું હોય ત્યાં સ્ત્રીઓને બીજો પાઠ શીખવે કોણ. ત્યજાયેલી પરણેતર સ્ત્રિઓ પોતાનો રસ્તો શોધવામાંડે અને કદાચ નવાબ સાહેબ મહેલે આવે તો પણ શું પુછી શકે કે કેમ ઘર ખાલી છે ? સ્વયં પોતે સ્વતંત્ર રહે તો અન્યને બેડી પહેરવવાનો અધિકાર કેમ હાથરાખી જ શકે. ક્યારે ક્યારે સ્વામી મહાજનને મહિલા

સ્નેહપૂર્વક ઔષધ આપી, અચેત બનાવી, પોતાના ઘરમાંજ મોજ માણવા રસ્તો સાફ કરતી. ઘેર ઘેર માટીના ચુલા હતા, સમસ્ત ફિરંગિ સમાજને મોજમજાહ અને વિષય માત્ર જીવન હતું. મનુષ્ય મટીજઇ પશુ કરતાં પણ કનિષ્ટ આચરણો તેતો અત્યારે આંહિ આનંદ રૂપેજ ગણાતું હતું. પશુને ભોગની તૃપ્તિ થાય છે ખરી પણ મનુષ્યને તો તે તૃપ્ત થવાને બદલે વધતીજ જાય છે.

જંગલી પ્રજા પણ આટલી હદ સુધી પહોંચી શકતી હશે કે કેમ? મનુષ્ય કેટલે દુર સુધી દાનવ થઇ શકે છે? આજે ગોવાનગરી તેનું પ્રદર્શન ક્ષેત્ર વિદ્યમાન હતું. *

આ સર્વ કારણોને લીધે ફિરંગિનું નામ ભારતવર્ષના સર્વ પ્રદેશોમાં તિરસ્કાર અને નિન્દાને પાત્ર થયું હતું. લોકો ફિરંગિને નામે આજે પણ જે સર્વે વાતો કહે છે તે લખી જાય તેમ નથી × સ્વદેશથી હજારો માઇલ દુર આવી મોટી આશાઓ પરીપુર્ણ થતાં, આ પ્રમાણે ફિરંગિનું અધ:પતન શરૂ થયું.

---

* *The travellers who visited Goa during its prime tell strange tales of the hardihood with which the Portuguese matrons pursued their amours,–not scrupling to stupify the husband with drugs, and admitting the paramour into his Chamber.—Sir W. Hunter's History of British India, Vol. I. P. 157.*

× ગોવાના આ જુના સંસ્કારો હજી પણ વર્તમાન છે ગોવાની મુખ્ય સુશોભીત મકાનોની હાર હજી નાયકિણિઓ શોભાવે છે. વારકો-ડા-ગામા, જે એક ગામનું નામ છે તેની આસપાસ નાળીયેરી-

આપણે આગળ વાંચી ગયા તેમ પોર્ટુગાલનું યુરોપી લશ્કર ગોવાનગરીમાં કે ભારતવર્ષમાં કાંઇ અધિક પ્રમાણમાં નહોતું. કારણ કે દેશી લશ્કર તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ દાખલ થતાં, જરૂર પડતાં ગમે તેટલું લશ્કર ઉભું કરતાં કાંઇ મુશ્કેલી જ નહોતી, આ પ્રમાણે જ તૈયાર કરેલા દેશી લશ્કરથી જ આ સર્વ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ હજી પણ આ દેશી લશ્કરથી જ વાણિજ્ય રક્ષા અને નગર રક્ષા થતી હતી. લશ્કર ઘણું ખરૂં દેશી જ હતું, અને તે જ વિજયગૌરવનું પ્રધાન રક્ષક હતું.

ફિરંગિના સંસારે ગુલામો જ પ્રધાન હતા. તેઓ ભારતવર્ષે આવીને બહુ સંખ્યામાં ગુલામોને પાળતા હતા. આ ગુલામોમાં ઘણા ગૃહકાર્યમાં નિયુક્ત હતા, તેમાંથી કેટલાક સૈન્યમાં પણ દાખલ થઇ શક્યા હતા. તેઓના હાથમાં રાજ્યના કેટલાક કાર્યભાર સોંપી ફિરંગિ વણિકો જ્યારે આલસ્ય અને વિલાસમાં ગુંથાઇ રહેવા માંડયા, બાદશાહી માણવામાં મસ્ત થવા માંડયા, તે જ વખતે યુરોપમાં યુગાન્તરની શરૂઆત થઇ હતી. કોઇ જુદા પ્રકારનાં જ નગારાં વાગી રહ્યાં હતાં. બેપરવા પોર્ટુગાલવાસીઓ અને ગોવા નિવાસીઓ પોતાની મસ્તીમાં મશગુલ હતા. દુનીયા પોતાનું કામ કરતી હતી, યુરોપ પણ

ઓના સમુહના શીતળ છાંયામાં નાનાં નાનાં ઝુંપડાંનાં જુથો હજી નાયકિનિયોનાં ઘરો થયાં છે. કેટલાક ગામો આખાં નાયકિનિઓથીજ વસાયેલાં છે અને મુંબઇ શહેર સુધી તેમની પ્રખ્યાતિ અને વિસ્તાર પહોંચ્યો છે. ફિરંગિ વણિકે જાગતી જીવંતી જે યાદગીરી હિંદને સમર્પી છે તે હજી સેંકડો વર્ષ થયા છતાં જીવંત છે અને રહેશે.

—લેખક.

રાત્રિ દિવસના ઉજાગરા કરી કોઇ મોટા વિચાર કરતું હતું. નિદ્રાનો ભંગ અને આનંદ આજે પોર્ટુગાલને નશીબેજ હતો.

યુરોપવાસીઓ ધીરે ધીરે જાગ્રત થતા જતા હતા. પોર્ટુગાલનો આટલો અભ્યુદય ટુંક સમયમાં જે ભારતવર્ષને પ્રતાપે થયો તે ભારતવર્ષની જ માળા યુરોપ જપતું હતું. યુરોપને બીજો કાંઇ ધંધો નહોતો. ભારતવાણિજ્ય માત્રથી જ યુરોપને ઐશ્વર્ય લાભ થાય તેમ હતું. તેમ સૌ કોઇને દ્રઢ થતું ગયું અને ભારતવર્ષ કેમ જવું, તે જ માત્ર વિચારમાળાના મણકા સરતા હતા.

યુરોપમાં અનેક બીજાં મોટા મોટાં સશક્ત રાજ્યો હતાં. પોર્ટુગાલ બિચારૂં એક નાનું રાજ્ય હતું. ભારતવર્ષના વાણિજ્યથી સમૃદ્ધ બન્યું હતું, સિવાય રણાંગણે તો તે કોઇ યુરોપના રાજ્ય સામે ટકી શકે તેમ નહોતું. ભારતવર્ષમાં એકાધિપત્ય મેળવ્યું હતું પણ, યુરોપની અન્ય કોઇ પ્રજા ભારતવર્ષ જઇ શકી હોત અથવા જવા પરવાનગી પામી શકી હોત; તો પોર્ટુગાલ એક ક્ષણ પણ ટકી શકત નહિ. ભાગ્યના બળે એ પોર્ટુગાલ, ક્ષુદ્ર દેશ આટલું સમૃદ્ધ, અને ભારતવર્ષે એક સમયે એકાધિપત્ય મેળવવા શક્તિમાન થયું હતું. સમસ્ત યુરોપમાં શ્રેષ્ટ બન્યું હતું, વ્યાપારનું એક માત્ર કેન્દ્ર બન્યું હતું.

આ સમય સુધી પોપની આજ્ઞાનું કોઇ ઉલંઘન કરી શકતું નહિ. અને પોપના ખાસ પરવાનાથી આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે થઇ, કેપ ઓફ ગુડ હોપને માર્ગે ભારતવર્ષ જવા પોર્ટુગાલને મળેલા હક્કને સમસ્ત યુરોપ સ્વીકાર કરતું હતું. આ સિવાયનો નવો માર્ગ શોધવા દરેક પ્રજા તનતોડ મહેનત કરતી હતી. પરંતુ તે સર્વ પ્રયત્નો અફળ ગયા. પશ્ચિમ તરફ સમુદ્રમાર્ગે ભારતવર્ષનો માર્ગ શોધતાં અમેરીકા

મળી આવ્યું. છતાં પણ તે માર્ગે વધુ તપાસ યુરોપે ચાલુ રાખી હતી. ઉત્તર દિશામાં સમુદ્રમાર્ગે ભારતવર્ષ જવાના પ્રયત્નો કરતાં અનેક માણસોનાં અકાળ મૃત્યુ થયાં હતાં. આ સર્વે ફાંફાં હતાં પોર્ટુગાલનું ભારત વાણિજ્ય નિષ્કંટક આખુંજ હતું, તે તો ધમધોકાર પોતાનો વ્યાપાર કર્યેજ જતા હતા. યુરોપના અન્યોઅન્ય દેશના લોકો પોર્ટુગાલથી ભારતવર્ષનો માલ વેચાતો લઇ જઇ પોતાના દેશમાં વેચતા હતા, અને એટલા સાંકડા વ્યાપારમાં જે કાંઇ મળે તે માત્રથી તૃપ્ત રહેતા. પોપના શાસનનું ઉલંઘન કરી કેપ ઓફ ગુડ હોપના દીપને ઓળંગી ભારતવર્ષ જવા કોઇ કલ્પના માત્ર કરી શકતું નહિ.

પહેલાં જુના જમાનામાં તો ભારતવર્ષ ક્યાં છે, તે કોઇને ખબર જ નહોતી અને તેને શોધી કાઢવાનું ભારે કુતુહલ યુરોપને થતું હતું. પરંતુ પોર્ટુગાલે કૃપા કરી યુરોપને ભારતવર્ષ બતાવ્યું. પોર્ટુગાલથી ધાડે ધાડાં ભારતવર્ષ તરફ જવા માંડયાં, અસંખ્ય વહાણો, અગણિત સૈનિકો અને હથીયારો ભારતવર્ષ તરફ પાણીના પુર પ્રમાણે જવા માંડયું. વહાણો માલથી ભરાઇ પાછાં આવતાં તે માલ આખું યુરોપ લેતું અને પોર્ટુગાલને આંગણે ધનનો ઢગલો થતો હતો. ગયેલા માણસો ટોળે ટોળાં પાછા આવતાં, તેમાં જેને ખાવા ખાખ પણ નહતી તેવા લાયક ગૃહસ્થો, આજે શ્રીમંત ગૃહસ્થો બની પોર્ટુગાલની ભૂમી ઉપર ઉતરતા, અને પોતાના અલૌકિક ઐશ્વર્ય વિસ્તારી યુરોપની જનસમાજને વિસ્મય પમાડતા હતા. લોખંડના ટુકડા વહાણમાં ચડતા અને ભારતવર્ષથી હેમના પાસા બની પાછા આવતા. આ સર્વે વગર મહેનતે લોખંડ સોનું બની પોર્ટુગાલમાં આવતું હતું.

ભારતવર્ષ ક્યાં આવ્યું, કેમ જવાય, તે યુરોપને અજાણ્યું નહોતું. પરંતુ પોપની આજ્ઞારૂપી કાચે સુતરને તાંતણે યુરોપની પ્રજા હાથ જોડી બેઠી હતી. તે રસ્તે કોઇ પણ પ્રજાને જવાનો અધિકાર નહોતો એટલે નિરૂપાય થતાં બીજી તરફ માર્ગ ગમે તેમ શોધવાની કામના ઉત્તરોત્તર પ્રબળ થવા માંડી હતી.

યુરોપની બીજા દેશોની પ્રજા બીજા રસ્તાની શોધમાં અર્થવ્યયે દરિદ્ર થતી જતી હતી, અને પોર્ટુગાલને ઘેર સોનાનો સૂર્ય તપતો હતો, ત્યાં ભારત વાણિજ્યના એકાધિપત્યનો ભોગવટો હતો, અને વાણિજ્યથી ઐશ્વર્ય ગર્વે સમગ્ર યુરોપમાં સર્વથી અધિક સમર્થ થઇ પડ્યું હતું. પોર્ટુગાલ મોટું રાજ્ય હોત તો બીજા દેશના લોકો તેમાં ઘુસી જાત, પરંતુ ત્યાં જગ્યા જ નહોતી માત્ર પોર્ટુગાલની આમાન્યા પોપના પ્રતાપે જ નભતી હતી. તે પોપની આજ્ઞાને માન આપી બીજા માર્ગે જ ભારતવર્ષ માટે પ્રયાસ ચાલુ રાખી, આત્મપ્રતિષ્ઠા સ્થાપવા યુરોપના બીજા દેશના લોકોના ચિત્ત આન્દોલીત થયાં હતાં. તે વખતે પોર્ટુગાલનો રાજા અને પોપ સમજતા હતા કે અન્ય કોઇ પણ માર્ગ હવે ભારતવર્ષ માટે છે નહિ, અને તે વિશ્વાસે નિશ્ચિત હૃદયે કાળ વ્યતિત કરતા હતા.

જેઓ આ પ્રમાણે યુરોપને એક અજ્ઞાન પુર્વ ઉત્તેજન સૃષ્ટિ રચી યુગાન્તરનું કારણ બન્યા હતા; તે પોર્ટુગીઝ આજે વિલાસમાં અને મોજમઝામાં નિશ્ચિન્ત મહાલતા હતા. જેમની પાસે સાધન હતું તેઓ પોતાનો અભ્યુદય વધુ અને વધુ ઉજ્જવલ બનાવવાને બદલે સુરત બન્યા હતા. તેઓ દિગ્વિજયમાં કાંઇ અધિક અગ્રેસર થવા આગ્રહશૂન્ય બન્યા હતા. તેની વીર કીર્તિ વધુ ઉત્સાહ લાભ કરી

શકી નહિ. તેઓ ભોગવિલાસનાં નવા નવા નુસ્ખાઓ શોધતા હતા, આનંદ મોજમજાહ કેમ વધુ સ્વાદિષ્ટ લાગે, વગર હાથ ચલાવ્યે કોળીયો મોઢામાં કેમ આવે તેજ ચિંતા કરતા હતા.

યુરોપમાં આજે એકજ સમૃદ્ધ બનતો હતો, જ્યારે બીજા દેશના દરેક માણસો માખીઓ મારતાં હતાં. અશક્ત પણ ગમે તેવા સશક્તનાં હાથમાં દબાયો હોય, તે છેલ્લી ઘડીયે પ્રાણ જવાના સમયે, જીવ ઉપર આવી જાય છે. યુરોપની પ્રજા બીજા માર્ગો શોધી કાઢવા જીવ ઉપર આવી ગઇ હતી.

ભારતવર્ષ આ યુગના સન્ધિકાલે અસ્ત વ્યસ્ત થઇ ગયું હતું. તેની રાજશક્તિ શિથિલ અને નિર્બળ બની ગઇ હતી. વાણિજ્ય શક્તિ પણ અંતર્ધ્યાન થઇ પડી હતી. અરાજકતામાં બળીયાના બે ભાગ આજે એક ધણી તો કાલે બીજો એક રાજ્ય સ્થપાયું તો ત્રીજે દીવસે નવો આવતો. આ પ્રમાણે જ્યાં દેશની સ્થીતી હોય ત્યાં લોકોના શા હાલ? પઠાણ રાજ્ય ધ્વંસને પ્રાપ્ત થયું, મોગલ શક્તિ હજી પગ માંડતી હતી. આ પ્રમાણે ભારતવાસિઓ સ્વાર્થમાં અંધ બની જાતિગત સ્વાર્થ કે દેશનો પ્રેમ ભૂલી ગયા હતા.

સિકંદરશાહ જ્યારે ભારતવર્ષ તરફ દિગ્વિજયે ચઢી આવતો હતો, ત્યારે તેણે સમગ્ર એશિયાને ગ્રીક દેશની માફક એક સંપે એકત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. તેના તે સંકલ્પનાં બીજ જ બળી ગયાં. એશિયાએ ગ્રીક વેશ ધારણ કર્યો જ નહિ. પરંતુ ગ્રીક દેશે કેટલીક બાબતમાં એશિયાના ભાવ પ્રભાવ વિસ્તાર કરવાનો લાભ લીધો હતો. ફિરંગિ વણિકે ભારતવર્ષમાં આવી એક નવો જ રસ્તો

કાઢ્યો હતો. ભારતવર્ષની નિમ્ન શ્રેણીની સ્ત્રીઓથી ફિરંગિ સૈન્યના વિવાહની વ્યવસ્થા પ્રચલિત થઇ. રાજાએ ઉત્સાહ વધારવાના ઉદ્દેશે નવદંપતિની કલ્યાણ કામનાએ રાજ્ય ભંડારમાંથી વિવાહનો સર્વ ખર્ચ આપી પરણાવવા વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ આ રિતે વિપરીત પરીણામ આવ્યું. હલકી પંક્તિની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી ફિરંગિ સેના દિવસે દિવસે અધિક અધોગતીએ પહોંચી અને તેમની વર્ણસંકર પ્રજાએ ફિરંગિના નામને ઉત્તરોત્તર વધારે ધૃણાસ્પદ બનાવ્યું.

પોર્ટુગાલના રાજાએ બીજો જ ખ્યાલ કર્યો હતો કે જો સૈનિકોના ત્યાં વિવાહ કરવામાં આવે તો ગ્રહસ્થાશ્રમથી બંધાયેલો માણસ સ્થિર થાય, ઉન્મત્ત થયેલો સૈનિક ઠરેલો બને, રાજાના આ ઉપકારથી વધુ વફાદાર બની, ખંતીલો અને ઉમંગી થઇ રહે. પરંતુ તેને ખબર નહોતી ? કે મેં મારા સૈનિકોને કેવા બીજા અમલો (કૈફો) આપ્યા છે ? આ પરીવર્તને જેઓ ઉદ્યોગી હતા તે વિલાસ તરંગમાં તરતા થયા હતા. જે બન્યું તે બન્યું, બાજી હાથથી ગઇ સર્વે સો ઘોડાનો સરદાર બન્યો હતો. કોઇ ત્રણ રૂપીયાનો પગારદાર નહોતો, સૌને માટે સમૃદ્ધિ મેળવવાનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું હતું, કાંચન મળ્યું હતું બાકી રહેલા કામને માટે પોર્ટુગાલના રાજાધિરાજે તેમને ઘણી સગવડ કરી આપી. હવે તેમને દુનિયામાં કાંઇ બાકીજ નહોતું કે મહેનત કરી તનને તોડે.

જેટલો વખત વાણિજ્ય રાજ્યનું હતું તેટલા દિવસ, રીતસર પગાર મળતો, રીતસર સૈનિક તે સૈનિક હતો. રાજાનો લાભ સંકોચાતાં પગાર મળવામાં વાંધા પડવા લાગ્યા હતા. પછી ખાય શું ? એટલે સૈનિક કોઇ ભારતવાસીને બંદુક વેચી નાખતો, તો કોઇ વખત આખે

લુંટફાટ કરી આવતો. ત્યારે બિચારો કોઇ ઘેર ઘેર ભીખ માગીને પેટ ભરવા માંડતો. જો કોઇ નોકરીમાંથી છુટી જતો તો તેના બાલબચ્ચાંની દુર્દશા થતી હતી. આ પ્રમાણે ગોવા નગરીમાં મારે તેની તલવાર હતી. સૌ સરખા નહોતા એક જણે ઐશ્વર્ય ગર્વમાં ઉન્મત્ત દશાઓએ પહોંચતો, તો બીજો પગાર ન મલવાથી ખાલી પેટ ઉપવાસમાં બાલબચ્ચાંની ચિન્તામાં ગાંડો બની જતો હતો. જેઓ પાસે ધન સંગ્રહ થયો હતો તેઓને સુખશૈયા મળતી હતી. જેઓ દરિદ્ર રહ્યા હતા તેઓ ધનના અભાવે, અન્નના અભાવે ધર્મ જ્ઞાનશૂન્ય બન્યા હતા. ધનવાન મોજમજાહમાં ભોગવિલાસમાં વિષયાન્ધ ધર્મ જ્ઞાનશૂન્ય બન્યા હતા. આ પ્રમાણે ગોવાનગરી ધર્મ જ્ઞાનશૂન્ય થઇ ગઇ હતી.

ફિરંગિનું અનુકરણ કરી દેશી સૈન્ય કે જેણે આધિન નિયોગે ફિરંગિ દિગ્વિજયમાં સહાયતા કરી હતી, તેમાંથી કોઇ કોઇ ધનવાન પણ બન્યા હતા. જે આ પ્રમાણે ધનવાન બન્યા હતા તેઓ ફિરંગિની નકલ કરતા હતા, તેઓ પણ ભોગવિલાસનો સ્વાદ ચાખતા હતા. જેઓ નિર્ધન અવસ્થામાં રાજ્ય તરફના સામાન્ય વેતન અગર લુંટફાટના લોભે સૈન્યમાં પડયા રહ્યા હતા, તેઓ ઉચ્છૃંખલ થઇ ગયા હતા. શૌર્ય વિર્ય સમર કૌશલ્ય વગેરેમાં આખી ભારતીયસેના સર્વાંશે ફિરંગિ સેના જેવીજ બની રહી હતી. તેઓની પ્રભુ ભક્તિ અગર સમર કૌશલ્ય તેમનું રક્ષણ કરી શક્યું નહિ.*

---

* *Cirtify to Your Highness that they are as good as our—Petro de Faria's letter 18 January 1522.*

જે નૌસેનાબળ ફિરંગિ વણિકની પ્રબળ પીઠ હતી તે પણ દિવસો દીવસ દુર્બલ થતી જતી હતી: વહાણના કેપ્ટનો વ્યાપાર કરવા માંડયા હતા અને અર્થોપાર્જન માટે બન્દરે બન્દરે જતા આવતા થતાં દરિયાઇ સૈન્યને પણ વ્યાપારમાં લુબ્ધ બનાવી દીધું હતું. તેઓને પણ વિલાસની લત લાગી, અને ધીરે ધીરે નગરજનોની સમકક્ષ બની ગયા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અણચિન્તવ્યો હરીફ.

The Portuguese soon found that they had other rivals in the East then the Turk—Sir W. Hunter.

એક વખતે મુસલમાનો ફિરંગિ વણિકના એકમાત્ર પ્રબળ પ્રતિદ્વંદ્વી તરીકે જગજાહેર હતા. તેઓએ યથાસાધ્ય ફિરંગિ વણિકના ભારત વાણિજ્ય ભાંગી નાખવા પ્રબળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ ગ્રહ કલેશના સડાથી નિર્બળ બનેલા પદે પદે પરાભવને પામતા છતાં, ફિરંગિ સામેથી હટી જઇ ચાલ્યા ગયા નહોતા. ફિરંગિ વણિકનું ભારતવાણિજ્ય દીનપ્રતિદિન એટલું તો મજબુત થતું ગયું કે સહસા મુસલમાનો માટે તેના ઉપર વિજય મેળવવા સંભવ જ નહોતો. ફિરંગિ વણિકે રાજ્ય વિસ્તાર કર્યો, રાજ્યધાની સ્થાપી, જગે સ્થળે. કિલ્લાઓથી મજબુત જામી ભારતવાણિજ્યના એક માત્ર ધણી થઇ બેઠા હતા. તેઓના અભ્યુદયને અટકાવવા અશક્ત થયેલા મુસલમાનો ક્રમે ક્રમે નિરૂધમી થતા જતા હતા. પોર્ટુગાલને ભારતવાણિજ્ય સ્વતંત્ર

થયું હતું. કોઈ શત્રુ સામે નહોતો તેમ આવી શકે તેમ નહોતો. યુરોપ પોતાને માર્ગે એક પગલું પણ આગળ આવી શકે તેમ નહોતો. અન્ય માર્ગના પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા હતા, તેમ તેમ પોર્ટુગાલ વધારે અને વધારે ઉન્નત અને પ્રબળ થતું જતું હતું. ઉન્મત્ત બનેલા પોર્ટુગીઝો પોતાના ઉજ્જવલ ભાવિ ઉપર આધાર રાખી, નિર્ભયપણે અભ્યુદયને સીમાબદ્ધ કરી ધર્મચ્યુત થતા જતા હતા. ભવિષ્ય કોઈ પણ પામર પારખી શકતું નથી. ઉગતો પગભર થતો ભાવી હરીફ તેઓ જોઈ શકતા નહોતા. યુરોપમાં અન્ય દેશમાંનો એક શ્રેણીનો હરીફ ધીમે ધીમે જાગ્રત અવસ્થામાં આવ્યો હતો, અને પ્રબળ બનવા પ્રયાસ કરતો હતો.

પૃથ્વિનો આકાર કેવો છે—તેનું પ્રાકૃત રૂપ અધિક દિવસ પશ્ચિમ સમાજથી અજાણ્યું રહ્યું નહિ. ધીમે ધીમે જુના વખતથી બ્રહદ્ બાહ્ય જગતના વિવિધ બ્રહદ્ પદાર્થોથી પરિચિત થવાનો સુયોગ મેળવતાં મેળવતાં, પશ્ચિમ સમાજ પાણી અને જમીનના અંતરીક્ષ વિજ્ઞાન નીરક્ષણ સુધી પહોંચી, સર્વાગ્રે પૃથ્વિનું ગોલત્વ સ્વીકાર્યું પરંતુ પાંચ સૈકા પહેલાં આ વિષયે યુરોપને અજ્ઞાનતાનો પારજ નહોતો. પૃથ્વિ ગોલ છે તેમ યુરોપ કોઈપણ રીતે સમજી માન્ય કરતું નહોતું. જેઓ ભુમધ્ય સમુદ્રમાં હલેસાં અને કાઠીથી હોડીઓ હાંકતા હતા, કિનારે ક્ષુદ્ર વ્યાપાર સુધી જ આગળ વધ્યા હતા, અને મહાસાગરમાં વહાણ ચલાવવા એક ડગલું આગળ વધવા હિંમત કરી શકતા નહોતા, તેને પૃથ્વિના ગોલત્વનો ગંભીર સ્વાલ ક્યાંથી મગજમાં આવે કે વિચાર કરવાનું કારણ હોય ?

જ્યારે પોર્ટુગાલે સીમા શૂન્ય મહાસાગર માર્ગે વાણિજ્ય માટે

બહાર પગ મૂક્યો, ત્યારે કોણ કયે માર્ગે જાય તે માટે ક્લેશ ઉત્પન્ન થવાની શંકા ઉત્પન્ન થઇ. આધિપત્ય અને એકહથ્થુ શાસન સ્થાપવા, ધર્માચાર્ય પોપે એક ફરમાન બહાર પાડી બે પ્રતિદ્વંદ્વીઓ માટે જુદા જુદા સમુદ્ર માર્ગો પ્રયાસ કરવા માટે નક્કી કર્યા. તે પ્રમાણે દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશા સ્પેનને માટે નક્કી કરવામાં આવી, અને દક્ષિણ પૂર્વ સમુદ્રમાર્ગ પોર્ટુગાલ માટે ચિરસ્થાયી વાણિજ્ય યાત્રાનો માર્ગ સોંપવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે ભારતવર્ષ યોગ્ય રીતે મળી આવ્યું નહોતું, ત્યારે આ પ્રમાણેની વહેંચણી થઇ હતી. કોઇ એક બીજાને માર્ગે વહાણ લઈ જઇ શકે જ નહિ. તેમ બીજા કોઇ પણ દેશને આ બેઉ માર્ગે જવાનો અધિકાર પણ નહોતો. એકે પુર્વ તરફ નિર્દિષ્ટપંથે જવું શરૂ કર્યું, બીજાએ પશ્ચિમ તરફ પોતાનાં વહાણો વહેતાં મુક્યાં.

હવે કોઇને એકબીજા સાથે અથડામણ થવાનું કાંઇપણ કારણ કે સંભવ નહોતો. આ પ્રમાણે ધારણા વશ થઇ પોપે પોતાનું સુવિખ્યાત શાસન સમસ્ત યુરોપને જાહેર કર્યું. સ્પેન અને પોર્ટુગાલ આ પ્રમાણે ઉત્તેજન પામતાં વહાણવટામાં ગુંથાયા. ખ્રિસ્તિ સમાજ પણ પોપની આ ધારણા પ્રમાણે જ અજ્ઞાત ભવિષ્યથી અજાણ હતી.

સ્પેન પોર્ટુગાલથી થોડું આગળ વધી, એક બીજાને સામે સામે આવી પહોંચશે અને કલહ કલાહોલે ખ્રિસ્તિ સમાજનું અકલ્યાણ ઉપસ્થિત થશે, આવી શંકા કોઇપણ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ નહોતી. પોપની આજ્ઞામાં ઉત્તર સમુદ્ર માર્ગ માટે કાંઇપણ નક્કી કરવામાં આવ્યું નહોતું. તેમ તે માર્ગે સ્પેન પોર્ટુગાલને આગળ વધવા તો અધિકાર જ નહોતો. તેથી યુરોપની બીજી પ્રજાઓ પૂર્વ દક્ષિણ અને

પશ્ચિમ દક્ષિણ માર્ગને છોડી, ઉત્તરપૂર્વ અને ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં દોડ કરવા માંડી. આ બેઉ સમુદ્ર માર્ગે ભારતવર્ષ જવા, ભારત વાણિજ્ય લાભની આશાએ વલંદા-ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યા હતા. પુનઃ પુનઃ પાછળ પડતાં મારખાતાં, પુનઃ પુનઃ વિજય લાભની લાલસાથી આ સર્વે ઉદ્યમશીલ પ્રજા હિંમતથી ડગ્યા વગર, આત્મ વિસર્જન અને અર્થનો ભોગ આપતી હતી. એક ટોળી પરભવ પામે કે ડુબી જાય, એટલે બીજી ટોળી તૈયાર જ હોય. મોતને સામું જોતા હતા, નિષ્ફલતા પ્રત્યક્ષ હતી, પરંતુ પુર્ષાર્થ વિમુખ ન થતાં સમસ્ત પ્રજાના યુવાનો, કફની ધારણા કરી દેશના અભ્યુદય માટે જીવની માયા છોડી બીજાની પહેલાં પોતાનું આત્મ સમર્પણ કરવા એકો એક યુવાન કે વૃદ્ધ એક પગે તૈયાર હતો. સમૃદ્ધ પોર્ટુગાલને જોઇ યુરોપની પ્રજાઓ ગમે તેવા ભોગે પોતાનું લક્ષ્ય સાધવા આખી દુનિયાના પાણી ડોળવા કટીબદ્ધ થઇ હતી. દેશાભિમાન પૂર્ણ પ્રકાશે ઝળહળી ઉઠયું હતું.

એબિસિનીયાના વ્યાપારિઓ પૂર્વ વાણિજ્યમાં પડેલા સર્વ પ્રથમ યુરોપીજનો હતા. તેઓ ખ્રિસ્તિ હતા છતાં મિસરના સુલતાનથી મળી જઇ રાતા સમુદ્રમાર્ગે ભારત વાણિજ્યની લાલચે જાતિ અભિમાન વિસરી ગયા હતા. ચિરપરિચિત જૂના માર્ગને છોડી બીજા નવા માર્ગ માટે પણ પ્રયત્નની મહેનતમાં પડયા નહોતા. રાતા સમુદ્રમાર્ગે વ્યાપાર માટેની તજવીજ વિરૂદ્ધ પોર્ટુગાલે ઘણી હરકતો ઉભી કરી હતી, અને વારંવાર તેઓની વિરૂદ્ધ ફરીયાદ પોપ પાસે પણ થઇ હતી. પરંતુ સર્વ કોઇને સંપુર્ણ ભરોસો હતો કે મિસરથી કાંઇ બની શકે તેમ નથી.

જેટલા દિવસ યુરોપનો ખ્રિસ્તિ સમાજ ખ્રિસ્તિ ધર્માચાર્યની આમાન્યામાં હતો, તેના ફરમાનને માન આપતો હતો, ત્યાંસુધી કોઇપણ ખ્રિસ્તિ હરીફ તો ભારત વાણિજ્ય માટે અધિકાર વિસ્તારે તેવી શંકા માત્ર નહોતી. માત્ર સ્પેઇન પક્ષે ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ તરફ આગળ વધતાં વધતાં ભારતવર્ષ પહોંચવા જે સંભવ હતો, તે હજી સંભવ રૂપે જ હતો. તે માર્ગ અત્યંત દુર્ગમ્ય જ હતો અને તે માર્ગે આગળ વધવા સ્પેન રાજ્યમાં વિશેષ આગ્રહ દેખાતો ન હતો. તેમ પ્રયત્નો પણ શિથિલ પડતા જતા હતા. જેઓ ઉત્તર પૂર્વ અને ઉત્તર પશ્ચિમ માર્ગે ભારતવર્ષ પહોંચવા દરિયો ડોળી વ્યર્થ ચેષ્ટામાં શક્તિનો ક્ષય કરતા હતા, તેઓનો પ્રયત્ન કોઇ દિવસ સફળ થાય તેમ કોઇને પણ ભરોસો ન હતો. તે માર્ગે થતા બુરા હાલની વાતો સંભળાતી તે ઉપરથી તે માર્ગે ભારતવર્ષ પહોંચાય એવો સંભવ કોઇને લાગતો નહોતો. આ પ્રમાણે સર્વેના પ્રયત્નો પોર્ટુગાલના સદ્ભાગ્યે નિષ્ફળ જતા હતા. પોર્ટુગાલ સમૃદ્ધ બની તેઓની મશ્કરી કરતું હતું અને ઐશ્વર્ય વધતાં એશારામમાં પડયું પડયું નિર્દયપણે હસતું હતું.

જેઓ આદિથી અંત સુધીનું રક્ષણ કરી વિચાર કરી જોતું, તે સર્વે એકવચને કબુલ કરતું કે ફિરંગિ વણિકનું પૂર્વ વાણિજ્ય યાવત્ચંદ્ર દિવાકરો અખંડ જ રહેશે. તે કયારેય પણ શિથિલ થાય કે ફિરંગિના હાથમાંથી તે સૌભાગ્ય સરી પડી, બીજુ કોઇ પણ હરીફના ગળામાં માળા આરોપે. તે માટે પોર્ટુગીઝ લેખકો એક દિવસ સ્વપ્નું આવવાની પણ કલ્પના કરી શકયા નહોતા. વર્તમાન સ્થિતિ અને સંજોગો પણ તેવા જ હતા. યુરોપનો સમસ્ત સમાજ

આ સર્વ વિવેચનો અને વિચારો આખરે આ એક જ જવાબ ઉપર આવતા હતા અને આ સ્વતઃ સિદ્ધાન્ત બન્યું હતું. તે સમય સુધી એક માત્ર પોર્ટુગાલ જ સમગ્ર ભુમંડળમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ નાવિકોની જન્મભૂમિ તરીકે ગણાયું હતું.

વહાણોની ઘડતર, ચલાવવાની કુશલતા, બાહુબળ, નિર્ભયતા અપૂર્વ સાહસ વગેરે દરેક સદ્‌ગુણો એક પોર્ટુગાલમાં જ આજે દેખાતા હતા. આજે પોર્ટુગાલના પોર્ટુગીઝો અપરાજીત જલદેવોની માફક નિર્ભયતાથી સગર્વ સર્વત્ર વિચરતા હતા. ભારતસાગરના, નાના મોટા અસંખ્ય ટાપુઓ અને ભારતવર્ષના વાણિજ્ય બંદરોમાં જે સુદૃઢ પોર્ટુગિઝ કીલ્લાઓ મગરરીથી ઉભા હતા, તેને માટે શું ભાવિ નિર્માણ હશે તે પામર મનુષ્ય ક્યાંથી જોઇ શકે. આજે ખ્રિસ્તિ યુરોપના સર્વ દેશો અને જનસમાજનો ભાગ્યનિયન્તા એક પોપ જ હતો. પોપની આજ્ઞા ઇશ્વરની આજ્ઞા તુલ્ય ગણી, ગમે તેવી હોય તે વિચાર કર્યા વગર માથે જ ચડાવવામાં આવતી. તે ગમે તેટલી કઠોર હોય, ગમે તેટલો અને ગમે તેનો પક્ષપાત દર્શાવનારી હોય, ગમે તેવી નુકશાનકારક અગર અસહ્ય હોય; તોપણ તે આજ્ઞા દરેક મનુષ્ય તેનો વિચાર કર્યા વગર એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર, નીચું માથું રાખી માથે ચડાવવા બંધાયેલો જ હતો. પોપની આજ્ઞા તે જ યુરોપના માણસો જન્મતાં એકમાત્ર વિધિલીપિ હતી. લોકો મહાકષ્ટે મેળવેલ અર્થ વિનિમયે પોપ પાસેથી નરક યંત્રણાથી બચવાની આશાએ, લેખિત મુક્તિપત્ર વેચાતો લેતા અને તેથી જ યુરોપનું સમસ્ત રાજ્યશાસન પોપના ચર્ણે ચંપાયેલું હતું. તે પોપની આજ્ઞા

તરફ શિથિલતા ઉત્પન્ન થશે, તે સંપૂર્ણરૂપે ઉથાપવામાં આવશે, તેવી કલ્પના માત્રનું સાહસ પણ તે સમયે કોણ કરી શકે ? આ નશ્વર જગતમાં જ્યાં કાળનું ચક્ર ફર્યા કરે છે, ત્યાં કાંઇ પણ ચિરસ્થાયી નથી. સર્વ જીવો આ સુત્ર સમજે છે તેના ઉપર આસ્થા સ્થાપે છે. પરંતુ સામ્રાજ્યના સ્થાયિત્વ માટે સવ યુગે સકળ દેશે સમાન ભાવે જનસમાજમાં વિશ્વાસ જોવામાં આવે છે.

સ્વરાજ્ય અને સ્વપ્રજા કામ કરતી હતી, પોપના પ્રચંડ દંડે મર્યાદા બાંધી આપી હતી, ભારતવર્ષના વાણિજ્યમાં મુસલમાન હરિફને નીચે જ બેસાડી દેવામાં આવ્યો હતો, વાણિજ્ય રક્ષા માટે મજબુત કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવ્યા હતા. યુરોપની કોઇપણ પ્રજા અન્ય માર્ગે ભારતવર્ષ આવી શકશે જ નહિ તે સુદ્રઢ થયું હતું, તેવા અખંડ અધિકાર અને વિપુલ ધન ભંડારે સમૃદ્ધ બનેલાને આજે કોઇનો ભય કે હરીફ ઉભો થવાનો સંશય ક્યાંથી હોય ? એજ મદમસ્ત બનેલા પોર્ટુગાલ સામે એક આકસ્મિક ઘટનાએ તેની દરેક અટલ શ્રદ્ધાઓને એક સાથે માટીમાં મળી જતી બતાવી આપી. ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં સ્પેનદેશનું એક વહાણ પશ્ચિમ આટલાન્ટિક માર્ગે અમેરીકા પ્રદક્ષિણા કરી, ભારત સાગરે ભુગર્ભમાંથી નીકળી આવતું હોય તેવી રીતે પુર્વ કિનારે હાજર થયું. પાર્ટુગાલનો નિષ્કંટક માર્ગ આજે વાણિજ્ય કલહે પુનઃ ગાજી ઉઠતો દેખાવા લાગ્યો.

જે વીર નરે, જે સુવિખ્યાત નરે, જગતમાં અશક્ય શક્ય કરી બતાવ્યું હતું, દુનિયાની આંખો ઉઘાડી હતી અને પોર્ટુગાલની ગગનભેદી આશાઓના પ્રાસાદોને હવામાં મેળવી દીધા હતા, તેનું નામ "મ્યાગેલેન" હતું.

વીર નર મ્યાગેલેન કેટલોક સમય આલ્બુકર્કની નીચે પોર્ટુગલ-શાહીના ભારત સાગરમાં વહાણો ઉપર અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરી ગયો હતો. તે સમયે તે સમજતો હતો કે પોષની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય સ્પેન રાજ્ય માટે પશ્ચિમ માર્ગે, બહુ દુર પણ ભારતવર્ષ પહોંચવા સંભાવના છે અને તેથી જ સુદુર ભુમંડળની પ્રદક્ષિણા કરી આ બાબત નક્કી કરવા મ્યાગેલેનના હૃદયમાં એક ઉચ્ચ આકાંક્ષા ઉદ્ભવી હતી. ફિરંગી વણિક આ વિષયમાં તેને સહાય કરવા સ્વભાવે અસમર્થ જોઇ તે પોર્ટુગાલનો આશ્રય છોડી સ્પેનને આશરે ગયો. પોર્ટુગાલના હાથમાં સરળ માર્ગ ચાલુ હતો, વળી પશ્ચિમ માટે અનેક ભાગીરથ પ્રયત્નો થઇ ચૂક્યા હતા, તેમ પોતાને તે અખત્યાર પણ નહોતો તેથી મ્યાગેલેનની શંકા ખરી જ હતી. છતાં મ્યાગેલને પોર્ટુગાલને પોતાનો ખ્યાલ જણાવ્યો હોત તો કાંતો હાંસીપાત્ર થાત, અથર અન્ય બીજું કંઇ પરિણામ આવત.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૯ માં સ્પેન રાજ્યનાં પાંચ વહાણોએ મ્યાગેલનના અધિપતિપણા નીચે પશ્ચિમ સમુદ્રમાર્ગે ભારતયાત્રાનો આરંભ કર્યો. મ્યાગેલેન પ્રથમ ફિલિપાનના ટાપુએ પહોંચ્યો, ભુપ્રદક્ષિણા સમાપ્ત કરી, પૃથ્વિના ગોલત્વ પરિણામે પોપની શાસન લિપિને નીરૂપયોગી બનાવી. ભારતવર્ષ થઇ મ્યાગેલન કેપ ઓફ ગુડહોપ આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી સ્પેન દેશે કુશળ પાછો આવ્યો. પૃથ્વિ ગોળ છે પશ્ચિમ માર્ગે સીધા ચાલ્યાં જતાં ગોલત્વ પરિણામે પૂર્વ દિશામાં અવાય છે તે સાબીત થતાં યુરોપને એક બંધ દ્વાર ખુલ્લું થયું. અજ્ઞાન માનવ સમાજને આ એક નવું જ્ઞાન અને નવી શોધ પ્રમાણભુત જોવામાં આવી. આ દિવસ ઇતિહાસનો ભૌગોલિક શોધનો એક અનુપમ

ચિરસ્મરણીય દિવસ ગણાયેલ, તેમ સ્પેઇન રાજ્યને પણ ભારતવાણિજ્યનું તોરણદ્વાર આજે ખુલ્યું. પોર્ટુગાલના અભંગ વાણિજ્ય અધિકારમાં એક જબરજસ્ત હરીફ દાખલ થયો—પોપના શાસન એક તરફ જુના કાગલના તોલમાં ચાલી ગયાં. સમગ્ર યુરોપનો આજનો લિપિ દિવસ નવા યુગના પ્રથમ દિવસ તરીકે ચિરસ્મરણીય દીવસ ગણાયો.

પોર્ટુગાલ શું કહી શકે ? આટલો વખત કોઇ યુરોપનું વહાણ જો ભારત મહાસાગરમાં દાખલ થાય, તો પોપની આજ્ઞાબળે અનધિકાર પ્રવેશ અપરાધે પોર્ટુગાલ પોતાની સ્વાભાવિક નિર્દયતાનો તેને તો સ્વાદજ ચખાડે. સ્પેન રાજ્યનું અન્ય માર્ગે આવેલું વહાણ જોઇ જોવામાં પોર્ટુગીઝોની આંખો ખુલી ગઇ. ગમે તેટલી દારૂની બાટલીઓ ચડાવતાં કેફ જ ચડતો ન હતો, એવા ઠંડાગાર થઇ ગયા. હાડેહાડ શરદી વ્યાપી ગઇ. હવે તો જે સર્વે વહાણો આવવા માંડયા, તેને અનધિકાર પ્રવેશના ગુન્હા માટે પોર્ટુગીઝ શી રીતે હાથ પણ અડકાડી શકે ? કારણ કે કોઇ પણ રીતે પોપની આજ્ઞાનું ઉલંઘન થયું નહોતું, ઉલટા પોતાને મળેલા સ્વતંત્ર અધિકારયુક્ત માર્ગે જ તેઓ આવતા હતા.

પાર્ટુગાલનો રાજા કિંકર્તવ્ય મૂઢ થઇ ગયો. સામે પ્રતિદ્વંદ્વી જે ખડો થયો હતો તે સ્પેનનો અધિપતિ મહાબાહુ પંચમ ચાર્લસ, તે સમયે સમગ્ર યુરોપમાં પોપનો જમણો હાથ હતો. તે આ વખતે સમગ્ર ખ્રિસ્તિ સમાજનો સર્વોપરી સમ્રાટ્ હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્માચાર્ય પોપ અને ખ્રિસ્તિ સમાજનો સર્વોપરી સામ્રાટ ચાર્લસ યુરોપના સમસ્ત ખ્રિસ્તિ સમાજના પુજ્ય અને માનનીય પુરૂષો હતા. જેની આજ્ઞા દેવઆજ્ઞાથી પણ વધારે માન્ય થતી હતી. આટલા સમુહના

પૂજ્ય જનો વિરૂદ્ધ પોર્ટુગાલ જેવા એક નાના રાજ્ય માટે ખડ્ગ ધારણ કરવું તે અસંભવિત જ હતું.

સમ્રાટ્ ચાર્લસ આ વખતે યુરોપના સ્થલ યુદ્ધમાં ગુંથાયેલો રહેતો હતો, અમેરિકાનો એક ભાગ તેના સંપુર્ણ અધિકારમાં આવ્યો હતો. અને ત્યાંથી તેઓ દર વર્ષે અઢળક રૂપું કાઢી લાવતા જે સ્પેઇનના રાજ્યભંડારમાં એકઠું થતું હતું. અમેરીકામાંથી જે રૂપું આવતું તેના સિક્કા પડતા હતા. ભારતવર્ષ બહુ દુર હતું, વાણિજ્ય લાભ જો કે અધિક હતો, વસ્તુઓના ક્રયવિક્રયે લાભ મેળવવો તે અનાયાસ સાધ્ય તો નહોતું જ. આ પ્રમાણે ભારત વાણિજ્ય અધિકાર વિસ્તારનો અવસર પ્રાપ્ત થયા છતાં, સમ્રાટ ચાર્લસે તેનાથી કાંઇ વધારે ઉત્સુકતા બતાવી નહિ. પોર્ટુગાલના રાજ્યે અર્થદાને ભારત વાણિજ્યનું એકાધિપત્ય રહેવા દેવાની માગણી કરતાં જ સ્પેનના સમ્રાટે મલ્લાકાના દ્વીપોના વાણિજ્યાધિકારને બદલે તેનો અધિકાર સ્વતંત્ર કર્યો.

મ્યાગેલનનું ભુપ્રદક્ષિણાનું વ્રત સફલ થતાં, યુરોપના ઇતિહાસે જે યુગાન્તરનો પ્રારંભ થયો, તેનાથી અનેક જુની વ્યવસ્થાઓ બદલાતી ગઇ. અત્યાર સુધી એશિયા યુરોપ એટલે પોર્ટુગાલ જ સમજતું હતું. તે હવે આફ્રિકાથી મલાકા સુધી પોર્ટુગાલ અને તેનાથી આગળ પૂર્વ તે સમસ્ત સ્પેન ઓળખાવા માંડયું. આટલા દિવસ એશિયાના સાગરજલે કેવળ પોર્ટુગાલનાં જ વહાણો આવજા કરતાં હતાં; તે પ્રમાણે સ્પેનનાં વહાણો આવજા કરવા માંડયા. સમય જતાં એક મ્યાનમાં બે તલવાર થવાથી કાંઇ પણ સંઘર્ષન થશે તેવી સ્વાભાવિક આશંકા સૌને ઉત્પન્ન થઇ. પણ તેટલામાં એક આકસ્મિક

ઘટના યોગે તે શંકા વાયુમાં મળી ગઇ. ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૦ ની સાલમાં પોર્ટુગાલ સ્પેઇન રાજ્ય સાથે જોડાઇ ગયું. તેથી એશિયાના સમુદ્ર માર્ગે કેટલોક વખત સુધી એક જ યુરોપી રાજ્યના વહાણો આવતાં જતાં રહ્યાં હતાં.

પૃથ્વિના ઇતિહાસમાં જોઇ શકાય છે કે જે ઇચ્છાનું ધીમે ધીમે ગોપને ગોપને પોષણ થાય છે, તે સુયોગ મળ્યે અતિ અલ્પ ક્ષણમાં જ્વાળામુખે બહાર પડી યુગાન્તરને ઉપસ્થિત કરે છે. ખ્રિસ્તિ સોળમા સૈકાના શેષચર્ણ આ પ્રમાણે એક અલ્પક્ષણ પરંતુ અલ્પ છતાં ચિરસ્મરણીય અલ્પક્ષણમાં જે અનેક ઘટનાઓ બની છે, તેનો પ્રભાવ અદ્યાપિ વિલુપ્ત થયો નથી; પરંતુ તેનો પ્રભાવ માનવ-ચિત્તને દિવસો દિવસ અધિક સ્વતંત્ર થવા ઉન્મત્ત બનાવી રહ્યો છે. આ ટુંક સમયમાં રાજા ફકીર બન્યા છે અને ફકીરને રાજમુકુટ હાથ આવી ગયો છે.

યુરોપનો જનસમાજ હજી અનેક પ્રકારની પરતંત્રતાની બેડી-ઓમાં જ જકડાયેલી હતી. તેની અવસ્થા હજી પ્રશંસનીય થઇ નહોતી. કૃષિ અને કારીગીરી હજી યથાયોગ્ય આદર પામી નહોતી. શિક્ષા અને સભ્યતાનો પ્રભાવ યુરોપના માનવ સમાજના અંગે અંગમાં વિસ્તાર થયો નહોતો. હજી એક તરફ અદમ્ય જ્ઞાનાનુરાગ, બીજી તરફ ચિરનિદ્રા યુક્ત અજ્ઞાનતા, ખ્રિસ્તિ સમાજનો તે ચાલતા જમાનાથી પણ વિપરિત માર્ગે આકર્ષણ કરી રહી હતી. સારાંશે બાર્બરતા ત્યાગવાના ગમે તેવા પ્રયત્નો જાણે ઉલટા જુના જંગલી બાર્બર સ્વભાવને મજબુત જ બનાવતા હતા. જન સમુહ હજી લોહી જ માગતું હતું. ક્રુર વિકાળ હૃદય જ્યાં જૂઓ ત્યાં વાતની વાતમાં

ક્ષુધક આપરમાં તરવાર ખેંચી જગે સ્થળે નરરક્ત રેડવા તલસતું હતું. રક્ત તૃષા જેમ તેમ વધુ પ્રદિપ્ત થતી જતી હતી. બાહુબળ જ એક માત્ર જગતમાં પ્રબળ પ્રાદુર્ભાવે પ્રભાવ વિસ્તારનારૂં જણાતું હતું. ધર્મે આત્મરક્ષાની આશાએ નિષ્ઠુરતાનો જ આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો, અગ્નિકુંડ જ સર્વ વાતનો ફેંસલો આપતું, ચિતાના ધુમાડાથી ગગનમંડળ છાઇ રહેતું હતું.

માનવ દાનવ બળે વિધાતાની વિચિત્ર વિશ્વરચના તોડી ફોડી નાખવા શુરવીર બન્યું હતું. બાહુબળે બની શકે તો પૃથ્વિને પણ ભુગર્ભમાં પધરાવવા દાંત ભીસતું હતું.

ઝીણો ઝીણો અગ્નિ દરેક હૃદયમાં હજી ધુવાડા રૂપે ગુંગળાતો હતો. આખરે તે જાગી ઉઠ્યો અને ભડકો બહાર નીકળતાં સમગ્ર ખ્રિસ્તિ સમાજમાં, એક નવા આત્મ કલહ રૂપે પ્રબળ જ્વાળામાં ભભકી ઉઠ્યો. તે કલહ જુના અને નવા વિચારનો આત્મ કલહ હતો. એક દિવસ જે સમસ્ત ખ્રિસ્તિ યુરોપ ધર્મના એક વાક્યે મુસલમાનનું ગળું રેંસવા, જય જયની ગર્જના કરતાં તરવાર ધારણ કરી, એકત્ર થઇ જલે સ્થલે ધાર્માનુરાગનો પરિચય આપવા વ્યાકુળ બન્યું હતું, તે ખ્રિસ્તિ સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગયો. હવે મુસલમાનને છોડી પોતાના ભાઇયોને કાપી નાખવા એક બીજા વિરૂદ્ધ ખડગ ઉપાડવા કોલાહલ કરવા માંડ્યું.

જેઓ જુના વિચારના હતા, પોપનું શાસન તે ધર્મ શાસન અને તેની આજ્ઞા તે ઇશ્વર આજ્ઞા આમ માનતા હતા, તે પોપનો પક્ષ લઇ ધર્માનુરાગે આંખો મીંચી સારાસારનો વિચાર પણ કર્યા સિવાય પોપની ચર્ણરજ માથે ચડાવી ખ્રિસ્તિ સમાજને બાહુબળે

મુક્તિ ક્ષેત્ર તરફ આકર્ષણ કરતા હતા. જે નવા વિચારના હતા તેઓએ પોપના શાશનોની ધુંસરી ફેંકી દઇ, પોપના આધિપત્યનો અસ્વિકાર કરી, બાહુબળે માનવ આત્માને સ્વાધિન બનાવવા, પોતાના પક્ષમાં આવવા જન સમાજને સમજાવી રહ્યા હતા. ઉભય પક્ષના આ કલહમાં આધુનિક યુરોપના અલૌકિક અભ્યુદય લાભનું અંકુર ફુટયું હતું. જુના મોહ અને માન્યતાએ યુરોપને ધર્મને નામે પોપના શાશનરૂપી સાંકળમાં જકડી લીધું હતું. યુરોપના નવજીવન માર્ગમાં આ મોટો અવરોધ હતો.

સમસ્ત જગતના જનસમાજમાં જે જ્ઞાન અને સંસ્કારોનો પ્રચાર કરી, માનવના કલ્યાણાર્થે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ સુધી પુર્વના રાજયોએ જે પ્રયત્નો કર્યા હતા, તે મુસલમાનના દિગ્વિજયે માટીમાં મળી ગયા. યુરોપના ખ્રિસ્તિ સમાજે સમુન્નત ગણિત વિજ્ઞાનના અતિ ઉજ્જવલ આલોક ઓળખવા યોગ્ય દ્રષ્ટિ શક્તિ સંપાદન કરી નહોતી. વિદ્યા કેવલ ધર્મ ગ્રંથનો અભ્યાસ, ક્રિયાકાન્ડ અને મંત્રાર્થ વિચાર; તે પણ માત્ર ધર્માધ્યક્ષો અને ધર્મપ્રચારકો સુધી સિમાબદ્ધ હતી. જનસમાજને આવી કાંઇ પણ વિદ્યા કે શિક્ષણની જરૂર છે કે કેમ તેનો સ્વીકાર તો એક બાજુ રહ્યો, પણ તેનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન પણ હજી ઉપસ્થિત થયું નહોતું.

લાંબા કાળની મોહ નિંદ્રા અને જડતાના અવસાને આજે યુરોપ જાગી ઉઠયું હતું, ત્યારે જ્ઞાન લાભ માટે ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થઇ. તે વ્યાકુલતા એક જ વિષય માટે નહોતી. સમસ્ત જગતના જ્ઞાન માટેની અભિરૂચી હતી. પાણીના પ્રવાહની માફક જ્ઞાન પ્રવાહ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપી ગયો, પોપનું અટલ સિંહાસન હલમલવા માંડયું,

તેના વિધ નિર્મિત અધિકારનો અસ્વિકાર થવા લાગ્યો. ચિત્તની સ્વાધીનતા જ્યારે વાણિસ્વાતંત્ર્યમાં ફેરવાઇ ગઈ, ત્યારે કર્મની સ્વાધિનતા અનાયાસે પોપના શાસન શ્રંખલાને ફેંકી દઈ જનસમાજને સ્વતંત્ર કરવા પ્રવૃત થઇ તેમ તેમ પોપનો ઉત્તરો ઉત્તર પરાભવ થતો ગયો. ગર્જન તર્જન શામદામ દંડ અને ધર્મને નામે લોકોને ગમે તેવું ડરાવતાં છતાં, આળસ છોડી સર્વત્ર દોડી જઇ તનતોડ મહેનત કરવા છતાં, ખ્રિસ્તિ સમાજ તેના પગ નીચેથી સટકી ગઇ. યુરોપના નવા વિચારના પક્ષે પ્રબળ આંદોલન ઉપાડયું હતું. જનસમાજને પોતાનો સ્વાર્થ અને સ્વાતંત્ર્યના નવા વિચારો સમજાવી તેમના અંતરમાં ઉતારી પરતંત્રતાની બેડીમાંથી મુકત કરી અભ્યુદયના માર્ગે, નવો ક્રિતિ ક્ષેત્ર લાવીને ઉભો કર્યો હતો.

યુરોપના કોઇ પણ રાજ્યમાં કે દેશમાં રાજ્યકારભાર તો પરતંત્ર નહોતો જ. રોમન સ્વરાજ્યના અધઃપતન પછી યુરોપના સર્વે દેશોએ સ્વતંત્ર શાસન સ્થાપ્યું હતું. માત્ર મનુષ્યના ચિત્તક્ષેત્રે ધર્માચાર્ય પોપના વિધિદત્ત અધિકાર માટેની માન્યતા એવી તો ઘરઘાલી બેઠી હતી કે, તેથી સ્વાતંત્ર્ય વિચાર કે સ્વાધીન પ્રયત્નો થઇ શકતા નહિ. આ કારણે રાજ્યકાર્ય ચલાવનારાઓ પણ પરાધિન બની કાળ વ્યતિત કરતા હતા. રાજા કે રાજ્ય ઉપર પ્રજાની આ માન્યતા તે પોપના શાસનની એક મેખ હતી. પરંતુ સમજવા છતાં કોઇ પણ રાજા કાંઇ કરી શકતો નહિ. આ બેડી એક જણથી તૂટે તેવી નહોતી,' તેમ સમય આવ્યા સિવાય તે લક્ષ્ય સાધી શકાય તેમ નહોતું. જે થઇ છે તે વહેલું મોડું સમાજ દ્રષ્ટિમાં પોતાનો સમાસ કરે છે. સમાજ જાગ્રત થઈ ગઇ અને કુસંસ્કારોને છોડવા માંડી.

પ્રજા મનુષ્ય અવતારમાં આવી જાય, મનુષ્ય બનવાનાં આગ્રહે ઘરનું આંગણું છોડી વિશાળ વિશ્વરાજ્યમાં સ્વતંત્રપણે વિચરવા નીકળી પડી. એક દિવસ આ દેશ તો બીજે દિવસ બીજો દેશ. એમ નવા નવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડ્યો નવું નવું જોવાની રૂચીએ યુરોપની ખ્રિસ્તિ સમાજને નવું નવું મેળવી આપવા માંડયું. ગણિત વિજ્ઞાન અને શિલ્પના જ્ઞાનનો સંચય થવા માંડયો. પ્રયત્ને ખ્રિસ્તિ સમાજને દિવસો દિવસ જ્ઞાન અને કર્મે સશક્ત બનાવવા માંડયા હતા.

આ નવ જાગ્રતિ પ્રથમ જર્મનીમાંથી યુરોપમાં આવી હતી, પહેલાં જર્મની જાગ્યું, અને તેનો રંગ ફ્રાન્સને લાગ્યો. ત્યાર પછી ઈંગ્લંડ અને હોલંડમાં આ વિચારો ફેલાવા માંડયા. આવા કેટલાક ઉધમી, દેશના અભ્યુદયના અભિલાશી મુખ્ય મુખ્ય માણસોએ હિંમત કરી નીડરતાથી પોપના સાશનને અમાન્ય કરવા માંડયાં. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં એક ઉન્નત વિચારનો સંપ્રદાય ઉભો થયો. સ્વાધિન ભાવિ સૌભાગ્યના ઉપાયો સમજાવવામાં આવતા થયા. આ દેશોને વ્યાપાર લાભ બિલકુલ મળતો નહોતો. પોપની શાશનપ્રણાલીથી જ મદમત્ત થયેલા સ્પેન અને પોર્ટુગાલે પોપની પદ મર્યાદા અને શાશન ક્ષમતા રક્ષણ કરવા ધર્માધ્યક્ષ પોપનો પક્ષ લીધો હતો. પ્રજા જ્ઞાનશૂન્ય ધર્માન્ધ જ હતી એટલે જે પ્રમાણે મુસલમાનો સામે ઉઠી ધર્મોન્મત્ત બની હતી, તેમ તલવાર હાથમાં લઇ આગળ પાછળનો કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર પોતાના એક લોહીથી બનેલા સગા ભાઇયો ઉપર અત્યારે સ્વેચ્છાચારે, ઉત્તપીડને ખ્રિસ્તિ સમાજને જુને ખીલે બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. ધર્મપ્રચાર ધર્મરક્ષા માત્ર બાહુબળથી જ કરતાં યુરોપની પ્રજા શીખી હતી. આ પણ એક પ્રકારે કાંઇક જુદું પરંતુ

કાંઇ તેવું જ પ્રકરણ ઉપસ્થિત થયું હતું. એક અનુભવ આગળ વધવા માગતો હતો, બીજો પેંચી રાખતો હતો; ખરૂં તાત્પર્ય કે વાત સાંભળવાની સારૂ ના હતી. પોપની આજ્ઞા તે દૈવઆજ્ઞા જ હતી. જેઓ પોપનું શાસન અસ્વીકાર કરી સાહસ કરી આગળ આવ્યા, તેઓ નવે માર્ગે નવિન શક્તિ નવા ઉત્સાહે આગળ વધવા માંડયા. અંદરો અંદરનો ઝઘડો માત્ર પોપના શાસન માટે જ ઉભો થયો હતો. ધર્મ જુદો ન હતો માત્ર તેની શાસનપ્રણાલી માટે જ વાંધો હતો. ખરી રીતે પક્ષપાત જ હતો, અને પક્ષપાત કરનારા તે રહસ્ય સમજતા નહોતા!

શું નવું, શું જુનું, આ સર્વ ધાંધલ બિચારા ભારતવર્ષ માટે જ હતી, કારણ કે યુરોપને બીજો કાંઇ પણ ધંધો નહોતો. ભારત વાણિજ્ય જ અર્થોપાર્જનનું એક માત્ર સાધન હતું. અને યુરોપ આત્મોન્નતિ ભારતના વાણિજ્યથી જ માનતું હતું. આટલો સમય પોપનું ફર્માન તોડી કોઇ કેપ ઓફ ગુડ હોપ રસ્તે જઇ શકતું નહોતું. સર્વે કોઇ નવા માર્ગ માટેની શોધમાં પડયું હતું. કયારેક આશાનાં કિરણો દેખાતાં, તો થોડી વારમાં તે આશાઓ નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઇ જતી. એટલે ઘુંધવાઇ રહેલી સમાજે પોપની મર્યાદા મુકી દઇ, ઉન્નત આશાઓ ધારનાર દળ કેપ ઓફ ગુડ હોપને માર્ગે ભારતવર્ષ તરફ દોડવા માંડયું.

ખ્રિસ્તિ સોળમા સૈકાના પ્રારંભે પોર્ટુગિઝ ભારત વાણિજ્યમાં બીનહરીફ અધિપતિ થઇ પડયું હતું, એક સૈકામાં સમયનો લાભ લઇ પોતાનું આધિપત્ય દ્રઢ પ્રતિષ્ઠિત કરવા યથાયોગ્ય કરી મુક્યું હતું.

પણુ સો વર્ષ પૂર્ણ થયા પહેલાં જ ભારત વાણિજ્યે બહુ સંખ્યામાં પ્રબળ હરીફો દેખાવા માંડયા. એટલે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સર્વ કાંઇ જોઇ રહી બેસી રહેવું પડયું,-વીરભોગ્યા વસુન્ધરા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પ્રબળ સંઘર્ષ

We are of the true faith, what you from the west may be; for we come from the place where the followers of Christ were first called Christians—Reply of the syrians to the Portuguese.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ બાજુ બાજુમાં આવેલ દેશો હતા છતાં બેઉ દેશના લોકોમાં ચરિત્રગત જુદાઇ કાંઇ ઓછી નહોતી. એટલે તે બેઉ દેશો એક છત્ર નીચે આવતાં છતાં એકત્ર શક્તિરૂપ થઇ શકયાં નહિ. એકંદરે બેઉ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય શમી ગયું હતું, પરંતુ તેથી ઉલટા બેઉ દેશના લોકો ક્રમશઃ દુર્બલ થતા ગયા. જે ઉત્સાહ જે પ્રયત્નોએ પોર્ટુગાલ સમક્ષ દિગ્વિજયી લાભનો માર્ગ તૈયાર કર્યો હતો, તે ઉત્સાહ આજે શમી ગયો હતો. માત્ર ધર્માન્ધતા જ દિવસો દિવસ પ્રબળ થતી જતી. યુરોપની આ નવી જાગ્રતિમાં સ્પેન અને પોર્ટુગાલ જાગી ઉઠયાં નહિ. યુરોપના નવાં વિચારને

સ્પેન અને પોર્ટુગાલે નવજીવન રૂપે સ્વિકાર્યો નહિ. કાલપ્રવાહથી વિપરીત માર્ગે અનુરાગી બનેલા આ બેઉ દેશો જીવનમૃત દશામાં આવી પડયા.

માનવ ચિત્તે સ્થિરતા સ્વાભાવિક છે, તે ઘટના ચક્રે ગતિમાં આવે છે. માનવ સ્વભાવ ચિર અભ્યસ્ત સ્થિરતા ત્યજી શકતો નથી, પરંતુ એક વખત જો ચંચલ થાય તો તો ગતિસ્વાભાવ ઉત્તરોત્તર અધિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. યુરોપના જે દેશોમાં માનવ સ્વભાવે ચંચળતા ઉત્પન્ન થઇ, તેઓ જુનું વસ્ત્ર તજી સમય વર્તી નવી પ્રગતિ તરફ આગળ વધવા માંડયા. જ્યારે સ્પેન અને પોર્ટુગાલ યુરોપના હૃદયની ચંચળતાને દબાવવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હતા, ત્યારે હોલેંડ અને ફ્રાંસ તેમ જ તેનું અનુકરણ કરનારા ઈંગ્લંડ વગેરે ઉત્સાહે આત્મોન્નતિ માટે શક્તિ સંચયમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હતા.

સ્પેન-પોર્ટુગાલ સાથે ઈંગ્લંડની મિત્રતા બહુ મજબુત હતી. ઇગ્લંડેશ્વર આઠમો હેન્રી તે જુની મિત્રચારીની મર્યાદા જાળવી રાજ્યકાર્ય કરતો હતો. મહારાણી મેરી પણ પોતાના અલ્પ સમયના રાજ્ય શાસનમાં મિત્રતાની ગાઢ વધુ મજબુત કરી ગઇ હતી. મહારાણી એલીઝાબેથના શાશન સમયે તે મિત્રતા કેમ જાળવવી તે વિચારવાનો વખત આવ્યો.

કેટલેક સમય આ ખળભળાટ અતી વેગમાં રહ્યો. ઈંગ્લંડના નવજીવન પ્રેમી ઉન્મત્ત નાગરિકજનોએ ભારે ચળવળ ઉપાડી, પરંતુ મહારાણી એલીઝાબેથે કેટલોક વખત સુધી પોતાનો ઉત્સાહ બતાવવા સાહસ કર્યું નહિ. આખરે ઈંગ્લંડ અને સ્પેનને વિગ્રહ શરૂ થતાં સર્વે નીતિ અને વિચારો માટેની મુંઝવણ મહારાણી એલીઝાબેથને છોડી ગઇ.

૧૫૮૮ ખ્રિસ્તાબ્દે સ્પેન રાજના ઇતિહાસ વિખ્યાત "આરમાડા" નામના લડાયક વહાણોએ ઇંગ્લંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ દૈવઇચ્છાએ તે પરાભવને પામ્યું. આજ ઇંગ્લંડ રાજ્યના સૌભાગ્ય લાભનું પ્રથમ દર્શન હતું; કારણ કે આ સ્પેનના પરાભવે ઇંગ્લંડની આત્મશક્તિનું યુરોપને પ્રાકૃત માપ સમજાયું. અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડે પોતાની આત્મશક્તિ કે બાહુબળ ઉપર નિર્ભયે કરી એકાએક કોઇ મોટા કામમાં આગળ થવા કે મોખરે ઉભાં રહેવા સાહસ કર્યું નહોતું. જન સાધારણ કોઇ કોઇ વખતે ઉન્મત્ત થઇ જતું, પરંતુ રાજ્યશક્તિ તેને કોઇ પણ વખતે અનુમોદન આપતી જ નહિ. પોતાનું બળ છિન્નભિન્ન ન થાય કે જરા પણ ઘસાય નહિ તેમ યોગ્ય સમયે, યોગ્ય આચરણે ઇંગ્લંડ લગભગ તટસ્થ નીતિ જ અવલંબતું હતું. એ પ્રમાણે ઇંગ્લંડને પણ પોતાની બળની પરિક્ષા કરવાનો વખત મળ્યો નહોતો તેમ ઇરાદાપુર્વક મેળવ્યો નહતો.

બાહુબલ કરતાં દોલ કૌશલ્ય ઉપર વધારે આધાર રાખી, યુરોપના અન્યોન્ય દેશ સાથેનો વાંધો પતાવવાની નીતિ એજ ઇંગ્લંડે પ્રધાન રાજનીતિ તરીકે ગ્રહણ કરી હતી. આ વખતે સ્પેન સાથે પણ વિગ્રહ કે વિવાદ ઇંગ્લંડે શરૂ કર્યો ન હતો, તેમ તે માટે રાજી પણ ન હતું. જન સાધારણની પ્રબળ વિરૂદ્ધતા વખતે મહારાણી એલીઝાબેથે મૌન જ ધારણ કર્યું હતું. આ વખતે જ્યારે "આરામાડા"એ ઇંગ્લંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે નિરૂપાયે ઇંગ્લંડની રાજશક્તિ અને પ્રજાએ આત્મરક્ષા માટે યથાયોગ્ય કર્યું હતું, તેમ આખા દેશમાં એક અશાન્તિપૂર્ણ આશંકા અને ઉદ્વેગે સર્વને એક મતાવલંબી કરી મુક્યા. આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડમાં એક નવી શક્તિ ઉત્પન્ન

થઇ, તેણે આત્મશક્તિ ઉપર આધાર રાખતાં શીખવી ઇંગ્લંડને ભૌગોલિક ક્ષુદ્રતા ભુલી જવાનો માર્ગ બતાવ્યો. સર્વે કોઇ જાણી શક્યા, સમજી શક્યા કે:—આત્મશક્તિ ઉપર આધાર રાખતાં નહિ શીખે તો, ઇંગ્લંડની પ્રજા બીજી અન્ય પ્રજા કરતાં પછાત રહી જશે. નાવિક જલ માર્ગની રક્ષા માટે, નગરજનો સમુદ્રકાંઠાના રક્ષણ માટે, સમસ્ત દેશની સકલ શક્તિ એકત્ર કરી આત્મરક્ષા માટે તૈયારીઓ કરવા માંડયા. આ આવે છે—તે આવે છે કાફલો આવે છે એવી ખોટી અફવાઓથી જનસમાજનો જીવ ઉંચો થઇ ગયો. 'અજેય અરમાડા' જીતી શકાય તેમ નથી, એવી ધારણાથી અરમાડા આવ્યા પહેલાં પ્રજાના પેટમાંથી શ્વાસ જ ઉડી ગયેલ હતો. પરંતુ તે તો અર્ધે રસ્તે જ નિર્બલ થઇ ગઇ. તોફાનનો ભાર સહન ન કરી શકવાથી તેનાં કેટલાંક વહાણો ડુબી ગયાં, અનેક ઉલટા માર્ગે ઘસડાઇ ગયાં, છેવટે ઇંગ્લંડે જય કરશે એક બાજુ રહ્યો પણ ઇંગ્લંડના કિનારા સુધી પહોંચવા આગળ વધવાની મહેનતમાં ન પડતાં "અજેય અરમાડા" સ્વદેશ તરફ પોબારા ગણી ગઇ હતી.

પોર્ટુગાલના વહાણોને તોફાન લાગ્યું પણ તેજ ઉલટો પવન તેઓને તેમના નશીબમાં લખાયેલા બ્રાઝીલના ટાપુએ ઉપાડી ગયો. તે પ્રમાણેજ વાયુની મહેરે ઇંગ્લંડ નિર્બળ બન્યું હતું અને તેજ ઇંગ્લંડનો વિજય હતો.

યુરોપનાં અન્ય રાજ્યો પોર્ટુગાલ અને સ્પેન માટે નિયત કરેલા માર્ગો મુકી બીજી દીશાઓમાં ભારત વર્ષનો માર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તે પ્રમાણે ઇંગ્લંડ પણ પોતાના શાસનની મર્યાદામાં રહી ભારત વાણિજ્ય માટે માર્ગ શોધવામાં શક્તિ અને અર્થ ક્ષય કરવું

હતું. અત્યારે પોપની શાશન લિપિ લોપાવા માંડી, એટલે પોતાં માટે પણ તે પ્રયોજન અનુભવવામાં આવ્યું. તે ફરમાન અનુદાર–તે પક્ષપાત દુષ્ટ–તે સ્વતંત્ર વાણિજ્ય ને અટકાવનાર–અયોગ્ય, અને કેટલાક તો ધર્મની બાબત સિવાય બીજી દુન્યવિ બાબતો અને વ્યવહાર ઉપર ધર્માધ્યક્ષનો હુકમ ચલાવવાનો શું અધિકાર છે તેમ કહેવા માંડયા. આટલા દિવસ ખ્રિસ્તિ નરનારી તેને ઇશ્વરપ્રેરિત અવતારી અને અસાધારણ પુરૂષ માની ભય અને ભક્તિ કરતાં નીચી મુંડે વગર વિચારે તેના હુકમો માથે ચઢાવતાં, તેના અનુચર વર્ગ પાસેથી મુક્તિ પત્ર મેળવવામાં પોતાનું પરભવનું કલ્યાણ માનતા હતા, તે નામાંકિત મુક્તિપત્રને સ્વર્ગના દ્વારે પ્રવેશ પત્ર ગણી સયત્ને સંચય કરી રાખતાં. જે કોઇ તેથી વિપરિત વિચાર કે શબ્દ બોલે અગર પોપ તરફ બેવફા થાય તેને જીવતો બાળી મુકતાં હતાં. આવી શ્રદ્ધાથી આ દેશ ધર્મથી રક્ષા કરતું હતું. તે વખતે યુરોપ પોપની આમન્યામાં રહેતું હતું. ધર્માંધતાના સાંકડા વિચારોએ યુરોપે જન સમાજને પીડયા હતા, કેદમાં મોકલ્યા હતાં અંગ ભંગ કર્યાં હતાં અને અનેક પ્રકારની ઉત્તરોઉત્તર વધારે પીડનારી શિક્ષાઓની શોધો કરી હતી. આવી શ્રદ્ધા અને ધર્મ રક્ષા યુરોપસમાજે પોષી હતી.

સમાજ શ્રદ્ધાપુર્વક ધર્મચ્યુત નરનારીને બાંધી અનેક પીડાઓથી દુઃખ દઈ તેમને અગ્નિકુંડે ભસ્મીભુત કરતી. વખતે એ અધર્મોચિત નૃશંસ અનુષ્ઠાનને ધર્માનુષ્ઠાન માની ભગવાનને નામે જય ધ્વનીથી દીશાઓ ગજાવતું, અતિ આનંદ માનતું હતું. તે સમાજ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રકૃત તત્વોથી અજાણ્યું જ હતું. તે જે ભાષામાં લખવામાં આવ્યું હતું તે ભાષા કોઇ જાણતું નહોતું, કે તે શિખ-

સ્વાર્થ પણ ભારે મહેનતે અભિયોજન માટે મોટા ધર્માચાર્યો જે જે ફરમાવતા ગણાય તે જ વેદવાક્ય તરીકે સમાજ ગ્રહણ કરી લેતી હતી, સાથે બહુશ્રુતી હતી. માનસિક સ્વાધિનતાના અભાવે જનસમાજને અંધ, અસહાય, ગુલામ માટે ભીખ માગતાં નસીબ ઉપર પોપનું ભારે અમોઘ આધ્યાત્મિક પ્રભુત્વ કાયમ ટકી રાખવા માટે રાજાઓ પણ પુરોહિતને પોષતા હતા. રાજાઓ પોપ માટે સર્વ સહાનુભૂતિ પણ આપતાં હતાં. કોઈ નવું તત્વ કે વિચાર કોઈને ઉદ્ભવે તો તેનો ખુલ્લી રીતે જનસમાજમાં પ્રચાર થઈ શકતો નહિ. ગ્રંથના આકારમાં છાપવામાં આવે તો તે પોપના હુકમથી જપ્ત કરવામાં આવતો હતો. આવી રીતે મન, વચન, અને કર્મથી પણ સકલ ખ્રિસ્તિ પ્રજા ધર્મરાજ પોપને જ આધિન હતી. ધર્મ પ્રચાર માટે ઠેકઠેકાણે અને ગામો ગામ પોપના પ્રતિનિધિઓ રહેતા હતા જે ધર્મ પ્રચાર અને શિક્ષણ આપતા હતા. પાંચ ઘરની વસ્તી વાળા ઝુંપડાના જુથમાં જ્યાં રાજાનો માણસ પ્રતિનિધિ કે પટાવાળો પણ ન હોય, ત્યાં પોપનો અનુચર તો વિચરતો. આ અનુચરો ખ્રિસ્તિ સમાજના જન સાધારણમાં જે શિક્ષા અને વિચારો પ્રચલિત રાખવા માટે પ્રાણાર્પણે મહેનત કરતા હતા, તે જો પ્રચલિત રહેતે તો યુરોપ દિવસો દિવસ વધુ માત્રામાં બર્બરતાની લીલાભૂમિ થઈ પડત. પરંતુ જ્ઞાનનો પ્રબળ વેગે અજ્ઞાનના અંધકારને પરાભૂત કર્યું.

સ્વતંત્ર થવું કોને ન ગમે? અજ્ઞાન જીવજંતુઓ પણ સ્વતંત્રપણે વિચરવાના સુખને સમજે છે. માત્ર મનુષ્ય એક પ્રકારના જ્ઞાને આત્મ નિર્બળતાથી પરાધિન અને પરતંત્ર પડયું રહે છે. આત્મબળે

નિર્બળતાથી બંધનમુક્ત માનવચિત્ત આધ્યાત્મિક દાસત્વની બેડીઓ ભાંગી નાખી સ્વાધિન વિચારે, સ્વતંત્ર કાર્યના મુક્તક્ષેત્રે વિચરવા માંડ્યું. સ્પેનના રાજ્યાધિશ્વરે પોતાની શાસનપ્રણાલી અચલ રાખવા માટે અનુદાર પક્ષનો પક્ષ લીધો હતો, અને નવા વિચારના દલ સાથે ક્લેશ ઉભો કર્યો હતો. "આરમાડા" નો પ્રયત્ન પડી ભાંગતાં ઇંગ્લંડ જીતવાનું સુખ સ્વપ્ન ભાંગી પડ્યું હતું. સાથે સાથે જાગ્રત થયેલી ઇંગ્લંડની પ્રજા આત્મશક્તિના વિકાસ માટે દૃઢ થઇ હતી.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ સાથે એમે તેવી મિત્રાચારી હોવા છતાં ઇંગ્લંડ માટે સ્વાધિન ભાવે ભારત વાણિજ્યમાં આગળ વધવાનો કોઇ ઉપાય નહોતો. જનસમાજ હવે આ પ્રમાણે અધિકાર હાથમાં લઇ વાણિજ્ય શરૂ કરવા રાજ્યનું અનુમોદન બે હાથ જોડી માગવા માંડ્યો, તો પણ મિત્રતા રક્ષાર્થે પ્રજાવર્ગને વિમુખ કરવામાં આવ્યા. તે વખતે નિરૂપાયે ઇંગ્લંડવાસીઓ પરોક્ષભાવે વાણિજ્ય કાંઇ કરતા હતા. ભારતવર્ષથી જે માલ યુરોપમાં લિસ્બનમાં આવતો, ત્યાંથી એકે બે હાથમાં ફરી એન્ટવર્પ બંદરે જતો, અને ત્યાંથી ઇંગ્લંડના વ્યાપારીઓ તે માલ મેળવી શકતા. આ વેપારનો ઘણો ખરો કસ પોર્ટુગાલના હાથમાં રહેતો. વળી કાંઇક બાકી રહે તે વલંદાઓ લઇ જતા. આ પ્રમાણે એન્ટવર્પની પણ વચ્ચે ભાગ્યોન્નતિ થતી જતી હતી. તે ઉન્નતિ પણ યુરોપને વિસ્મય પમાડે તેટલા ઉંચે શિખરે પહોંચી હતી. ભારત વાણિજ્ય માટે યુરોપના વ્યાપારીઓનું એન્ટવર્પ મોટું બજાર અને બંદર શિરતાજ જેવું બની ગયું હતું.

ઇંગ્લંડ એક નાનું રાજ્ય હતું. પૃથ્વીમાં આવા ટાપુઓ કાંઇ થોડા નથી. દેશની ઉપજ જોતાં તે કાંઇ ગણત્રીમાં ન હતું. રોમન

સ્વરાજ્યને તાબે જ્યારે હતું ત્યારે તે કાંઇ ગણત્રીમાં નહોતું. તે દેશની પ્રજા માટે ઉન્નત થવું તો એક બાજુ રહ્યું, પણ માત્ર જીવતું રહેવા દેવા વિદેશોની કૃપા યાચવી પડતી હતી. એક તો મૂળ જે પેટ માટે ખાવા જોઇયે તેને માટે પણ ચારે તરફ સમુદ્ર તેથી બીજા દેશોની સહાયની વિશેષ જરૂર પડે. અને આ કારણે જ ઇંગ્લંડવાસીઓ તૈયાર થઇ જલમાર્ગે વાણિજ્ય વ્યાપાર માટે વ્યાકુળ બન્યા હતા. હોલાંડ ટાપુ નહોતો પરંતુ તે પણ ઇંગ્લંડ જેવું એક ક્ષુદ્ર રાજ્ય હતું. તેને પણ ઇંગ્લંડ માફક બહારના વાણિજ્યની જરૂર હતી. આ બેઉ દેશના લોકો વાણિજ્ય વ્યાપારે અર્થોપાર્જન કરવા જીવન જોખમે બહાર પડ્યા. પોપના શાસનને અનુસરી તેઓ માત્ર ઉત્તર સમુદ્રને માર્ગે જ ભારતવર્ષ પહોંચવા મહેનત કરતા હતા.

ઉત્તર મહાસાગર રસ્તે જ તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા, પોપના શાસનભંગ માટે તેમને ઇચ્છા પણ નહોતી અને તે રસ્તે તેઓને જો ભારતવર્ષ જવાનો માર્ગ જડી આવત તો તેઓને પોપના શાસન માટે કાંઇ પણ બોલવા પ્રયોજન હતું જ નહિ. પરંતુ એકદમ તૃષાતુર મનુષ્યને મરૂભૂમિમાં જેટલી પાણી માટે નીરાશા થાય તેટલી જ નિરાશાઓ તેમને પોતાના માર્ગમાં દેખાતાં. પોપના શાસનમાં વધુ અને વધુ અત્યાચાર અને અયોગ્યતા દેખાવા માંડી. પોર્ટુગાલથી ભારત વાણિજ્યનો માલ મળવા માંડ્યો અને તેમાં થોડે કસે પણ વખત જતાં પોપના શાસન માટેના અન્ય વિચારો અને અમલ થવો વિલંબમાં પડ્યો. પરંતુ પોર્ટુગાલના લોભે એન્ટવર્પનો વ્યાપાર એકદમ નિઃરસ અને કસ વગરનો થઇ ગયો હતો, તે પણ સહસા કોઇ કારણવશાત બંધ થઇ ગયો.

ધર્મ વિપ્લવે વલંદાઓએ ઉદાર નીતિનો પક્ષ લેતાં, જુના વિચારના અનુદાર સ્પેન પોર્ટુગાલ સહિત કલહ ઉત્પન્ન થતાં, લિસ્બનથી એન્ટવર્પ માલ આવતો બંધ થઇ ગયો. એટલે ઈંગ્લંડ અને વલંદાઓ ફિરંગિના વહાણો લુંટવા જલમાર્ગે દસ્યુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયા.

કેપ ઓફ ગુડ હોપનો પૂર્વ વાણિજ્ય માર્ગ પરસ્પરદ્વેષે ખ્રિસ્તિ વણિકોની મારામારી અને કાપાકાપીથી ધ્રુજી ઉઠયો. અન્યાયનો પ્રતિરોધ કરવા અને ન્યાયનું સંસ્થાપન કરવાની લાલસાવાળા વાણિજ્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેઓ પણ રણક્ષેત્રમાં ન્યાય અને અન્યાયને વિચારતા નહિ, તો બાહુબળ જ દરેક પક્ષનો ન્યાય આપતું હતું. એક વખતે પોપની આજ્ઞાથી મુસલમાન સામે ખ્રિસ્તિ સમાજે એકત્ર થઇ ખડગ ધારણ કર્યું હતું, તે જ સમાજ આજે એક પક્ષ પોપની આજ્ઞા રક્ષવા માટે અને બીજું તે ઉલંઘન કરવા માટે સામસામી તરવાર બે પક્ષમાં ખેંચી ઉભું હતું. પોર્ટુગિઝો જ્યારે ભારત જઇ મુસલમાનનો ધ્વંસ કરી કૃતિત્વ પ્રદર્શન કરતું હતું, ત્યારે તેઓનું પૂર્વ વાણિજ્યધર્મશન્ય અને પૂર્વ વાણિજ્ય નીતિ અને ધર્મયુક્ત છે તેમ યુરોપ કહેતું. આ રીતે પોર્ટુગાલ સાધુ તરીકે ગણાતું હતું. તે જુની ધારણા પરિવર્તનને પામી,-તે જુની મિત્રતા પણ વિનષ્ટ થઇ ગઇ. જે બીજા કોઇનું સ્થાન અધિકાર કરે, તે,-ક્ષમાશૂન્ય, સીમાશૂન્ય અને અશાંત બની જાય, તે દયાશૂન્ય, માયાશૂન્ય બાહુબળની લિલા–!

એક તરફ સમગ્ર ઈંગ્રેજ જાતિની જીવન મરણની સમસ્યા, બીજી તરફ છેલ્લે કાંઠે આવેલો જુનો મૈત્રિ સંબંધ-મહારાણી એલિ-

ઝાબેથ લાંબો વખત એકને પહોંચી શકી નહિ. તેઓને છેવટે જાહેર રીતે અનુમતી આપવામાં આવી.

પોર્ટુગાલે નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, અતિ અલ્પ દિવસમાં સમસ્ત યુરોપને એક નવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી હતી. સૌને પોતાના અભ્યુદય માટે ઉત્સુક અને ચંચલ બનાવ્યા હતા. નાના રાજ્યને આટલા મોટા વિજય લાભ માટે અધિકાર હોય નહિ, પોર્ટુગાલે તે અધિકાર સાબીત કરી ક્ષુદ્ર માટે અને બૃહદ્ માટે અભ્યુદયે સરખો અધિકાર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. તેથી યુરોપનાં બીજાં નાનાં રાજ્યો બૃહદ્ વિજય લાભની ઉચ્ચ આકાંક્ષા પોષવા માંડયા હતા. સર્વે પોતાના ઘરનું આંગણું મૂકી દઇ આગળ વધવા પ્રવૃત્ત થયા. અનેકાઅનેક અજાણ્યા દેશો ખોળખંવા અને પરિચય આપવાનું ઉત્તેજન મળવા માંડયું હતું. જે દેશના લોકોએ યુરોપ બહાર પહેલાં જે નવા દેશો શોધી કાઢયા હતા તેઓ તે ઉપર જ સંતોષ માની બેસી રહ્યા હતા. ભારત સાગરે પોર્ટુગાલનો અધિકાર કે પ્રભુત્વ ઝુંટી લેવા કોઇની આકાંક્ષા નહોતી. પરંતુ ભારતવર્ષ ફિતરવા જ તે સુવર્ણભૂમીને જોવા અને વ્યાપાર કરવા જ ભુવન ભ્રમણે સર્વ કોઇ નીકળી પડયા હતા. જે અજાણ્યો દેશ મળી આવે, તે ભારતવર્ષ નથી એમ સમજતાં મળેલા દેશ માટે કાંઇ પણ મોહ ન રહેતાં તૃપ્તિ થતી નહિ. માત્ર સ્પેનને અમેરીકા મળ્યાથી કાંઇક તૃપ્તિ થઇ હતી. બાકીના સર્વે ભારતવર્ષ જવા, માર્ગોની તપાસમાં ચારે તરફ સીમા વગરનો સમુદ્ર ડોળતા હતા. પોર્ટુગાલે ભારતવર્ષથી સમૃદ્ધ બની યુરોપને મુગ્ધ બનાવી ત્યાં પહોંચવા અને વ્યાપાર કરવાની લાગની લગાડી હતી. ભારતવર્ષના વાણિજ્ય લાભનો યોગ્ય પરિચય યુરોપને પોર્ટુગાલે જ આપ્યો હતો. જુના પુરાણા માર્ગોની

અનેકાનેક અડચણો સહન કરતાં જે વ્યાપાર થતો હતો તે કરતાં આ જળમાર્ગ વધુ લાભકર્તા છે એમ સાબીત કરી યુરોપને મોહ નિદ્રામાંથી પોર્ટુગાલે જ જગાડયું હતું.

યુરોપના દેશોની આ આકાંક્ષા ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રબળ થઈ આવી હતી. માત્ર પોર્ટુગાલ જ દિવસો દિવસ સુસ્ત થતું જતું હતું. યુરોપના અન્ય દેશોના નગરવાસીઓને જ્યારે સવાર પડયું હતું, રગેરગમાં નવું લોહી ધોધમાર ફરતું હતું, ત્યારે પોર્ટુગાલને ભરેલ પેટે ફેર નીદ્રા આવતી હતી.

ઇતિહાસ લેખકો કહે છે કે-પોર્ટુગાલનો આ અશ્રુતપૂર્વ ગૌરવ પોર્ટુગાલની પ્રજાની કિર્તિ તરીકે ગણી શકાય નહિ, તે પોર્ટુગાલના રાજવંશની કિર્તિ અને ઉદ્યમ હતાં, તે પ્રજા માટે નહોતો. કારણકે એ વાણિજ્ય રાજાનું પોતાનું જ હતું તેથી તે જાતિગત અભ્યુદય તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જે રાજ્યવંશમાં જન્મ ગ્રહણ કરી રાજકુમાર હેન્રીએ અપૂર્વ આત્મત્યાગ, રાજ્યવંશ માટે નહિ પણ સમસ્ત દેશ માટે પોર્ટુગલ પ્રજા માટે (કદાચ યુરોપને પણ તેમના ફળ આપી સમસ્ત ખ્રિસ્તિ પ્રજા માટે) અપૂર્વ આત્મત્યાગ, જે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તે રાજવંશના સ્વાર્થી વર્તને માત્ર રાજ્યવંશના ગૌરવ તરીકે ગણાયો. રાજકુમાર હેન્રીના ઉદાર ભાવોને આવા સાંકડા અને વ્યક્તિગત ભાવમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા હતા. તે રાજ્યવંશ ચાલ્યા જતાં તે ગૌરવ પણ અંતર્ધ્યાન થઇ ગયું. રાજાના આ વ્યક્તિગત સ્વાર્થે પ્રજા માટે અને જાતિ માટે અભિમાન લેવા જેવું કાંઇપણ રહેવા દીધું નહિ. સ્પેન રાજ્ય સાથે પોર્ટુગાલ જોડાઈ જતાં પોર્ટુગાલની પ્રજાનું પોર્ટુગીઝ તરીકે કાંઇ ખાસ ગૌરવ

ન રહ્યું. સ્પેન રાજ્ય ધર્મ કલહમાં પડવાથી ભારત વાણિજ્યના રક્ષણ માટે યથાયોગ્ય કાંઇપણ કરી શક્યું નહિ, અને સમય જોઇ તે ધર્મકલહ સાથે વાણિજ્ય કલહને હોલંડ અને ઇંગ્લેંડે મનાવી મેળવી દઇ જ્યાં ત્યાં કલાહોલ કરી મુક્યા અને પોતાનું લક્ષ્ય સાધી લીધું.

સ્પેન પોર્ટુગાલ તેની ગતી અટકાવી શક્યાં નહિ અને અટકાવવાની આશા પણ દીનપ્રતિદીન ઓછી થવા માંડી. પોર્ટુગાલ માટે ભારત વાણિજ્યમાં રાજાનો એક માત્ર સ્વાર્થ ન હોત અને સમસ્ત જાતી અને પ્રજાને લાભ આપવામાં આવ્યો હોત તો, આખી પ્રજા સમૃદ્ધ બની જાત અને આમ અલ્પ સમયમાં આ પ્રમાણે અધઃપતન સંભવત જ નહિ.

ફિરંગિ વણિકના ભારે અત્યાચારે મુસલમાન શક્તિ કેટલેક વખત સંકુચિત અવસ્થાએ પહોંચી, પરંતુ એકદમ નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ નહોતી. પરસ્યાના અધિપતિએ ભારત વાણિજ્યનું આધિપત્ય ગુમાવ્યું તો નહોતું જ પરંતુ ફિરંગિ વણિકને બની શકે તેટલી દોડ કરવા દઇ યોગ્ય અવસરની રાહ જોતો દીવસો ગણતો હતો. તેની પ્રજા બહુ લાંબા કાળથી પરસ્યન ઉપસાગર માર્ગે ભારત વાણિજ્ય વ્યાપારે અર્થોપાર્જન કરતી હતી. તે માર્ગ ફિરંગિ વણિકના હાથમાં જવાથી તેનાં પ્રબળ જોર અને સમયને હાલ તો સાચવી સમય આવ્યે પોતાનું આધિપત્ય ફરીથી સ્થાપવા હવે પ્રયત્નો કરવા માંડયો હતો. આરબ દેશના મુસલમાનો પણ જેને ભારત વાણિજ્યનો એક માત્ર ધંધો હતો તે હાથમાંથી ગયા છતાં હાથ જોડી બેસી રહ્યા નહોતા. ફિરંગી વણિકને અભ્યુદય અને આધિપત્ય મેળવવા માટે પુર્વમાં અને ભારતવર્ષમાં એ સમય બહુ જ અનુકુળ હતો, કારણકે પરસ્યન અધિ-

પતિ અને આરબોની નજર બીજા તરફ હતી તેથી ફિરંગી વણિક સામું એક હાથે કામ લેવા કરતાં ચુપ બેસી રહેવું હિતકર ધારતા હતા. એટલે ખાલી પડમાં ફિરંગી ફાવ્યો હતો. મિસરનો અધિકાર લેવા એકદલ મુસલમાન સામે બીજું એક મુસલમાન દળ રચે ઉતર્યું હતું. અંદરો અંદર કજીયો હતો તેથી મુસલમાન શક્તિની આ વખતે અન્ય ક્ષેત્ર દૃષ્ટિ હોઇ કાંઇ કરી શકી નહોતી.

ભારતવર્ષમાં કિનારા ઉપર તો જુદા જુદા દેશના વ્યાપારાર્થે આવેલા મુસલમાનો હતા, તે કાંઇ શક્તિ રૂપે નહોતા. ભારતવર્ષમાં જે મુસલમાન શક્તિ કહી શકાય તે હજી સમુદ્ર કિનારા સુધી પોતાનો અધિકાર વિસ્તાર કરી શકી નહોતી, તે કારણે આ મુસલમાનોની રક્ષા રાજ્યશક્તિ કરી શકી નહોતી. પઠાણ આ તરફ કાંઇક હતા ખરા, પણ તે તો રાષ્ટ્ર વિપ્લવમાં જ પડેલા હતા. ખરેખરી રીતે સામાન્ય નાનાં રાજ્યો સિવાય હિંદુઓ પણ ફિરંગિને સામા મળ્યા નહોતા. તેમ મુસલમાન રાજ્ય નામે કોઇ ફિરંગિએ હરાવ્યું નહોતું. આ પ્રમાણે અનુકુળ સમયે ફિરંગિએ પોતાની ટાંગ ફેરવી હતી. સમય જતાં મોગલ શાસન શક્તિ પ્રબળ થઇ ગઇ અને તે ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવી પહોંચી એટલે હવે ફિરંગિ માટે ફરી જલે સ્થલે ખરી મુસલમાન શક્તિથી બાથ ભીડવાનો સમય સામો આવતો હતો.

ભારત સાગરે ફિરંગિ વણિકનો પ્રબળ પ્રતાપ ચુર્ણ કરવા માટે એશિયાના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં આ પ્રમાણે તૈયારીઓ થવા માંડી હતી. તે જ વખતે ઇંગ્રેજો અને હોલાંડ વાસીઓ ભારતસાગરે આવી પહોંચ્યા. ફિરંગિ વણિકને એક સાથે સર્વ પ્રબળ હરીફોનું આક્રમણ

સહન કરવાની શકિત ન હોઇ, ફિરંગિ વણિક પોતાના કિલ્લાઓમાં જ બેસી ગયો. કારણકે યુરોપમાંથી લશ્કર આવે તેમ નહોતું. મોગલ સામ્રાજ્યનો પ્રબળ પ્રતાપ પ્રવર્તતો હતો, ઉપરાંત યુરોપના દેશોના હરીફો પણ સામે આવી ઉભા; તેમાંથી કોઇ એકની સામે પણ બાથ ભીડવા પોતાની શકિત નહોતી. અત્યાર સુધી જે કાંઇ આધિપત્ય ભોગવ્યું, જે વાણિજ્ય લાભ લીધો, તે ઉપર સંતોષ માની પોતાની અખુટ સમૃદ્ધિમાં સંતોષ માની ઘેર મોજમજાહ માણવા બેસી ગયા.

હવે તે દિવસો નથી. આજે રણ કુશલ વહાણવટીઓ વાણિજ્ય બંદરે રાજ્ય મહેલ જેવી ઉચ્ચ અટ્ટાલિકાઓમાં વાસ કરી, વિવિધ વિલાસમાં પડતાં કર્મભ્રષ્ટ થયા છે. સૈનિકો પણ પોતાની પૂર્વ શિક્ષા ભુલી જઇ મોટાને પગલે ચાલી એક એક સૈનિક સરદાર બની ગયો હતો. સંયમ ચાલ્યો જતાં સંભોગ પ્રબળ થઇ સર્વ શકિતને નષ્ટ કરી ગયો.

યુરોપની અવસ્થા પણ કાંઇ આશાજનક નહોતી. શાન્તિ નષ્ટ થતાં પોપની મર્યાદા અને તેનું પદ જાડું જાઉં થઇ રહ્યું હતું. ઇંગ્રેજોએ તેનો અવશ્ય ભાવી પતનકાલ સમજી હોલાંડ વાસીઓની દેખાદેખીએ ભારત જઇ, ફિરંગિ વણિકના દુર્બલ હાથમાંથી ભારત વાણિજ્યનું એકાધિપત્ય ખેંચી લેવા સંકલ્પ કર્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પરિણામ.

From the moment of their landing on the shores of India the first settlers east off all those bonds which had restrained them in their native villages; they regarded themselves as privileged beings—privileged to violate all the obligations of religeon and morality, and to outrage all the decencies of life. They who went thither were often desperate adventurers, who sought those golden sands of the East to repair their broken fortunes; to bury in oblivion a sullied name; or to wrong with lawless hand, from the weak and unsuspecting, that wealth which they had not the character or capacity to obtain by honest industry at home. They cheated, they gambled, they drunk; they revelled in all kinds of debauchery'— Key's Christ in India, P. 49.

સત્યનિષ્ટ અંગ્રેજ લેખકો મુક્ત કંઠે કહી ગયા છે કે જેઓ ફિરંગિ વણિકની માફક ભારત વાણિજ્ય અધિકાર લાભે કૃત સંકલ્પ

થઇ ઇંગ્લંડથી વાણિજ્ય યાત્રા માટે બહાર પડયાં છે, તે પહેલા ઉતરનારાઓએ જે ઘડીએ ભારત સમુદ્ર તટે પગ મુક્યો તે જ વખતે તેઓએ સર્વ બંધનો તોડી નાખ્યાં હતાં. સ્વદેશે જે બંધન અને સંયમ માટે શિક્ષણ મળ્યું હતું તે એક સાથે છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. તેઓ સાધારણ મનુષ્ય કરતાં પોતાને વિશેષ અધિકારે અસાધારણ મનુષ્ય ધારતા હતા, અને ધર્મ અને નીતિથી ભ્રષ્ટ થઇ, માનવજીવનના સર્વે શિષ્ટાચારની મર્યાદા મૂકી બેસતા હતા.

જેઓ ભારતવર્ષ આવતા હતા, તેઓ પૂર્વની સુવર્ણ રિદ્ધિ લુંટી લઇ, તેનો ધ્વંસ કરી સૌભાગ્યના જુના સંસ્કારો બતાવતા હતા. ન્યાયમાર્ગે, ચરિત્રબળે અથવા કાર્યદક્ષતાથી સ્વદેશે સદ્‌માર્ગે કમાઈ શકતા નહોતા, તેઓ દુર્બલ અને ગરીબ માણસો પાસેથી જે કાંઇ હોય તે ઝુંટવી લેવા અગ્રેસર થતા હતા. તેઓ મશ્કરી કરતા, જુગાર રમતા, દારૂ પીતા, અને છેવટે વ્યભિચાર પણ કરતા હતા.

પરંતુ આ શ્રેણીના માણસો સિવાય આ સમયે સાહસ કરી, પૂર્વ સાગરે વાણિજ્ય કલેશે આત્મવિસર્જન કરવા તોપોના ગોળા સામું કોણ દોડી જાય ? એ માણસો ગમેતેવાં નિંદાપાત્ર હતાં, છતાં તેવાં માણસો સિવાય આવા ક્ષેત્રે તેઓ જ ચાલ્યા આવતા હતા. ગમે તે ઉપાય લેવાય પરંતુ ફિરંગી વણિકના દુર્બલ હાથમાંથી વાણિજ્ય અધિકાર ઝુંટવી લેવા માટે જ્યારે ઇંગ્લંડ વાસીઓએ કૃત સંકલ્પ કર્યો ત્યારે આ લોકો જ માથું આપવા બહાર પડયા હતા.

આ સંકલ્પ જાહેર કરવા સાહસ હોત તો ઇંગ્લંડ આખી દુનીઆને જાહેર કરત. પણ હજી જાહેર રીતે ગુપ્ત સંકલ્પ વ્યક્ત કરવા યોગ્ય સમય આવી લાગ્યો નહતો. "આરમાડા" લડાયક

વહાણું પાછું નાશી ગયા પછી, સ્પેન અને પોર્ટુગાલનું નૌકાબળ કાંઇક નબળું પડ્યું હતું. તોપણ ઇંગ્લંડ યુરોપના દરિયામાં સ્પેન અને પોર્ટુગાલને એકદમ પરાભવ આપી શકે તેમ તો નહોતું. ઇંગ્રેજો ને સર્વે સ્થિતિ અને શક્તિ જાણતા હતા,–યુરોપમાં ગમે તેવી સ્થિતિ હોય પણ ભારતવર્ષના કિનારા ઉપર તેમની જે સ્થિતિ અને અને નૌકાબળ હતું તે સર્વ કોઈ જાણતું હતું. એટલે ત્યાંની નિર્બળતા ઇંગ્લંડના ધ્યાન બહાર નહોતી. વળી સમય એવો ગુંચવાડાવાળો આવ્યો હતો કે સ્પેન–પોર્ટુગાલને ભારતવર્ષે વધુ કાંઇ મદદ હાલ તુરત મોકલી શકે તેવી તેમની સ્થિતિ કે નિવૃત્તિ નહોતી, તેમ તેવી કાંઇ તૈયારીઓ પણ જોવામાં આવતી નહોતી. તેથી ત્યાંનું પણ ધણી વગરનું મદદ વગરનું પોલું જોઇ, એશિયા માટે સંપુર્ણ આશા બાંધી કહેવા લાગ્યા કે—તેઓ હવે વધુ વખત પોપની શાસન લિપિની મર્યાદા રક્ષા કરી આત્મ–વંચિત રહેવા માગતા નથી. પોપને આવું પક્ષપાતિ ફરમાન કાઢવા શું જરૂર છે?

આ સમય પર્યંત તેમ આ વચનો બોલતી વખતે ફિરંગિ વણિકના દૃઢ સંસ્થાપિત વાણિજ્ય અધિકારનો અસ્વીકાર તો તેઓ કરતા જ નહોતા. શાસન લિપિ પ્રચારે પોપનો અધિકાર હોય કે ન હોય પરંતુ તેનો સુયોગ સાચવી ફિરંગી વણિકે જે પૂર્વ વાણિજ્ય સંસ્થાપિત કર્યું હતું, તેને અનધિકાર પ્રવેશ તરીકે ગણાવી શકાય તેમ તો નહોતું. તે માટે અંગ્રેજોએ તેના વાણિજ્યનો અધિકાર સ્વીકાર કરવો પડ્યો, પોર્ટુગીઝોએ સર્વની પહેલાં ભારત વાણિજ્યે અધિકાર વિસ્તારી જે જે જગ્યાએ કોઠી સ્થાપી હતી તે તે જગ્યાએ અંગ્રેજોએ તેની મર્યાદા રક્ષણ કરવા તૈયારી બતાવી.

આ સૂત્રથી યુરોપની આંતરજાતીય રાજનીતિમાં નવીન પ્રણાલી દાખલ થઇ. આટલા દિવસ સમગ્ર ખ્રિસ્તિ યુરોપ અવનત મસ્તકે પોપની શાશ્વત લિપિને વ્યક્તિગત અથવા જાતિગત સર્વાદિ સંમત અધિકાર પત્ર તરીકે સ્વીકાર કરતા આવ્યા હતા. કોઇપણ તેના વિરૂદ્ધ આચરી કાર્યક્ષેત્રે કોઇ વખતે પણ કદમ કરી શક્યા નહોતા. શિર તે આજ્ઞાને માન્ય કરતાં સામું બોલ્યા વગર ભોગવવી પડતી. નાના પ્રકારની અડચણો કે નુકસાનીઓ મુંગે મોઢે સહન કર્યે જતા હતા. આજે જાહેર રીતે પોપનું સર્વોપરી શાસન અસ્વીકાર કરતી વખતે, પૂર્વ સંસ્થાપિત અધિકાર તે સુત્રે પ્રતિષ્ઠા લાભ કર્યો હોય કે નહિ છતાં નવી પ્રણાલી પ્રમાણે તેને ન્યાયાનુમોદિત અધિકાર તરીકે તો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

આ નીતિ યુરોપમાં યથાર્થ ભાવે પાલન થયા છતાં, એશિયામાં આવી, તેની મર્યાદા રક્ષા કરવી એ સર્વ સમયે સર્વ અવસ્થામાં અનુકુળ પડશે નહિ તેમ સમજી શકતાં, ઇંગ્રેજો એશિયાખંડે તેની મર્યાદા રક્ષવા સંમત થયા નહિ.

આ સમયથી યુરોપ અને એશિયાની રાષ્ટ્રનીતિ જુદા પ્રકારનીજ ઘડાવા લાગી. યુરોપમાં ગમે તે હોય, એશિયામાં "અનુકુળતા" જ જોવાતી હતી. તેમ તેના પક્ષ સમર્થનમાં યુક્તિતર્કનો અભાવજ નહોતો! યુરોપ એશિયા નથી-એશિયા તે એશિયા જે દેશમાં આવી, નીતિની મર્યાદા સર્વદા પાળવાની અગવડ દેખાઇ; કાર્ય સમયે બાહુબળ પાસે ન્યાય બળનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું; યુરોપનાં સંધિપત્રો એશિયામાં સ્વીકારાયાં નહિ; પણ કચરાની ટોપલીમાં જ પડયાં,

આ નીતિએ જુદાઇને દિવસો દિવસ સ્થાઇ કરવા માંડી. જુદાઇ હજી ગઇ નહિ, યુરોપની ધર્મ નીતિ પણ એશિયાં આવી ભિન્ન મૂર્તિ ધારણ કરવા લાગી. જે યુરોપમાં સર્વાહિસંમત સદાચાર, તે પણ એશિયામાં આવી પગલે પગલે પગ નીચે કચરાવા માંડયો, કારણ યુરોપ એશિયા નથી; એશિયા તે એશિયા.

કેપ ઓફ ગુડ હોપે ભુમંડળને બે ભાગમાં વેંચી નાખ્યું. પૂર્વ ભાગે સ્વાર્થ, સગવડ, બાહુબળ, સ્વેચ્છાચાર વગેરે દિવસો દિવસ પ્રબળ થવા માંડયા. પૂર્વ પ્રતિષ્ઠિત અધિકાર વધારે દિવસ મર્યાદા રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. જે હોલાંડવાસીઓ યુરોપમાં ઇંગ્લંડના વાણિજ્યના આશ્રયદાતા અને ઇંગ્રેજના પૂર્વ વાણિજ્ય વિસ્તારના પ્રયત્નમાં પહેલો પગ ઉપાડનાર હતા, તેમની સાથે એશિયામાં આવી કલહ કરવામાં કાંઇ વાંધો આવ્યો નહિ.

એશિયા પ્રવાસી, વિલાસજીર્ણ, ચરિત્રહિન ફિરંગી વણિક કોઇની પાસેથી આત્મ રક્ષામાટે ઉપયોગી સહાય મેળવી શક્યો નહિ. યુરોપમાં પોપનું સિંહાસન હચમચી ગયું હતું, તેની અધઃપતનમાંથી રક્ષા કરવા માટે સ્પેન અને પોર્ટુગાલ યુરોપીય કલહ કલાહોલમાં પડયું હતું. વખતના અભાવે પોર્ટુગાલ પૂર્વ વાણિજ્યની રક્ષા કરવા યોગ્ય પ્રયત્ન કરી શક્યા નહિ.

ફિરંગી વણિકે પોતાના સારા દિવસોમાં જલે સ્થલે લુંટારૂ વૃતિથી એશિયા નિવાસીઓને જે દુઃખ દીધું હતું, તેથી એસિયામાં કોઇની પાસેથી પણ મદદ મેળવી શક્યા નહિ, તેમ કોઇ આપે તેમ ન હોતું.

એક સાથે યુરોપથી અનેક પ્રબળ જાતિઓ એશિયા આવી પડતાં, ફિરંગી વણિકની પૂર્વ વાણિજ્ય મર્યાદાની જે છાયા માત્ર આજે બાકી રહી હતી, તે પણ સહજમાં પાણીમાં મળી ગઈ. હવે પોર્ટુગાલનાં વહાણો લોકો લૂંટવા માંડ્યા, વાણિજ્ય કેન્દ્ર આક્રાન્ત થવાં લાગ્યું, નવી નવી વાણિજ્ય બજારો સ્થપાવા લાગી, જુની બજારો જુનાં કેન્દ્રો ખાલી થવા માંડ્યાં, છેવટે ફિરંગી વણિકનું પૂર્વ વાણિજ્ય સામ્રાજ્ય ભારત સાગરે જલમગ્ન થયું.

એશિયાને સમજવું હોય તો યુરોપના આ ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું. યુરોપને જાણવું હોય તો એશિયાનો આ ઇતિહાસ મનન કરવો જોઇયે. તાત્પર્ય એશિયાએ યુરોપને નવજીવન દાન કર્યું છે, યુરોપીની પ્રતિયોગિતાએ એશિયાનો છેલ્લો નિઃશ્વાસ અવરૂદ્ધ થઇ ગયો છે. એશિયા ન હોત તો, યુરોપમાં આટલી પ્રભુતા ન આવત, આટલું મોટું ન થઇ શકત; યુરોપ ન હોત તો એશિયા આટલી લઘુ સ્થિતીએ ન પહોંચત, આટલું માનું ન થઇ પડત.

ઉપસંહાર.

યુરોપ આજે મોટું બન્યું છે, એશિયા નાનું થયું છે—તે સર્વાદિસંમત, ફિરંગી વણિકનો ઇતિહાસ તે વિચિત્ર ભાગ્ય-પરિવર્તનનો ઇતિહાસ,—તે સર્વાદિસંમત. પરંતુ તેનું કારણ શું તેના મતભેદનો અભાવ નથી.

અદૃષ્ટવાદમો સિદ્ધાંત તેજ એક માત્ર સરલ સિદ્ધાંત છે. તેની સમાલોચનાની આવશ્યકતા જ નથી. અદૃષ્ટવાદ-તે એક પ્રકારે આલસ્યવાદ જેવો જ છે;—તે કોઇ ઘટનાનાં કાર્યકારણ શૃંખલા શોધવા માટે કાંઇ પણ શ્રમ ઉઠાવવા સંમત થતું નથી. કારણ જે થવાનું હતું તે થયું. જેવું ભાવિ—આજ તેનું સૂત્ર છે.

જેઓ તે તેના ઉપર આસ્થા નથી અગર તે જવાબથી સંતોષ પામે નહિ તે તેના જુદાં જુદાં કારણોનો વિચાર કરી ગયા છે. તે ઇતિહાસમાં ભારતવર્ષ સર્વ પાસેથી સમાન ભાવે પક્ષપાતશૂન્ય સુવિચારનો લાભ મેળવી શક્યું નથી. ભારતવાસીઓને દુર્બલ, ભીરૂ અને કાપુરૂષ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તેની અયોગ્યતાના કારણે જ તેનું અધઃપતન થયું છે, તેમ લખી ગયા છે. અને તે સર્વત્ર સત્ય સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયું છે. પરિણામ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં, અનેક ભારતવાસીઓ પણ આને જ સત્ય સિદ્ધાંત તરીકે માની લેવા તૈયાર થયા છે. તે માટે વિચાર વિમૂઢતા, આત્મશક્તિ માટે એક અંધવિશ્વાસની સૃષ્ટિ રચી ભારતવર્ષવાસીઓને કાળક્રમે ખરેખર દુર્બલ, ભીરૂ અને કાપુરૂષ જ બનાવ્યા છે. ભારતવાસીની આ ચિત્ત-

દુર્બળતા અધઃપતનનું "પરિણામ" આ તેનું "કારણ" તરીકે સ્વિકારી શકાય તેમ નથી.

એશિયા એક મોટો દેશ છે. તે જુદા જુદા દેશોમાં વિભક્ત છે. જેમાં ઘણી જાતી, ઘણી ભાષા અને અનેક ધર્મો વર્તમાન છે. તથાપિ એશિયા અનેક વિષયે જુદું હોવા છતાં, કોઇ કોઇ વિષયમાં એક છે. ત્યારે અને આજે પણ તેનાં પ્રમાણો એશિયાના સર્વ દેશોમાં મોજુદ છે. વાણિજ્ય વિષયે એશિયાના સર્વ દેશો એક જ નીતિને અનુસરે છે. તેનું મૂળ સુત્ર વિશ્વાસ. તેથી જ એશિયાના અન્ય દેશના અધિવાસિઓ પ્રમાણે જ ભારતવર્ષની પ્રજા સર્વ દેશના, સર્વ ધર્મના વ્યાપારીઓનો સરખો જ વિશ્વાસ કરે છે. સમભાવે આશ્રય આપે છે. સમુદ્ર કિનારે વાણિજ્ય ધંધાદારીઓનું રક્ષણ કરવા સૈન્યની મદદ લેવી પડતી ન હતી. જેઓ વાણિજ્ય બંદરે આવજા કરતા, તેઓ પણ તે જ નીતિને અનુસરી, વિશ્વાસની મર્યાદા અખંડ રાખી ભારતવાણિજ્યે અર્થોપાર્જન કરતા. તેઓ સર્વે એશિયાવાસી અનેક વિષયે જુદા હોવા છતાં આ વિષયે એક હોઇ એક જ નીતિને અનુસરે છે. કારણ, તેઓ જે ચિર પુરાતન સભ્યતા અને સદાચારના પક્ષપાતી હતા, તેમાં સ્વતંત્રતા હતી, સ્વેચ્છાચાર નહોતો; હરીફાઇ હતી, પણ અનાધિકારી ચર્ચા નહોતી; જે આવતા તેનું ભારતવાસીઓ સ્વાગત કરતા અને તેમને ચાહતા. સ્વદેશ બહિષ્કૃત યાહુદી, સ્વરાજ્ય બહિષ્કૃત પારસી, સેઇન્ટ થોમસના સંપ્રદાયી ખ્રિસ્તિ, આરબ, મિસર, પરસ્યાના મુસલમાન, ભારત બંદરે સમભાવે જ આશ્રય અને માન મેળવતા, તેમ વખતે વખતે રાજ્યકાર્યમાં પણ લાભ લેતા હતા. આ બાબતમાં ભારતવર્ષે જ પ્રકૃત સામ્યનીતિ મર્યાદા લાભ કર્યો છે. ફિરંગી વણિક ભારતવર્ષ આવતાં, ભારતવાસીના ચરિત્રગુણનો પ્રચુર

પરિચય પ્રાપ્ત થયો હતો. આમ ન હોત તો ફિરંગીની આ પહેલી મુસાફરી છેલ્લી જ થાત. જેઓ પોતાના દેશથી અપરિચિત સમુદ્રમાર્ગે વાણિજ્ય માટે આવ્યા હતા, તેઓ માલ લઇ પોતાના સ્વદેશમાં પાછા ન પહોંચત. તો પોર્ટુગાલથી બીજાં વહાણો નાહક આત્મવિસર્જન કરવા સાહસ ન જ કરત.

રોમન શાસન બેડીઓમાંથી મુક્ત થયેલાં યુરોપનાં રાજ્યસમુહે જે સભ્યતા અને સદાચારનું અનુસરણ કરતાં શિખ્યાં છે, તેમાં વિશ્વાસ કરતાં બાહુબળે જ અધિક પ્રાધાન્ય લાભ મેળવ્યો છે.

હિંદની આસપાસના દરિયામાં વેપાર માટે ઝુકાવતાં જ ફિરંગીઓએ પોતાની ઓળખાણ કરાવી દીધી હતી. ભારતવર્ષ આ માટે તૈયાર નહોતું. અલ્પ સંખ્યક ફિરંગી સેનાના આક્રમણે બહુ સંખ્યક ભારતવાસીઓ પરાભવને પામ્યા. તેમાં બાહુબળના અભ્યાસની જ ખામી દેખાય છે, બાહુબળનો એકદમ અભાવ જણાતો નથી. કારણ કે તે જ ભારતવાસી જ્યારે ફિરંગી સેના મુક્ત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે બાહુબળનું શિક્ષણ મળતાં અલ્પ અભ્યાસે ફિરંગી સેનાની બરોબરી કરી શક્યા હતા. તેથી ભારતવાસીને દુર્બલ, ભીરૂ, કાપુરૂષ ગણાવી જે ઇતિહાસ રચાયેલો છે તે ઇતિહાસે સત્ય મર્યાદા સુરક્ષિત કરી કહેવાય નહિ. પોતાનામાં જ તૃપ્તિ માનનારી પુર્વ સભ્યતા, પારકામાં લાલચ કરનાર પશ્ચિમ સભ્યતા સામે પહેલાં જ સંઘર્ષને પરાભવને પામી હતી. આજ ફિરંગી વણિકના અભ્યુદયનું એક માત્ર કારણ.

જે નીતિથી ફિરંગી વણિકનો અભ્યુદય, તે જ નીતિથી તેનું અધઃપતન. તે સમાન ભાવ નહિ પણ સત્યને ખાત કર્યું, ન્યાયબળ નહિ પણ બાહુબળ કર્યું, તેને પશ્ચિમે યોગ્ય રીતે જ વિજય લાભ આપ્યો છે.

સમાપ્ત.